

سلسلہ انجمنِ قی اُردو

نمبر ۱۲

عنوان

۸۱  
۳۶۵۱

# دریائے لطافت

مصحف غلام محمد اینڈ سنز راجن کتب  
منابہ صوابا دار امیر اکمل سرگودھا  
من تصنیف

بمبئی ہندوستان فخر اہل زمان سید انشا اللہ خان پوری المخلص نشا

باہتمام و ترتیب انجمنِ قی اُردو

۱۰۱۱ سن واقع بلدیہ لکھنؤ طبع کرید

ط۔ اسحاق علی علوی







ST 01

# فہرست مضامین

U4

7

CHECKED



صفحہ ۱۲۷  
از (۱) تا (۱۰)

مقدمہ

دُر دَانۂ اول

در بیان کیفیت زبان اُردو و حروفِ تہجی اُردو

دُر دَانۂ دوم

متضمن تیز محلاتِ دہلی

دُر دَانۂ سوم

ماوی بعضی ذکرِ فصیحان

تقریرِ نواب عباد الملک

تقریرِ بھارتِ اہل باغداد الملک

تقریرِ مرزا صدر الدین صفائی

جواب لالہ مکتا پر شاد

تقریرِ مرزا کاظم اصفہانی

جواب از مولوی عبدالفرقان

تقریرِ براتی بیگم

جواب از کنیز مولوی کرم الرحمن

تقریرِ نون کبھی بامیر غفر غنی دیانی

۳۲  
۳۸  
۳۹  
۴۱  
۴۲  
۴۳  
۴۴  
۴۸  
۴۹  
۵۰



- ۵۰ جواب از غفر غینی دیانی  
 ۵۸ گفتگو شاکر و تفضل حسین خاں با خدشگار بادام سنگه  
 ۵۹ جواب از خدشگار مذکور  
 ۶۴ موازنه فصاحت دهلی و لکهنو

:::

در مصطلحات دهلی در دانه چهارم ۷۳

:::

در گفتگو و مصطلحات زبان دهلی در دانه پنجم ۹۸

:::

در علم صرف جزیره اول ۱۰۶

شهر اول در ذکر صیغها //

شهر دوم حروف و حرکات ۱۲۲

شهر سوم در ذکر افتادن بعضی حروف از لفظ ۱۲۷

شهر چهارم در ذکر مصادر ۱۳۰

:::

در مباحث نحو ۱۳۲

شهر اول در تعریف اسم //

جمع اسم ۱۳۳

موشحات حقیقی ۱۳۵

جزیره دوم



۱۳۸	مؤنثاتِ سماعی
۱۴۵	مؤنث تقدیری
۱۴۶	فاعل
۱۵۰	مفعول
۱۵۲	مضاف - مضاف الیه
۱۵۵	بیان حال
۱۵۶	ذکر تمیز
"	ذکر مشتق
۱۵۷	ذکر نادوی
۱۵۸	لقب - تخلص و تحقیر و ترخیم
۱۶۲	بدل - مبدل منہ
۱۶۴	عطف
۱۶۵	عطف بیان
"	علامت تمیز
۱۶۶	مُعَرَّب
۱۶۸	بنی
۱۶۹	ضمائر
۱۷۶	کنایات برائے عدد
"	اسماء افعال



۱۷۷

اصوات

"

ظروف

"

اسماء تعظیم

۱۷۹

در ذکر فعل

شهر دوم

۱۸۳

در ذکر حروف

شهر سوم

۱۹۵

در بیان فوائد ضروری

شهر چهارم

جزیره هشتم

۱۹۸

در علم بیان

"

در تعریف تشبیه

شهر اول

۲۰۳

در بیان استعاره

شهر دوم

۲۰۴

در تفصیل مجاز

شهر سوم

۲۰۵

در حسن و قبح کنایه

شهر چهارم

جزیره نهم

"

"

در علم بدیع

۲۲۳

در بدایع لفظی

شهر اول

۲۳۶

در بدایع معنوی

شهر دوم

باغ

در تقسیم اقسام نظم و ذکر فوائد دیگر



# مقدمہ

سید انشاء اللہ خاں کے نام سے کون واقف نہیں۔ اُن کی خدا داد ذہانت، طباعی، شوخی و ظرافت اور جدت کا ایک زمانہ قائل ہے۔ اُن کی خاندانی شرفیت، اور خاندانی اخلاق و آداب دلی اور لکھنؤ کے شرفا سب مانتے تھے۔ ان کے بزرگ دلی میں آکر بس گئے اور وہیں کے ہو گئے اور رفتہ رفتہ شاہی دربار میں رسائی ہوئی اور سلسلہ امرا میں داخل ہوئے۔ سید انشاء اللہ خاں بھی شاہ عالم بادشاہ کے درباریوں میں تھے، لیکن شاہ عالم کی بادشاہت نام کی رہ گئی تھی۔ اگرچہ بادشاہ نیکدل تھے، اور اپنے خانہ زادوں اور خاندانی متوسلین کی ہر طرح خاطر کرتے تھے لیکن وہ خود مجبور تھے۔ کپنی بہادر کے نیشن خوار اور نام کے بادشاہ، وہ قدروائیاں اور قدراقربائیاں کہاں کر سکتے تھے، جن کی وجہ سے اُن کے بزرگوں کے نام اب تک دنیا میں روشن ہیں دلی اب وہ دلی نہ رہی تھی۔ ظاہری آداب باقی رہ گئے تھے مگر سلطنت کی جڑ بھی کی کھو گئی ہو چکی تھی۔ اور اس کے ساتھ ہی دولت و ثروت اور علم و فضل بھی رخصت ہو رہے تھے وہ اہل کمال جن کا دار و مدار بادشاہوں کی قدردانی پر ہے، اُن کا ٹھکانا اب یہاں نہ رہا تھا۔ دلی کے زوال پر سلطنت کا ٹھاٹھ لکھنؤ میں جما۔ آصف الدولہ کی سخاوت اور فیاضی نے حاتم کے نام کو بھلا دیا تھا، اہل کمال جو قدردانی کے بھوکے تھے ایک ایک کر کے وہاں پہنچے۔ یہاں تک کہ میر تقی جیسے شخص نے بھی، جن کی غیرت اور استغنا کی قسم کھانی چاہیے، اپنے وطن عزیز کو خیر باد کہی۔ غرض سید انشاء اللہ کو بھی یہی کشش لکھنؤ لے گئی۔ تھوڑے ہی عرصے بعد دربار تک رسائی ہوئی۔ اور وہاں پہنچتے ہی اپنی



لطیفہ کوئی طباعی اور شاعری کی بدولت وہ عروج ہوا کہ نواب سعادت علی کی ناک کے بال ہو گئے۔ نواب سعادت علی خاں اگرچہ بہت سیدار مغزا و منتظم شخص تھے۔ مگر آخر فرصت کے وقت انھیں بھی دلگی اور تفنن طبع کے لیے کچھ ہونا چاہیے تھا۔ اس کے لیے سید انشا اللہ سے بڑھ کر اور کون مل سکتا تھا۔ انھوں نے نواب کو ایسا رجھایا کہ ان کے بغیر ایک مہینہ نہ آتا تھا۔ امر کی مصاحبت آدمی کو کہیں کا نہیں کھتی اور باوجود غیر مہولی قابلیت اور ذہانت کے سید صاحب کا بھی یہی حشر ہوا۔

مولوی محمد حسین آزاد نے اپنی کتاب آپ حیات میں میاں قیاب کا ایک قول نقل کیا ہے کہ ”سید انشا کے فضل و کمال کو شاعری نے کھویا اور شاعری کو سعادت علی خاں کی مصاحبت نے ڈپویا“ اس قول کے پہلے حصہ سے تو مجھے بالکل اتفاق نہیں۔ البتہ دوسرے حصہ بالکل صحیح ہے۔ شاعری خود ایک بڑا کمال ہے۔ اور ایسا بڑا کمال ہے کہ اگر کسی شخص میں صحیح طور سے موجود ہو تو اُس کے سامنے دوسرے کسب کمال ہیچ ہیں۔ البتہ فسوس اس بات کا ہے کہ سید انشا کی طبعی ظرافت و شوخی کو درباری مصاحبت اور مذاق نے خراب کیا اور اس نے اُن کی شاعری کو بھی بگاڑے بغیر نہ چھوڑا۔ شوخی و ظرافت بڑی برطاعت چیز ہے اور کلام کا رتبہ اس سے بعض اوقات بہت بلند ہو جاتا ہے اور دلوں کے شگفتہ کرنے اور بعض خیالات کے ادا کرنے میں یہ ایک سحر کا کام کرتی ہے۔ بشرطیکہ ایک حد تک اور مناسبت سے ہو اور کوئی لطافت بھی پائی جاتی ہو (جیسے مرزا غالب کے کلام میں) لیکن افسوس ہے کہ سید انشا اللہ کے کلام میں بعض اوقات یہ شوخی و ظرافت تسخر اور پھکڑ کر درجہ تک اور پھکڑ سے فحش اور شہدین تک پہنچ گئی ہے جو کانوں کو ناگوار اور ذوق سلیم پر بہت گراں گزرتا ہے۔

سید انشا کا کلام ان کا کلیات جو طبع ہو گیا ہے، اُس میں کلام ذیل شامل ہے۔  
(۱) اردو کا دیوان (۲) دیوان ریختی (۳) قصائد (جس میں ایک قصیدہ منقبت نقط



و اشعار ترکی وغیرہ بھی شریک ہیں) (۴) دیوان فارسی - (۵) شنوی شیرنج فارسی (۶) شنوی نقطہ  
(لوح سرخی بھی بے نقط و موزوں) (۷) شنوی شکارنامہ - (۸) شنویات در ہجو زبور کھٹل  
پشہ، بگس - (۹) شنوی شکایت زمانہ - (۱۰) شنوی فیل - (۱۱) شنوی در ہجویان خیدساہوگا  
(۱۲) اشعار متفرقہ و رباعیات و قطعات و تاریخ ہائے متفرقہ - (۱۳) چستانیں اور پیلیاں  
مخمس وغیرہ - (۱۴) دیوان اردو بے نقط مع رباعیات و مثنوی نقطہ - (۱۵) شرح ماتہ عامل  
نظم فارسی - (۱۶) شنوی مرغ نامہ -

اس کے علاوہ ایک داستان اردو ترکی لکھی ہے جس میں یہ ہتمام کیا ہے کہ کوئی لفظ  
عربی فارسی کا نہ آنے پائے۔ اور باوجود اس کے کلام اردو کے پایہ سے گرنے نہیں پایا۔  
یہ درحقیقت بڑے کمال کی بات ہے۔ آج اگر کوئی چاہے ایسا صنف بھی اس عایت کے ساتھ لکھ  
لے تو ممکن نہیں۔

لیکن سید انشا کی سب سے بڑی یادگار اور قابل قدر تصنیف و ریائے لطافت ہے۔  
اس میں اردو صرف و نحو، منطق، عروض و قافیہ، معانی و بیان وغیرہ کا ذکر ہے۔ پہلا حصہ  
یعنی اردو صرف و نحو تو سید انشا کی تصنیف ہے اور دوسرا حصہ یعنی منطق، عروض و قافیہ و  
معانی و بیان مرزا محمد حسن قلیل کا تالیف کیا ہوا ہے۔ کتاب کی جان پہلی ہی حصہ ہے۔  
اگرچہ اس سے قبل بعض اہل یورپ نے مقدمہ کتابیں اردو قواعد پر لکھی تھیں، لیکن یہ پہلی کتاب  
ہے جو ایک ہندی اہل زبان نے اردو صرف و نحو پر لکھی ہے اور حق یہ ہے کہ عجیب جامع اور بے مثل  
کتاب ہے۔ اردو زبان کے قواعد، محاورات اور روزمرہ کے متعلق اس سے پہلے کوئی ایسی  
اور محققانہ کتاب نہیں لکھی گئی تھی اور عجیب بات یہ ہے کہ اس کے بعد بھی کوئی کتاب اس  
پایہ کی نہیں لکھی گئی۔ جو لوگ اردو زبان کا محققانہ مطالعہ کرنا چاہتے ہیں یا اس کی صرف  
نحو یا لغت پر کوئی محققانہ تالیف کرنا چاہتے ہیں، ان کے لیے اس کا مطالعہ ضروری ہی  
ہے۔ ملاحظہ ہو ہم کامقدمہ قواعد اردو، جس میں اس کے متعلق تفصیل بحث کی گئی ہے۔



نہیں بلکہ ناگزیر ہے۔

سید انشا پہلے شخص ہیں کہ جنہوں نے عربی فارسی زبان کا متبع چھوڑ کر اردو زبان کی ہیئت و اصلیت پر غور کیا اور اُس کے قواعد وضع کیے اور جہاں کہیں متبع کیا بھی ہو تو وہاں بھی زبان کی حیثیت کو نہیں بھولے۔ علاوہ اس کے الفاظ و محاورات کی تحقیق، بگیات کی زبان اور اُن کے محاورات، مختلف الفاظ کے تلفظ، مختلف فرقوں کے میل جول سے زبان پر جو اثر پڑا، ان سب کو بڑے لطف سے ادا کیا ہے اور بعض بعض نکات ایسے بیان کیے ہیں جن کی قدر وہی کر سکتے ہیں جنہیں زبان کا ذوق ہے۔ صرف و نحو کے قواعد بھی بڑی سلاست اور جامعیت سے بیان کیے گئے ہیں اور حیرت ہوتی ہے کہ اس بابے میں جن جن باتوں کا اُنھوں نے خیال کیا ہے متاخرین کو بھی وہ نہیں سوجھیں۔ حالانکہ ایسا عمدہ نمونہ موجود تھا۔ اس سے سید انشاء اللہ خاں کے دماغ اور ذوق زبان کا صحیح اندازہ ہوتا ہے۔ الفاظ کی فصاحت و غیر فصاحت و صحت و غیر صحت کے متعلق کتنی سچی رائے دی ہے۔ وہ کہتے ہیں کہ ”ہر لفظ جو اردو میں مشہور ہو گیا، عربی ہو یا فارسی، ترکی ہو یا سریانی، پنجابی ہو یا پوربی، از روے اصل غلط ہو یا صحیح وہ لفظ اردو کا لفظ ہے۔“ اگر اصل کے موافق مستعمل ہو تو بھی صحیح ہے۔ اور اگر خلاف اصل مستعمل ہو تو بھی صحیح ہے۔ اسکی صحت و غلطی اردو کے استعمال پر موقوف ہے۔ کیونکہ جو کچھ خلاف اردو ہو غلط ہے، گو اصل میں وہ صحیح ہو اور جو کچھ موافق اردو ہو صحیح ہے۔ گو اصل میں صحت نہ رکھتا ہو، اس اصول کو قائم کرنے کے بعد وہ بہت سے عربی الفاظ کو جو اردو میں کچھ کے کچھ ہو گئے ہیں صحیح بتائے ہیں۔ مثلاً سید انشا کی رائے میں برقا صحیح اردو کا لفظ ہے، گو وہ خلاف اصل ہے۔ یا وہ غدر کو بفتح و اردو کا صحیح لفظ خیال کرتے ہیں اگرچہ اصل میں بسکون وال ہے۔ یہ سن کر بعض اصحاب جنہیں صحت لغت کا اسی قدر خیال رہتا ہے جیسے ایک مومن مٹی کو اے ارکان صلوة کا۔ اور خصوصاً ثقافت لکھنؤ بہت جبریز ہوں گے۔ لیکن جو لوگ اصول لسان سے واقف ہیں



وہ سید انشا کی وسعت نظر اور اصابتِ رائے کی داد دیں گے۔ فرق یہ ہے کہ سید انشا اردو کو ایک جدا زبان خیال کرتے ہیں اور غیر زبان کے جن الفاظ نے منجھ منجھا کر یا پس پس کر یا اختلافِ لہجہ یا دوسرے اسباب سے ایک خاص صورت اختیار کر لی ہے وہ اب اردو کے لفظ ہو گئے ہیں، انھیں اصل زبان سے کچھ تعلق نہیں رہا۔ اور جو کچھ صورت اُن کی پیدا ہو گئی ہے اور جس طرح وہ زبان زد خاص و عام ہو گئے ہیں، وہی اُن کی صحیح صورت ہے، اصل زبان سے خواہ وہ کیسی ہی تبائن اور مختلف کیوں نہ ہوں۔ مگر جو حضرات ابھی تک اُن عربی فارسی الفاظ کو جو اردو میں مستعمل ہیں اصلی صورت میں لکھنا اور بولنا صحیح اور فصیح سمجھتے ہیں اور اس کے خلاف غلط اور غیر فصیح صورت میں لکھنا اور بولنا صحیح اور فصیح سمجھتے ہیں۔ اسی اصول کو اگر مد نظر رکھا جائے تو گویا وہ ابھی اردو زبان کو زبان ہی نہیں سمجھتے۔ اسی اصول کو اگر مد نظر رکھا جائے اور ہر اردو لفظ اُس کی اصلی صورت میں (یعنی جس زبان سے وہ آیا ہے) لکھنا اور بولنا شروع کریں تو اردو زبان کوئی زبان ہی نہ رہے گی۔ اور موجودہ تحریر و تقریر کے سارے الفاظ باشتناے چند کے غلط ٹھہریں گے۔ کیونکہ اس میں جس قدر الفاظ ہیں وہ یا تو سنسکرت اور ہندی زبانوں کے ہیں یا عربی فارسی ترکی یا بعض یورپی السنہ کے۔ اردو زبان مستقل زبان اُسی وقت ہوگی جبہ ان زبانوں کے لفظ لے کر انھیں اپنا کر لے اور جہاں وہ اپنے ہوئے اُن کی شکل صورت وضع قطع رنگ و رنگ میں ضرور فرق آئے گا۔ مگر ہم میں سے بعض نازک دماغ و دقیق نظر حضرات کو ان غیر ملکیوں کی یہ بے تکلفی ہرگز نہیں بھاتی وہ انھیں اپنا بنانا نہیں چاہتے بلکہ انھیں ٹھیک ٹھیک کیل اپنے حدود سے باہر نکالنا چاہتے ہیں۔ اگر سید انشا کے اصول پر عمل رہا ہوتا تو اب تک اردو میں بہت کچھ وسعت، لطیف اور شیرینی پیدا ہو جاتی۔

اس کتاب کے پہلے ہی باب میں سب سے اول انھوں نے اردو کے حروف ابجد سے بحث کی ہے۔ اور اُن کی تعداد کے تعین میں بڑی بڑی جدت طرازیوں کی ہیں۔ سید انشا



کے بعد سے اردو صرف ونحو اور لغت وغیرہ پر مسمیوں ہی کتابیں لکھی گئی ہیں لیکن جس جس پہلو سے انھوں نے ان حروف تہجی کو دیکھا ہو اور ان کے اقسام قائم کیے ہیں بہت کم لوگوں کی نظر وہاں تک پہنچی ہے۔ حالانکہ دیکھنے میں یہ ایک معمولی سی بات معلوم ہوتی ہے۔ علاوہ معمولی تقسیم حروف کے جو ہر معمولی کتاب میں پائی جاتی ہے مثلاً عربی کے اتنے فارسی کے اتنے اور ہندی کے اتنے۔ سید صاحب ایک قدم اور آگے بڑھے ہیں۔ اس تقسیم کے بعد انھوں نے ان حروف کو لیا ہو جو کسی خاص حرف سے مل کر ایک واز پیدا کرتے ہیں۔ مثلاً سترہ حروف ایسے ہیں جو ہ کے ساتھ مل کر ایک واز دیتے ہیں۔ جیسے بھاگنا، پھٹنا وغیرہ وغیرہ۔ ہمارے ہاں اب کہیں اردو قاعدوں میں یہ حروف بڑھا گئے ہیں۔ حالانکہ سید انشا مدتوں پہلے لکھ چکے ہیں۔

یا سترہ حروف ایسے ہیں جو نون کے ساتھ مل کر ایک واز پیدا کرتے ہیں۔ مثلاً پندول، رنگیلا، ہنسنا وغیرہ۔ اردو قاعدوں میں اب تک ان حروف کا ذکر نہیں۔

اسی طرح بعض حروف ایسے ہیں جو ی کے ساتھ مل کر ایک ہو جاتے ہیں۔ مثلاً

کیا (حرف استفہام) دھیان۔ پیارا وغیرہ۔ غرض اسی طرح سید انشانے اردو حروف تہجی کی کل تعداد پچاسی بتائی ہے۔

دوسرے باب میں دہلی کے محلوں کی تمیز کے متعلق بڑی دلچسپ بحث کی ہے۔ اور تفصیل بتایا ہے کہ کس کس محلے کی زبان فیض ہو اور کہاں کہاں کی غیر فیض۔ مغلوں (اہل مغل پورہ) سادات بارہ۔ پنجابیوں، پڑبیوں کی زبان کیسی ہو اور ان کی وجہ سے الفاظ کے تلفظ اور لہجہ اور زبان میں کیا فرق پیدا ہوا ہے۔ اور یہ سب امور تفصیل اور مثالوں کے ساتھ بیان کیے گئے ہیں۔ اور ایسے لطف کے ساتھ کہ جی خوش ہو جائے۔ اسی میں سید انشا اور حضرت میرزا منظر جان جاناں کا مشہور مکالمہ ہے۔ ہیں تو گنتی کے دو تین ہی جملے مگر انکھوں کے سامنے تصویر کھینچ جاتی ہے۔



تیسرے باب میں بعض فصحا وغیرہ کا ذکر ہے۔ اور بعض ایسے الفاظ کا بیان کیا گیا ہے جو اردو نہیں یا متروک ہیں اور میر تقی یا مرزا سووائے اُن کا استعمال کیا ہے۔ اسی باب میں نواب عماد الملک، بھارٹل، مرزا صدر الدین صفایانی اور علامہ عبدالفرقان کی دلچسپ تقریریں ہیں۔ خاص کر بنی نورن اور میر غفر علی کی تقریریں نہایت پر لطف ہیں۔ بنی نورن اور میر غفر علی کی تقریریں ایسی پاک صاف شستہ ہیں کہ آج کل کی بول چال بھی اس سے زیادہ فصیح نہیں ہو سکتی۔ اس سے سید انشا کی زبان دانی اور فصاحت کلام کا اندازہ ہو سکتا ہے کہ باوجود اس قدر زمانہ گزرنے کے اور زبان کے منہنے اور ترقی پانے کے جو کچھ وہ لکھ گئے ہیں اس میں کچھ حیرت گیری کا موقع نہیں۔ بلکہ ویسی فصیح اور پاک صاف اردو اب بھی ہر شخص نہیں لکھ سکتا۔ اور اس میں شعراء عصر کے کلام و حال پر جو تنقید کی ہے وہ بہت ہی ظریفانہ ہے۔ یہاں تک کہ آپ کو بھی نہیں چھوڑا۔

اسی باب کے آخر میں دہلی و لکھنؤ کی فصاحت و فطرت کا پر لطف موازنہ ہے۔ اور دونوں طرف کے دلائل کو بیان کیا ہے۔ اس میں یہ بات دیکھنے کی ہے کہ چونکہ سید انشا نواب سعادت علی خاں کے ملازم اور مصاحب تھے اس لیے کس کس طرح پہلو بچا بچا اس بحث کو تھمایا ہے۔

باب چہارم میں مصطلحات دہلی اور باخیم میں گفتگو و مصطلحات زبان دہلی کا ذکر ہے۔ یہ دونوں باب محققین زبان و مولفین لغت کے لیے نہایت مفید اور کارآمد ہیں۔ اس کے بعد اردو صرف و نحو ہے۔ نہ صرف اردو صرف و نحو کی یہ پہلی کتاب ہے بلکہ اس لحاظ سے بھی اسے تقدّم اور فضیلت ہے کہ یہ اول کتاب ہے جس میں اردو کی صرف و نحو بلحاظ زبان بیان کی گئی ہے اور عربی فارسی کی اندھوں کی طرح تقلید نہیں کی گئی۔ اگر مابعد کے مولفین اس اصول کو پیش نظر رکھتے تو اس وقت تک اردو صرف و نحو مکمل ہو جاتی۔



اس میں مطلق شبہ نہیں کہ سید انشاء اللہ خاں کا اردو زبان پر بہت بڑا احسان ہو اور خصوصاً یہ کتاب انھوں نے ایسی لکھی ہے کہ جب تک اردو زبان زندہ ہے اس کے مطالعہ اور اس سے استفادہ اور سہولت کی ضرورت باقی رہے گی۔

اس کتاب کا دوسرا حصہ منطق و عروض و قوافی اور معانی و بیان میں ہے۔ یہ حصہ مرزا قیقل کا ہے اور زیادہ قابل لحاظ نہیں۔ بلحاظ فن کے بھی زیادہ مستند خیال نہیں کیا جاتا۔ البتہ منطق و عروض میں ایک جدت انھوں نے ضرور کی ہے۔ یعنی اصطلاحات فن کا ترجمہ اردو میں ہے۔ مثلاً

تصور	.. ..	دھیان	.. ..	بہی	.. ..	پر گھٹ
تصدیق	.. ..	جوں کا توں	.. ..	نظری	.. ..	گیت
موضوع	.. ..	بول	.. ..	تسلل	.. ..	اُجھاسوت
محول	.. ..	بھر پور	.. ..	دور	.. ..	ہر پھر
رابط	.. ..	جوڑ	.. ..	مطابقت	.. ..	ٹھیک ٹھیک
نسبت	.. ..	ملاپ	.. ..	التزامی	.. ..	اوپری لگاؤ
قضیہ	.. ..	بات	.. ..	مثلث	.. ..	تکڑا

مربع .. .. چوکڑ اور غیرہ

یہ امر قابل غور ہے کہ اصطلاحات علمی اس طور پر ترشی جاتیں یا ترجمہ کی جاتیں تو اس سے علوم کے ترجمہ کرنے یا عام طور پر علوم کے مقبول کرنے میں کہاں تک سانی ہوتی ہے ایک بحث طلب مسئلہ ہے مگر اس میں شک نہیں کہ ہمیں اصطلاحات کو صیغ کرتے وقت جہاں تک ممکن ہو (بشرطیکہ رکاکت پیدا نہ ہو) ہندی سے ضرور مدد لینی چاہیے مثلاً اگر نصفیہ الاجنہ کی بجائے اودھ پرایا اودھ پنکھ، یا عدیۃ الاجنہ کی بجائے بے پرایا بے پنکھ، یا عدیۃ لذب کی جگہ بے دوما وغیرہ کہا جائے تو کیا ہرج ہو بلکہ اس سے سراسر فائدہ ہے۔ بعض الفاظ



جو بوجہ سخت اور کڑخت ہونے کے ہماری زبان پر نہیں چڑھتے اُن کا ترک کرنا اولیٰ اور اُن کی بجائے ہندی یا فارسی اصطلاحات کا استعمال کرنا مناسب ہو۔

مرزا قنیل نے بھی اس حصہ میں سید انشاء اللہ کی پیروی کی ہو اور مزاح و تسخر میں کوئی کمی نہیں کی۔ مگر یہ معلوم ہوتا ہو کہ کوآہنس کی چال چل رہا ہو۔ مرزا صاحب کا مزاح اکثر بے نمک ہے۔ انہوں نے عروض میں بجائے مروجہ الفاظ اوزان کے نئے الفاظ تراشے ہیں۔ مثلاً بجائے مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن کے بی جان پری خانم بی جان پری خانم اور بجائے فاعلن مفاعیلن فاعلن مفاعیلن کے چت لگن پری خانم چت لگن پری خانم وغیرہ فرماتے ہیں۔ میں نے منطق اور عروض و قوافی کا بیان کتاب سے ترک کر دیا ہو کہ وہ کچھ مفید نہ تھا۔ البتہ بیان و معانی کا بیان بطور نمونہ کے رہنے دیا ہو وہ کسی قدر ٹھیک ہے۔

اس کتاب کے طبع میں بڑی دقت تھی۔ اول تو یہ کہ جا بجا فحش کلیات بے تکلف استعمال کیے گئے ہیں اس لیے اُن کے خارج کرنے میں بڑی دشواری پیش آئی کیونکہ بعض اوقات مطلب خط ہو جاتا تھا۔ دوسرے سید انشا کی طبیعت میں اُچّ تو تھی ہی، انہوں نے حروف کے نام بھی نئے ایجاد کیے ہیں۔ غالباً اس میں انہوں نے اپنے ولی نعمت نواب سعادت علی خاں کے اوصاف کی رعایت رکھی ہے۔ مثلاً الف کو اقبال ب کو بخشش، پ کو پاکی طینت، ت کو ترحم، خ کو خدا ترسی، ژ کو ژرف نگاہی ک کو کم دماغی ہ کو ہمت بلند لکھا ہے۔ اور اسی طرح دوسرے تمام حروف کو الگ الگ نام دیے ہیں۔ اس سے پڑھنے والے کو بڑی الجھن ہوتی ہے۔ مثلاً کہن ایک جھوٹا لفظ ہو۔ اس کا تلفظ وہ اس طرح سے بتاتے ہیں "باکم دماغی مفتوح باہمت بلندی گشتہ و نفاست ساکن بمعنی گاہے"۔ اور چونکہ کتاب میں مختلف تقریریں اور مختلف بولیاں درج ہیں وہ ایک ایک لفظ کا تلفظ اس طریقہ



سے بناتے ہیں تو پڑھنے والے کو سخت پریشانی ہوتی ہے۔ اس لیے میں نے اس طریقہ کو بھی ترک کر دیا ہے اور مردہ اور معمولی طریقہ کو اختیار کیا ہے تاکہ ناظرین کو سہولت ہو۔

اس کتاب کی تصنیف میں چونکہ سید انشا اور مرزا قلیل دونوں شریک تھے اس لیے نام بھی دونوں نے دو دو تجویز کیے ہیں۔ سید انشا نے اپنے آقا سے ولی نعمت نواب ناظم الملک سعادت علی خاں بہادر کے نام کی رعایت سے ارشادِ ناظمی اور بحر سعادت تجویز کیے اور مرزا قلیل نے دریائے لطافت اور حقیقت اردو۔ مگر ان میں دریائے لطافت ہی مقبول ہوا اور وہی آج تک مشہور ہے۔ یہ کتاب ۱۲۲۲ ہجری مطابق ۱۸۰۶ء میں تصنیف ہوئی۔ اس کے چھپا لیس برس بعد مولوی مسیح الدین خاں بہادر کا کوروی نے اپنے مطبع آفتاب عالم آباد میں یہ تصحیح و اہتمام مولوی احمد علی گوپا موی طبع کرایا۔ مولوی مسیح الدین خاں مرحوم منیر مثنوی گورنر جنرل و سفیر شاہ اودھ تھے اور بعد ازاں واجد علی شاہ مرحوم کی والدہ کے ساتھ انگلستان تشریف لیکے وہاں سے واپس آنے کے بعد انھوں نے مرشد آباد میں ایک فارسی ٹائپ کا مطبع قائم کیا اور اُس میں اچھی اچھی کتابیں طبع کرائیں۔ مولوی صاحب کی خوش مذاقی کے بدولت یہ کتاب دستِ بَرِ زمانہ سے بچ گئی۔ مگر اب یہ نسخہ بھی کمیاب ہو۔ اسی نسخہ سے انجمن نے اس کتاب کو ترتیب دیا ہے۔ امید ہے کہ یہ کتاب اہل ملک کے لیے مفید ثابت ہوگی

عبدالحق

آنریبل سکریٹری انجمن ترقی اردو

{ اورنگ آباد دکن  
۲۸ مئی ۱۹۱۶ء



بسم الله الرحمن الرحيم

در هر مملکت قاعده این است که صاحب کمالان و خوش بیانان آنجا در شهرهای که قرارگاه  
ارکان دولت بادشاهی باشند جمع شوند و اکثریت در و آویم هر دیا بر اے تحصیل قوت  
در آن باشند گانش در تحریر و تقریر به از ساکنان بلاد دیگر آن ولایت باشند مانند صفاها  
در ایران که متهادار سلطنت سلاطین صفویه بود و زبان و بیان سکنه آنرا به از زبان  
مردم جاهاے دیگر در ایران میگرفتند و میگرفتند یا استنبول که محل جلوس سلطان روم  
است - چون بیشتر جاے عیش سلاطین تیموریه و از الخلفه شاه جهان آباد بوده است  
و فصیحان و بلیغان و علمای عالی قدر فریقین و دیگر ارباب فنون لطیفه و اصحاب علوم  
شریفه در آن شهر و لنوا آرام گاهے بر اے خود ساخته بودند هر چند که لاهور و ملتان  
و اکبر آباد و آله آباد هم مسکن بادشاهان صاحب قدرت و شوکت بوده و عمارات بلند  
سربلک رسانیده و رین شهرها موجود است لیکن برابر نمیتوان گفت - زیرا که دریں جا  
سلاطین عالی مقام زیاده از جاهاے دیگر تشریف داشته اند - خوش بیانان آنجا



متفق شده از زبان های متعدد الفاظ و لفظ جدا نموده و در بعضی عبارات و الفاظ  
 تصرف بکار برده زبانی تازه سوائی زبانهای دیگر هم رسانیدند و به اردو موسوم شدند  
 ظاهر است که از روزی که شاه جهان بادشاه غازی این قطعه را آباد ساخته موسوم به  
 شاهجهان آباد کرد از آن روز تا امروز مسکن بادشاه هندی است - در زمانه سابق آدم  
 هر شهر در آن شهر و آدمی شد و کسب آدمیت میکرد و باشند آسجا بشهر دیگر میرفت - و اگر  
 بحسب ضرورتی بجای میرفت بزرگ زادگاهای مالیکدر آن بلده بزیارتش می آمدند و در  
 صحبت او قوانین شست و برقا ست و حرف زدند و دیگر آداب مجلس یاد میکردند - و از  
 چند سال که خرابی بآن شهر رونمود ساکنانش با بجا منقسم شدند و هر جا که آسودگی را با خود  
 و چهار و پیدند قرار گرفتند و از زمین بخشی شانی اهل ده سلیقه خورش و پوشش و فصاحت  
 بیان و تیزی زبان حاصل نموده بنیدگان را در غلط انداختند - لیکن هنوز از اصل تا  
 نقل فرق بسیار است - کسانی که پدر و مادرشان از شاهجهان آباد و بشهر دیگر رسیده اند  
 و صاحب اولادها منجاشده اند و زمره آنها بعینه روزمره دار الحکومه است - مگر بعضی  
 صاحبان از کثرت صحبت ساکنان آن شهر چند لفظ مخالف اردو نیز استعمال میکنند -  
 و تفصیل این اجمال برین موط است که از خصوصیات اهل یورپ پوده و هست که بخت  
 شاهجهان آبادیان درین عبارت هندی (کل هم تھارے بیان گئے تھے) لفظ کے  
 پاکاف و یا مجهول بعد تھارے زیادہ آند یعنی (کل هم تھارے کے بیان گئے تھے)  
 گویند و بعد لفظ میرے، تیرے، ہمارے، اُسکے، اسکے نیز - و بعضی فیضان بیان  
 را یہاں بروزن جان و بیان بروزن نان یہ لفظ در آند و ہا و را دریا غائب  
 کنند - دیگر تون ماقبل یا در تانیت مانند طلال خورقی یعنی زن طلال خور کہ در  
 شاهجهان آباد طلال خوری گویند - لفظ طلال خور اگرچہ در اصل غلط است لیکن چون  
 در ہند چنین اشتهار پذیرفته حالا بزبان اردو ہمیں صحیح است - دیگر کبریا و کبرئی بھنے



سبزی فروش و زرش، این هر دو لفظ آشناے گوش اہل اردو نیست سوائے کسانیکہ  
 سفر پورب ہم کردہ اند۔ و لفظ شاہجہان آبادیان باین معنی کنجڑا و کنجڑن باشد۔ طرذائیکہ  
 اگر بعضی اردو دانان پورب بجناب از لفظ کبریا و کبرئی دارند باز ہم یاد معروف بعد  
 نون افزوده کنجڑن را کنجڑئی گویند۔ دیگر درخت بڑا باد مفتوح و راء ہندی در شاہجہان آباد  
 مشہور است (برگد) باباء مفتوح و راء ساکن و گاف مفتوح و و آل ساکن استعمال نمایند  
 دیگر مدار بجائے درخت آگ۔ دیگر (لو) کہ ہندی بجائے بگیرید متصل است و در مقام  
 استعمال آن با قول کلام معنی اصلی مقصود نیست بلکہ پر لے حسن کلام آید (لے) کہ ترجمہ  
 بگیر است بر زبان دارند۔ مثلاً در شاہجہان آباد جائیکہ (لو یا رچو چاندنی چوک تک ہوں)  
 گویند در پورب (لے یا رچو ذرا چاندنی چوک کی سیر کریں) محاورہ بعضی فصیحان باشد۔ دیگر  
 (دھنی) بجائے کڑی یعنی چوب سقف۔ دیگر زگل بجائے زسل۔ دیگر و ہنا بمعنی  
 دست راست بجائے و انیان یاد اہنا۔ دیگر بتوری بجائے رسولی۔ دیگر و اھیال  
 و تاھیال بزیاوت الف۔ وہم چنین چند لفظ دیگر بر زبان این صاحبان جاریست  
 کہ شاہجہان آبادیان شنیدہ اند۔ و از ساکنان بلاد دیگر ہر چند بعضی بسیار کردہ روزمرہ  
 خود را در صحبت اہل دہلی رسانیدہ اند لیکن از لہجہ مجبورانہ ہمین کہ حوت میزند شناختہ  
 می شوند۔ وہم باید دانست کہ آدم شاہجہان آباد در وقت تکلم یک دو لفظ پورب بر زبان  
 اردو پوربی ہر قدر کہ سخن گوید ہمہ روزمرہ اردو باشد و الفاظ ملک خود در ان داخل  
 نکند از لہجہ ہر دو معلوم می توان کرد کہ این شاہجہان آبادی است و این پوربی۔ بالکلہ  
 زبان اردو مشتمل است بر چند زبان یعنی عربی و فارسی و ترکی و پنجابی و پوربی و برجی و  
 غیر آن۔ مثال مدلل

دانشہ باشد تمام شب باجی جان ہی کتی تھیں کہ مجھے چھوٹے بھائی پر بہت تہا آتا ہے  
 کہ ناحق ناحق لگا جی ساتھ لیکر پابندہ بیگ کچے کے گھر وڈ وڈ کے جاتا ہے ایسا نو



کہ اُس جھلے کی دوستی میں اپنا سر کٹوا لے۔ میں نے کہا آپ کا ہے کو کر ماضی  
ہیں اُس لڑکے کا اللہ سبلی ہے، پائندہ بیگ کیا ہے۔

دور مثل سبگلا مارے پنکھ ہاتھ۔ مخفی نامہ کہ واللہ بانشہ ہر دوعری است و تمام شب فارسی  
و باجی یعنی خواہر ترکی و کھتا یعنی چپ پنجابی لیکن سوائے آدمی استعمال آن در اردو پر  
پیش چیز روانہ بود و پچھن جھلا یعنی کم عقل در از زبانے کہ حرکات و افعال خود را نیکو اند  
و در اصل دلالت کند بر حماقت او لیکن از بدی طینت پاک باشد۔ و سبلی یعنی نگہبان  
نیز پنجابی است۔ و تگا ہاتھ و تشدید گات یعنی شوہر دایہ ترکی باشد کہ اصلش آگہ باہف  
و تاء و گات ہر سہ مفتوح و ہاء ساکن از کثرت استعمال و عدم معرفت زنان ہند بزبان  
ترکی تگا شد۔ و کا ہیکو یعنی چراگا ہے در اصل زبان برج است۔ کا ہے رے بھیا،  
یعنی چرا لے برادر۔ لفظ کو با کات و و او معروف چون طلق بآن کردند روز مرہ  
اُردو شد۔ و درین مقام کس واسطے و کس لیے و کیوں ہم استعمال یابد و فیصح تراز  
کا ہیکو باشد۔ و پنکھ کہ معنی پرورش بستہ شدہ لفظ اُردو نیست زبان پورب است۔  
و بعضی حرکات و حروف ہم دلالت کند بر شاہ جہان آبادی و بیرونی مثلاً ہر گاہ  
اہل دہلی شاہ جہان پور را از زبان برمی آرند اظہار واؤ در پور نمی کنند، پورہ بروزن  
خوار کہ معنی آفتاب است میگویند و پوریان پورہ بروزن نور ادا نمایند۔ پچھن مہمان را  
را کہ قصبہ است متصل لکھنؤ بروزن گمان، موہان بروزن طوفان گویند۔ ردولی کہ  
بدفن شیخ عبدالحق صاحب نوشتہ است، ردولی بضمہ راء و فتحہ دال و سکون واؤ  
و کسرہ لام و یاء معروف خوانند، و دہلویان باراء مفتوح بر زبان دارند و حرکات  
باقی همان۔ و در نیجا دہلویان مراد از کسانے است کہ خود در پورب بوجد آمدہ اند و وطن  
پرور وادرشان دہلی بودہ۔ زیرا کہ باشندگان شاہ جہان آباد تا وقتیکہ لکھنؤ را ندیدہ اند  
نام اینگو نہ بلاد را نشنیدہ اند۔ و ترجمہ لفظ طفولیت بر زبان اہل پورب لڑکگی بفتح لام



و سکون را آهندی و فتحه کات با همزه یکے شده و یا معروف باشد و در شاه جهان آباد  
سه قسم رواج دارد۔ در مدرسه از زبان طالب علمان لڑکائی و از زبان اہل مغلیہ  
لڑکاپن مسومع است و بر زبان فصیحان لڑکپن جاریست۔

موجز اینکه چون زبان اُردو و عطرز با تہاے دیگر است حروفیکہ درین زبان تلفظ درمی آید  
مشتا و پنج حروف است نزد فصیحان اہل تحقیق۔ و نزد عوام و تحقیق ناآشنایان نود و  
پنج حرف است چار مشکوک و آن دال و قاف با نون یکے شده و سین با یاء یکے گشتہ  
و جیم فارسی متحد با ہاء و نون۔ و شش حرف دیگر کہ محل بحث است و آن زاء و شین متحد  
با نون۔ و باء فارسی و الف متحد با واؤ۔ و کاف با واؤ و نون یکے شدہ و میم با یاء و نون  
متحد۔ بخلاف عربی کہ زیادہ از بست و ہشت حرف ندارد از الف تا یا۔ و بخلاف  
فارسی کہ بست و چار حرف دارد۔ تفصیلش انیکہ ہر گاہ از بست و ہشت حرف تہجی این  
ہشت حرف را کہ در فارسی نمی آید یعنی۔ ث۔ ح۔ ص۔ ض۔ ط۔ ظ۔ ع۔ ق۔ جدا  
کر دیم بست باقی ماند۔ چار حرف دیگر کہ در عربی نمی آید بران افزودیم بست و چار شد۔  
یعنی باء فارسی و جیم فارسی و زاء فارسی و کاف، همچنین بخلاف ترکی کہ بست و سہ حرف  
دران یافتہ می شود یعنی از ہان بست و چار حرف فارسی ذ۔ ژ۔ را یک طرف گذشتیم  
و قاف بر باقی مزید کردیم۔

بالجملہ تفصیل حروف اُردو و برین نظم است کہ بست و ہشت حرف عربی و چار حرف مخصوص  
بفارسی و سہ دیگر کہ تا آہندی و دال ہندی و راء ہندی باشد با ہم سی و پنج شد و ہفدہ  
حرف دیگر است کہ ہر یکے از ان با نون جمع شدہ کچھ شمار کردہ اند و بکلفت یکے برہفتہ  
ہم زیادہ می توان کرد و آن حروف۔ الف۔ با۔ و باء فارسی۔ و تا۔ تا و ہندی  
جیم۔ جیم فارسی۔ قاف۔ و دال ہر دو مشکوک۔ دال ہندی۔ را۔ سین۔ ک۔ و کاف۔  
و لام۔ میم۔ نون۔ ہا۔ بود۔ و حرف دیگر باشد کہ با ہاء گفتہ شود و حروف مذکورہ



این است - با و باء فارسی و با و باء هندی و را و رااء هندی و و ال و و ال  
 هندی و کات و کات و لام و میم و ون و و او و یا و جیم و جیم فارسی باشد - و یازده  
 حرف دیگر است که با یا یکے شوند یعنی باء و باء فارسی و کات و کات و و ال با یا یکے  
 شده و و ال هندی و جیم فارسی و جیم و سین و شین و ون - و هشت حرف دیگر است  
 که با یا و ون یکے باشد و آن کات و کات و با و باء فارسی و جیم و جیم فارسی و و ال  
 و و ال هندی بود - و دو حرف دیگر با و او یکے شود و آن الف و باء فارسی است لیکن  
 هر دو محل بحث ذکر آن بجای مناسب در کتاب کرده خواهد شد - مانند بعضی حروف  
 دیگر که در بعضی الفاظ در کتابت معتبر گرفته اند و در اصل از شمار حروف بیرون است - یا  
 مثل بعضی حروف دیگر که مانند سین با یا یکے گشته زبان بعضی بازاریان باشد - مثل حرف  
 او و ا نام زن کسی بخشی علی هذا القیاس - تو و پیا و ثابت علی نام ساز زننده و جمیا و  
 حسینی و خانی و چاندنی و دامادی و ذاکر علی نام سازنگی نواز و راحت و زاهد علی  
 پسر راحت و حسدری و شکرو و صاحب بخش و ضابط علی هم نام ساز زننده و طاهر علی  
 برادرش و طور و عزت و عربی و فرخنده و قطب و کریم و گنا و لا و و متاب نورن  
 و وزیر و هینگو و پار و نام کچن - این نامها نام زنان و مردان کسی آرد و باشد سوا  
 این اسماء حروف مذکوره در الفاظ دیگر هم بسیاری آید - مختصرا نیکه درین ناماء حروف تہجی  
 عربی و فارسی سولے زاء فارسی همه مذکور است - چون بر زبان قابلیت دستگاہان فصیح  
 زاء فارسی یعنی اصلی خود و ژالہ باری هم جاریست مثال آن نیز پیدا شد - تا اینجا مجموع  
 حروف عربی و فارسی سی و دو حرف است که در مثال یاد کرده آمد - مثال و ال هندی  
 (ڈولی) مرکیه است که محبوبان بران سوار شده بر اے رقص میروند هر چند سولے این  
 فرقه دیگر مرد و زن هم سوار می شوند لیکن دیگران میجوی - و اینها روز رقص در مجلس  
 شادی بر اے رقص با و جو و میسر و دن پنیں و میانہ با اختیار خود بسواری ڈولی راہ



طے میکنند. مثال تاء ہندی. تانھی یعنی زن پر گوشت، مستعد و امور ضروری خانگی.  
 مثال راء ثقیل این حرف در اول الفاظ زبان اردو شنیدنی شود یا آخر لفظی آید یا  
 در وسط مانند پیر یعنی درخت و کڑوا یعنی تلخ.

مثال ہفہ حرف با تون یکے شدہ۔ اگر کھ نام لباس۔ بندوڑ یعنی کتیر کم قدر پندو  
 قسم است از گل تند و ر یعنی تور زبان عوام اردو۔ نگرئی با تاء ہندی یعنی ساق جنگلا  
 نام رنگنی۔ چنگر مشہور خجرو در ہستمال مرثیہ گویان با تون مخفی بیاری آید بلکہ مرزا رفیع  
 ہم در مرثیہ کہ دو مصرعہ بند اولش این است خجربوزن خبر بہتہ مطلع  
 نہیں ہلال فلک پر مہ محترم کا چڑھا ہے چرخ پہ تیغا مصیبت و غم کا  
 اگرچہ زو فیضان این الفاظ را اعتبار سے نیست و عوام اردو نیز مقطعلی کنند لیکن  
 بے مثال خا بند مرزا رفیع نوشتہ شد زبان اردو خیال نہ باید کرد۔ و شبلی دندان  
 خرد فیل لیکن زبان چاہے دیگر است از اہل اردو و گوش نہ رسیدہ و شاید کہ بر زبان  
 کسے جاری باشد اولی آنکہ داخل اردو نکنند۔ و تڑا دال ہندی و تون مخفی و راء  
 ہندی یعنی ورزش۔ شنو کہ آثر اکثرے از فیضان دند ہم گویند۔ رنگیلا یعنی آوم خوش  
 اختلاط معشوقہ دوست۔ سنگار یعنی آرایش۔ کندلا یعنی کشیدن طلا پر نقرہ۔ کندو رانسی  
 است از شیرینی ہند۔ کندو را یعنی طائر دم بریدہ۔ سنگتیر یعنی دختر یکے کہ با کسی نامزد  
 شدہ باشد۔ رنگیلا لیا گرفتار لباس کسے بزور۔ ہندولا یعنی گوارہ۔

مثال ہفہ حرف فیکہ با ا یکے ہستند۔ بھاگنا یعنی گرختن۔ پھٹ گیا یعنی پارہ شدہ۔ تھوڑا  
 یعنی اندک۔ ٹھنڈا یعنی سرد۔ مثال تاء ہندی۔ پیرٹھا بارہا ہندی۔ را با با دا  
 اول الفاظ نہی آید پڑھا ہوا یعنی صاحب سواد یعنی خواندہ۔ جھوٹا یعنی دروغ گو و غیر آن۔  
 جھوٹا یعنی خرد۔ چھل یعنی رشک زنان در مباشرت با ہم۔ دھوم یعنی غلغلہ۔ ڈھال  
 بادال ہندی یعنی سپر۔ کھال یعنی پوست حیوان۔ گھوڑا یعنی اسپ۔ ٹھو سپر اوسط



اگر مصلحتان و هر که موسوم باین لفظ باشد - تھار اگر بمعنی خانه شما - مثال سیم که در اول  
لفظ باین صورت آید در خاطر نیست - و همچنین حال لام ازین سبب ملغی، تھار اگر  
در مثال هر دو نوشته شد - نون هم ازین قبیل است مانند تھما بمعنی خرد - و هان بمعنی  
آنجا بروزن تان و علی هذا القیاس - بیان بهمان وزن بمعنی اینجا -

مثال هشت حرف دیگر که با آ و ن و و اتحاد دارند - کھنڈا بمعنی پراکنده کردن کھنگرو  
آ آنچه هوشان وقت رقص در پا کنند - بھنڈا لانا فریب دادن - بھنڈا آنچه پیر پاکی آن  
آر آیند - جھنڈولا بمعنی طفلی که نو در سر داشته باشد - و هنگانا بمعنی اصرار و طغیان  
عروس در طلب زو وقت کشادن در با جانب داران و اما - ڈھنڈورا بمعنی سادی  
بندهار بمعنی ویرانه - چھنگلیا انگشت کوچک که بر عری خضر نامند این لفظ از زبان باشندگان  
قدیم پورب هم شنیده می شود و اندک جای تامل است -

مثال یازده حروف دیگر که با آ متحد شده اند - بیوتا بمعنی باعث بر قطع ثوب شدن -  
پیوسی آنچه از شیر گاؤ ماده یا هر چه مثل آن بعد از آئیدن درست نمایند - کیا بمعنی چه  
حرف استقام - گیاره بمعنی یازده - و هیان بمعنی تصور - جیوڑا بمعنی جان - چیوٹی بمعنی  
مورچه - ڈیوڑھی بمعنی آستانه - نیولا بمعنی رسو و بعضی یاد را دران ظاهر کنند -  
شیو داس نام هندو و بعضی عوام سیو داس با سین هم خوانند هر چند غلط است  
چون سولے هندوان بر زبان مسلمانان اهل حرفه از قبیل سبزی فروش و نیچہ پند  
و غیر آن نیز در شاه جهان آباد روان است داخل اردو شد - گوزد صاحب لیاقتان  
فصح که آشنا بکتابت هستند حقیقتی ندارد و باز هم از روی انصاف مثل خجمرست که احد  
از وضع و شریف نون آن وقت تکلم در خفا غائب نمی کنند بلکه همه بروزن لشکر او میازند  
و هر فصحی که ازین دو لفظ و مثل آن اجتناب ورزد در ادب و عدالت نزد او دو دانان  
ما خود نیست همان هشتاد و پنج حرف چه کم است -



# دُر دانه دوم متضمن تفسیر محلات هلی

بر صاحب تیزان پوشیده نیست که هندوان سلیقه در قنار و گفتار و خوراک و پوشاک  
از مسلمانان یاد گرفته اند در هیچ مقام قول و فعل اینها سناط اعتبار نمی تواند شد. بالجمله  
جمعیه در شاه جهان آبادی باشند و فرقه اند بعضی بصحبت مسلمانان رسیده و بعضی محروم  
مانده فرقه اول از گفتن و یاد کردن و کراپا یعنی مهربانی و رچا باراء کسور و تشدیم فارسی  
بابا، متعده گشته یعنی نگهبانی - و گراس یعنی نواله لیکن مخصوص یکسانی است که اصل شان  
از پنجاب است و چاچا یعنی برادر خور و پدر - و تایا یعنی برادر بزرگ پدر و اما یعنی برادر  
مادر و مامی زن برادر مادر و ماسی یعنی خواهر مادر و پچو بابا، مضموم و بابا، هر دو گو شده  
و و او معروف شده و مبدل با همزه و الف یعنی خواهر پدر و جیجا با جیم کسور و یا، معروف  
و جیم و الف یعنی شوهر خواهر - و صا بر وزن چا یعنی دایه - و صا و را بر وزن فاعل  
از روی عروض یعنی شوهر او و وقلیه علی العموم جمیع اقسام گوشت پنجه و پرو سنا یعنی  
بر آوردن طعام از دیگچه در رکابی و کرو که در هندی ترجمه لفظ بکنید باشد یعنی بریزد و گو  
با گان مفتوح و همزه مضموم و و او معروف که یعنی گا و ماده است و بجای آدم  
مسکین بے زبان نیز - و ستهیا یعنی آزار و بھکت بابا، و یا، مفتوح کی گشته و فته گان  
و سکون تاء بجای زاهد و متقی و سارا یعنی زرگر - و کسا یعنی برآمد و علی هذا القیاسی  
ندارند - فرقه دوم بازار را بازار و بجا و با وزن را پنکھا یافته باء فارسی و تشدید کاف  
بابا، ای که شده و الف - و پدر را لا لا گویند و معمول اینها نیست که پسروقت صبح سلام بر  
پدر کند و یا وقت خطاب تعظیم او ملحوظ دارد بلکه وقت حرف زدن پسربا پدر چنان  
بر بیگانگان ظاهری شود که مخاطب از نوکران کم رتبه این کس است - و دیور را کنده



گویند. کنده باکات مفتوح و تون ساکن و دال مفتوح باباء یکے شده بمعنی دیوار  
باشد. این الفاظ همه در استعمال کسانی است که اصل آنها از بلاد پنجاب است یعنی لاهور  
و امن آباد و کلانور و پیال و سودهرا و برسر و واورنگ آباد و سیالکوٹ و وزیر آباد  
و میت پوری شکره و سلطان پور و بیلان و راهون و کور و کادسی یا جیال و بهلو  
وال و کپور تھله. و علی الخصوص دلالان خرید پارچه که دلال را دلال بے تشدید نام  
گویند و ستار را یک باباء فارسی مفتوح و باکات شده خوانند. و هرگاه با کسی بکنند  
و ستار خود را از سر بر داشته در بغل گیرند و صدای نظم مثل ستم رسیدگان بلند کنند و  
بزعم خود طرف ثانی را ترسانند و بدانند که ازین تدبیر صائب ما این کس را دوا اندیشه در  
خاطر پیدا خواهد شد. یکے اینکه در دلش خواهد گذشت که هرگاه این بھیا شرم از سر بر نه  
کردن خود نکند و محال است که حرمت من ملحوظ خاطرش باشد یقین است که بعد ساعتی  
دست بدست ازین خواهد برانید. دوم اینکه این هم با خود گفته باشد که اگر بازاریاں صدای صایب  
نظم شنیده فراهم شوند و بائی از دست نشان شکل است اگر خواست با شتم که خاموش سرگریاں ساده یا شتم  
دست و رازی خواهند کرد و اگر یک دوم مرد که را بزنم سر خود را شکسته پیش حاکم خواهند  
پس هرگاه این دو و سوسه غول راه طبع او شده باشد سولے عجز و عذر گناه پیش ما  
مردم فروغ نمی تواند کرد. و نزد شرفای شاه جهان آباد ظاهراً هر کنند که ما در آن محل بچپا  
وقت صبح پسران خود را از یاد نصیحت میگویند که شما با هر کس خواهد بچنگید لیکن با  
دلال بچپا راست و درست خواهد بود که آنها بد بلا هستند و روز مره این فرقہ ہم در  
ہندی کم از روز مره اہل خراسان و فارس نیست.

چنیال دلالے از شاه جهان آباد فیض آباد و اردو شده بود و فروے روز و روز خود  
برے دیدن خوشحال بے نام جوہری می آید. طرف ثانی لیاقت این مرد که دلال  
پسرے پیش نبوده است و دیدہ تواضع طعام از قسم طوا و لچئی کرد و وقت رخصت



چار فلوس برائے سیر بازار داد و بعد چند روز کہ باز و اروشا ہجہاں آباد شہر یاران  
محلہ برو جمع شدہ پر سیدند کہ خوشحال برائے جوہری راہم دیدہ بودند معلوم نیست چه  
حال دارد۔ بیک ناگاہ گردن را بلند کردہ بر سر سخن آمد کہ

کھالی جوہری کی پیچی باد میں ایسی بنی کہ ایسی کسی کی نہ بنی ہو دو دھمی دو دھمی  
پر خیریل وچ خیریل دی ساری دی ہٹ ڈہری کے اندر بھی کٹوا کٹوے کے  
ٹھٹھ اوپر وڈا کٹا ہو رشتی بھی ایسا کہ ایسا کوئی بھی نہ ہو گا مجھے دیکھتے ہی باگ  
باگ ہو گیا ہو روسی گھڑی چھ پیسے آدمی کو دیے کہ چنیال کے واسطے پوریان  
ہو رہو مہن بھوک تو جا کے لاؤ ہو اُسکے آؤتے آؤتے تاکر دھیلے کی گاجران  
ہو رہے دھیلے کا چٹا گڑ لیکے دیا کہ جب تک وہ آؤتا رہے اُسکے آؤتے توڑے ٹھٹھ  
تو ٹھٹھا لو رب چنگا چو کر ہی تان اُسنے بھی تو غرا غم لو چان ہو کچوریان ہو رہ  
مہن بھوک ڈھیر سا لاؤ کے میرے آگے رکھ دیا میں نے کہا کہ کر ولی کر کے کہا  
کہ میں ہنڑ جاتا ہوں اُنکے بچا رہے نے چار پیسے کیسے میں سے کٹہہ کے دیے  
کہ اسدا کچھ بچا رہے لیکے ٹھٹھ وچ ڈال دے جانا

شرح عبارت این است کہ از خوشحال برائے بقاعدہ ترخیم خوشحالی گرفت و از  
راہ بے علمی خاں را با کاف باہا یکے شدہ مضموم و شین را با سین و حا را با یا مجہول  
مبدل کرد و از فیض آباد بھیج آباد براورد۔ و این زبان اکثر جاہلان و عوام شہر  
است لیکن دلالان الف را با یا مجہول بدل کنند شعبہ بقاعدہ امالہ۔ دو دھمی  
با دال ہندی مفتوح و سکون واؤ و دال ہندی باہا یکے شدہ کسور و یا معدود  
بزیان این مردم بمعنی آستانہ دوم دروازہ باشد۔ خیریل عوض کھیرل است کہ  
در پورب و دیگر بلاد جنوبیہ رواج دارد۔ و وچ با دال کسور و جمیع فارسی مشد بمعنی  
در میان باشد۔ کنواں بتشد ید ہمزہ بصورت واؤ بمعنی چاہ۔ اوپر بتشد ید باء فارسی



یعنی برکه ترجمه علی باشد در فارسی - و ڈا با و او مفتوح و دال هندی مشد و الف  
 یعنی کلان - لکڑا تشدید کاف و راء هندی یعنی چوب کلان - ہور با ہاء مضموم و و او  
 مجهول یعنی دیگر - شخی باشین ہان سخی با سین - چھے با جیم فارسی با ہاء یکے شدہ  
 و یا، مجهول یعنی شش - لاؤ یعنی بیار - تا کر یعنی تائے انتہائی - گاجران یعنی زرد کہا  
 چٹا با جیم فارسی کسور و تاء ہندی مشد و الف یعنی سفید - لگ نیز یعنی تاء انتہائی  
 پنچین - توڑی پاتا و و او و مجهول و راء ہندی و یا معروف برائے انتہائے وقت  
 و مکان - و جھٹا لو جیم با ہاء یکے گشتہ و الف و لام و و او و مجهول با نیغنی کہ با طعام تا  
 کنبید یا با خوردنی ہا از قسم فواکہ و بقول و غلہ ہائے بریان شل خود و غیرہ ناشتا کنبید  
 چکا یعنی خوب و بندہ نواز در اصطلاح شان تان یعنی تونہ تو کہ ترجمہ انت باشد بلکہ  
 توے ہندی کہ در عبارت فارسی مقابل آن خود و کاف کسور باشد مثلاً من خود  
 میروم کہے برود یا زود و یا من کہ میروم دیگرے زود یا زود - ظاہر است کہ ترجمہ  
 عبارت مذکور بہ ہندی غیر ازین نیست کہ مین تو جاتا ہوں کوئی جائے یا نجائے -  
 غرا غرم یعنی گرما گرم - ڈھیر سا یعنی مانند انبار - آگے با الف مفتوح و کاف مشد و کسور  
 و یا، مجهول یعنی پیش - رکھ دیا باراء مفتوح و کاف ساکن متحد با ہاء و دال کسور و الف  
 یعنی چید - کرولی با کاف مفتوح و راء مضموم و و او معروف و لام کسور و یا، معروف یعنی  
 آب از دہن بیرون کردن - ہن با ہاء مضموم و نون مشہور است در اصل با ہاء بانون یکے  
 شدہ و راء ہندی یعنی حالا باشد کہ ہندی اب گویند - کڈھ کے با کاف مفتوح و دال  
 ہندی مشد و متحد با ہاء - و کے در ہندی بدل ہاؤ یعنی بر آوردہ از کیسہ یعنی از کیسہ بر آورد  
 داد - ضابطہ این است کہ ہاء در فارسی بعد فعل ماضی برے استمراری آید مانند این عبارت  
 کہ سلاطین دارا حتم جبہ بر آستانش نہادہ اند یعنی از بد و شعور چنین کردہ اند و آئندہ ہم تا  
 زندہ اند چنین خواہند کرد یا برے علاقہ عبارت با بعد آید مثل انیکہ ہفت اشرفی از کیسہ



بر آرد به من بخشید و وَا بَا وَا لَ وَا لَ قَاقِمَ کَا باشد که علامت اصناف در زبان هندی  
 است و وی بینی کی شل اینکه فَلَانے کَا بیٹا اور فَلَانے کی بیٹی پنجابیوں فَلَانے بیٹا  
 و فَلَانے وی بیٹی گویند و فَا وِر وَا لَے بایا جمول قاقِم تے باشد یعنی صفحہ  
 میں دالتے جانا بلجہ و لا لان در اصل جائز ا باشد یعنی رفق۔ کتابت آن با ہم منسوخ  
 وَا لَ وَا نون غنہ و راء ہندی وَا لَ باشد و اینہا زنگار راز نکال و جگال و زنگار ہم  
 گویند در ہر سہ صورت حرف اول جیم باشد یا زاء بانون یکے شدہ و لفظ مذکور کہ در اصل  
 بر وزن اسباب است بر وزن جہار گر دو۔ تنگرت راکہ نیز بہین وزن دار و تنگرت  
 یا شین کسور بانون یکے شدہ و گات و راء مفتوح و فاء ساکن بر وزن سطر ا و اسازند  
 پس باتباع تلفظ این فرقه حروف زبان ہندی ہشتا و ہشت باشد ہر چند اینہا پنجابی اصل  
 اند و قول شان غیر معتبر لیکن چون بعضی ناخواند ہاے شہر ہم این الفاظ را ازینہا تسمیہ اند  
 بہین حروف و حرکات مستقل کنند و دیگر اُردوے شان درست باشد و اخل اُردو  
 می توان کہ و بخلاف الفاظیکہ و نقل چنیال مذکور شد و منکر این ہر دو لفظ یعنی زنگار  
 بر وزن جہار و تنگرت بر وزن سطر با وصف درستی اُردو شاہ جہان آبا و را ندیدہ است  
 و لاوت یکطرف زیر کہ در شہر دیگر از صحبت والدین و دیگر باشندگان شہر لہجہ زبان اُردو  
 یا و اگر فتن سہل است۔ لیکن بعضی الفاظ و بازیچہ خصوصیت بتولد شخص در ان شہر دارد  
 مثل چند ول کہ اگر بول۔ کبیر جیم فارسی و اعلان نون ساکن و وَا لَ ہندی مضموم و وَا لَ  
 معروف و لا م ساکن و گات مفتوح و وَا لَ مفتوح وَا لَ و گات مفتوح و راء ساکن و باء  
 و وَا و جمول و لا م نام بازیچہ۔ دیگر کاٹھ کٹول بانسلی بھنبیری میرانا نو۔ باکات وَا لَ  
 مفتوح وَا ہندی باہا یکے شدہ و راء و کات مفتوح و تاء ہندی باہا  
 یکے گشتہ مفتوح و وَا و مفتوح شدہ و لا م ساکن بانسلی یعنی پاروئے کہ آن اکثر آدمیان  
 می نوازند و بھنبیری بابا و دیہا و نون یکے شدہ مفتوح و باء باہا یکے گشتہ کسور و یا معروف



دراء کسور و یا معروف اسم جانور کو چک پر دار - نا تو بمعنی نام - دیگر کالی پٹی دلو - کالی  
 سیاہ بندی - پٹی چیزے زرد و دلو بادال ہندی کسور لام مضموم و واد مجول بلختے  
 خط مستقیم کہ بر دیوار با یا چیز دیگر تقیم یا انگشت یا غیر آن کشند - دیگر چدر چھپول حیم فارسی  
 مفتوح و دال شد و مفتوح و راء ساکن و حیم فارسی کسور با ہاء یکے شد و باء فارسی مفتوح  
 و واد مفتوح شد و لام ساکن این بازیچہ در ہندوستان از ولایت آمدہ است لیکن  
 نام فارسی دیگر است - دیگر گھور گھنڈی چوہی لنڈی با گاف مضموم با ہاء یکے شد و  
 واد مجول و راء و گاف مضموم با ہاء یکے گشتہ و نون ساکن و دال ہندی کسور و یا و  
 مجول - چوہے بمعنی موشان - و لنڈے بمعنی لام و اعلان نون ساکن و دال ہندی  
 و یا و مجول بمعنی دم بریدہ - دیگر مونگ چنا و گدونی ڈو - بازیچہ جوانان با اطفال صغیر  
 است - مونگ بمعنی ماش و چنا بمعنی نخود و گدونی ڈو بادال ہندی مفتوح و گاف  
 ساکن و دال ہندی مضموم و واد مجول و ہجرہ کسور و یا معروف و دال ہندی و  
 واد معروف - دیگر چھلا چھپول این ہم از ولایت رسیدہ است در فارسی  
 انگشتی بازی می نامند در شہر ہائے دیگر ہم مروج است برائے این کہ  
 اکثر جوانان لوی پرست برائے مساس مخفی این مشغلہ پیش می کنند  
 لیکن اہل این جوانان از شاہ جان آباد است اگر کہ ام پور بی الاصل ہم میداند  
 است کہ ازینہا یاد گرفته است دیگر بازیچہ نیز جائے دیگر رسیدہ است چرا کہ بزرگان  
 مردم خوش نشین یا از شاہ جان آباد یا از ولایت یا از حضرت کشمیر آمدہ اند و ہر تہ صورت  
 از دورا صحیح میداند مگر از بعضی چیز ہا بخیر اند و را و لا و شاہ جان آبادیان جا تا نیت  
 آدمیم ہر سدا و لا و مغل - مغل و ختر ہندوستانی خواہد گرفت یا کنیز کے را در خانہ خواہد  
 گذاشت و سکن ہم را مثال خود خواہد گزید - در نیصورت ہر گاہ سپر تولد خواہد شد و ایہ ہم از  
 قوم یا سیدہ خواہد بود - پس و قسکہ زبان و خواہد کرد و ایہ را انا و مادر را انا جان و خواہد



را با جی صاحب یا با جی جان یا آبا جان خواهد گفت بهین طریق رفته رفته زبان را بخوبی  
 یاد خواهد کرد - و خواه محمد لیت کشمیری هم مجبور است که دختر میر محمد مقیم که زنش باشد دلی  
 است بگیرد و پسر که از آن دختر بوجود آید و جاهت او محل شبهه نباشد - و همچنین حال  
 اردو صحبت کشمیر با سواد و هند یکپاشده طرفه رنگی پیدا کرده است که خدا و امان خود  
 نگهدارد - حسن زانگلو دختر آن چه قتها که برپا می کند - زانگلو بازاء و الف و تون غنه  
 و گات و لام مفصوم و و او معروف پسر و دختر را گویند که پدرش کشمیر زاد و مادرش  
 دلی زاد باشد با جمله این چیزها را پوربی نمیدانند و این جاعت با وصف تولد در پورب  
 پوربی نیستند با آنکه آنکه محول در لکھنؤ بسیار رواج دارد و لیکن پوربیان هنوز آنکه محول  
 را آنکه محول ناگویند و آنکه میپاراکه در شاه جهان آباد و لکھنؤ یعنی شیم پوشیدن است آنکه موجبا  
 می فرمایند - با جمله و لالان شاه جهان آباد با اینهمه خرابی در هندوستان از هندوان شهرها  
 دیگر بلکه از مسلمانان هم فصیح تر اند از بجه شان بود و باش شاه جهان آباد تراوش مینمایند  
 و مطلب ازین طول مقال این بوده است که محاوره اردو عبارت از گویائی اهل سلام  
 است - لیکن درین صفت هم اختلاف بسیار است تمام شهر را فصیح نمیتوان گفت اما  
 این قدر است که بازاریان آنجا قاطبه در حرف زدن به از اعزه و شرقاے بلاد دیگر اند -  
 و نیز بر سر کس که دوکان فصاحت در شاه جهان آباد گرم کرده است پوشیده نیست که  
 ساکنان مثل پوره که محله بزرگ شاه جهان آباد است روز مرده اردو بار و روز مرده پنجاب  
 مزوج ساخته حرف میزنند چنانچه پنجاب را بعضی بروزن چهار بر زبان دارند و تون را  
 در باء فارسی قاطب کنند بنوعیکه از حرف متحد با تون شود - لاهور را لهور و قطعه را کبسر  
 قات قطعه بر چند در لغت صحیح لیکن خلافت اردو است - و همچنین قبل ازین را قبل کبسر  
 قات - و بعضی مانند و ان پنجاب در جمیع الفاظ که جزو آن قات است بجای آن  
 کات بر زبان می آرند قبله را کبله و قطعه را کطه - و لکھنؤ بجای طے کردن را بالام مفتوح



و تون ساکن و گات مفتوح با ہا کی شدہ و تون مفتوح قبل الف - و او سا بجائے  
 و یا کہ بفارسی چنان گویند و جو گا با جیم و و او و مہول و گات و الف بجائے لایق و  
 کافی، میرے جو گا یعنی میرے لائق و یا رہاں بجائے گیارہ یعنی یازدہ، و یا لیس  
 کہ بمعنی چل و دو باشد کبسر باء - و دو تا با دال ہندی و و او و مہول و تون و الف بجائے  
 دونا کہ با دال مفتوح و و او ساکن مستعمل زبان داناں اُردو دست استعمال کنند۔  
 و اَرّائین با الف مفتوح و دراء مفتوح قبل الف دہترہ کسور و یا، معروف و تون غنہ  
 بمعنی سبزی فروش بجائے کُچر ا۔ و چھپ جاتا کہ بمعنی پنهان شدن زبان اُردو است  
 بغضہ جیم فارسی - و مطلق را مطلق بغیم لام بلکہ بجائے فتح ضمہ در استعمال شان باشد - و جانو  
 را کہ اکثر صاحبان جنور بغیر الف ہم گویند جاور - و سخنان را کہ در اُردو باتین بایا و مہول  
 و تون غنہ استعمال کنند باتان - و بجائے سب نے سبھون نے - تلواران بجائے تلوارین  
 ششیرا - و لگایان بجائے لگائین و تھیان بجائے تھین بمعنی بودند لیکن مؤنث مثلاً  
 زنان شستہ بودند ترجمہ اش بزبان اُردو این است کہ عورتیں بیٹھی تھیں اہل مغلپورہ  
 عورتان بیٹھی تھیان سیگویند - و بجائے میرے تئیں، تیرے تئیں، ہمارے تئیں، تمہارے  
 تئیں، اُسکے تئیں، اسکے تئیں، انکے تئیں، انکے تئیں، آپکے تئیں کہ زبان اُردو  
 است و نصیحان بجائے آن مجھے و تجھے، ہین، تھین، اسے، اُسے، اُنھین، انھین  
 آپ کو گویند - مجھ تئیں، و تجھ تئیں، ہم تئیں، تم تئیں، اس تئیں، اُس تئیں، ان  
 تئیں، اُن تئیں، آپ تئیں - و بجائے میری طرف، تیری طرف، ہماری طرف،  
 تمہاری طرف، انکی طرف، اُنکی طرف، اسکی طرف، اُسکی طرف، آپکی طرف، مجھ  
 تجھ طرف، ہم طرف، تم طرف، اُن طرف، اس طرف، اُس طرف، آپ طرف گویند۔  
 و سولے این ہر جا کہ موقع کی باشد کہ علامت اصناف است حذف آن نماند، مانند  
 پورب طرف و دلی طرف کہ اہل اُردو پورب کی طرف و دلی کی طرف گویند۔ و مانند ہنود



چاچا برادر خرد پدر و تایا برادر کلان را گویند. دیر گس بجای هرگز و تلک بجای  
 تا یعنی تک که برای انتها باشد و بندها هو ابا علان نون یعنی بسته شده در تلفظ ایشان  
 باشد. و صاحبان شهر قدیم که پُرانا شهر مشهور است اودهر را که یعنی این طرف  
 مشهور است ایدهر و کدهر را کیدهر و اودهر را اودهر با علان و اودگویند و دهر را  
 بر وزن مینا یعنی متوقف و پُر و تها لقمه باء فارسی و قتمه را بجای پُر اٹھا که قسمی است  
 از نان در بند و اود را و اودجول یعنی طرف و بھیک بجای بھیک یعنی حیران و میند بر وزن  
 شیر بانون غنه بجای میند که یعنی باران است، و تلمون بجای تلمین که یعنی رابا شد  
 جانے ہارا بجای جانو الا یعنی رفتنی و این لفظ را باشندگان شهر نوہم از خدمت ایشان  
 استفادہ کردہ اند و فرماتیا ہے و جاتیا ہے و کھتیا ہے بجای میفرمایند و میروند و میگویند  
 از زبان ہمین بزرگان فیض رسان گوش زد سامعان است، بلکہ بر جمع صیغہ ہاے  
 مضارع حال در ہندی ہمین آفت می آرد۔

در زمانیکہ راقم مذنب ہمراہ والد مرحوم مغفور وارد دار الخلافہ شدہ بود از بسکہ  
 آوازہ فصاحت و بلاغت جناب فیض تاب میرزا صاحب علیہ الرحمۃ میرزا جان جانان منظر  
 تخلص گوش راقم را مقرب خود داشت دل با دیدہ مستعد ستیزہ شد کہ چرا از دیدار میرزا صاحب  
 اینچہ محروم می پسندی و مرا از لذت جاودانی و عذوبت روحانی کہ در کلام معجز نظام  
 آن حضرت است باز میداری چارونا چار خطر را تراش دادہ و جائے ملل ڈھا کہ پوشیدہ  
 و ستار سرخ باندہ صغیر سرگنداشتہ دیگر لباس ہم ازین قبیل، و از سلاح آنچہ با خود گرفتہ  
 کٹار بسیار خوبی بکمر زدہ بودم بایں ہیئت سوار می فیل روانہ خدمت سراپا افادت ایشان  
 شدم۔ چون بالائے بام کیکول رام بانیہ متصل مسجد جامع ساخته پیشکش میرزا صاحب کردہ بود  
 بر آدم، دیدم کہ جناب معزی الیہ با پیرہن و کلاہ سفید و دو پیٹہ تاسپالی رنگ بصورت سموسہ  
 بردوش گذاشتہ نشسته اند کمال ادب سلائے برایشان کردم از فرط عبايت و کثرت مکالم



اخلاق کہ شیوہ ستودہ بزرگانِ خدا پرست است۔ جواب سلام ملقت شدہ برخواستہ  
 دسرا این بے لیاقت را در کنار گرفتہ پہلوئے خود جا داوند۔ عرض کردم کہ  
 "ابتداءً سے کیا ہے تا اوائلِ ریان اور اوائلِ ریان سے الی الان  
 اشتیاقِ مالایطاقِ تقبیلِ عقبہ مالیہ نہ مجھے تھا کہ ملکِ تحریر و تقریر میں منتظم ہو سکے  
 لہذا بے واسطہ و وسیلہ حاضر ہوا ہوں۔"

ارشاد شد کہ

"اپنی تکون بھی بد و مطلق سے تمہیں سے اخصاص کے ساتھ مونس و مجالست رہا کی ہو۔  
 و در محلہ دیگر کہ اولاد کشمیریان بشتری باشند و صحبت شاہ جہان آبادیان فصیح نصیبان  
 نگر ویدہ ظاہر کردن نون غنہ بسیار و رواج میدارد۔ و در مضاف و مضاف الیہ کو زیادہ  
 کنند بجا بیانی در اردو۔ و سولے مضاف الیہ شدن ضمیر متکلم و حاضر کا، باکاف ولف  
 و رد کر مذکور کی باکاف و یا معروف و رد کر مونس و واسطہ سازند، مانند میرا بیٹا اور  
 تیرا بیٹا۔ و برائے ضمیر غائب کا و کی ضرور تراست چنانچہ اُسکا بیٹا اور اُسکی بیٹی گویند  
 و بچپن زید کا بیٹا و عمر کی بیٹی۔ کشمرہ یعنی فرزندان شان بجائے کا و کی کو باکاف و  
 و او بچول استعمال کنند۔ بہر حال درین مقام خود را بطی در میان مضاف و مضاف الیہ  
 ضرور است این صاحبان در محلہ کارا رابطہ مستغنی باشند نیز ہمین لفظ را بکار بہ تدشاید این  
 بیان است کلام میرزا لطف علی پسر کاظم جو سوداگر کہ روزے میگفت کہ

"کسی کے گھر میں ایک بیٹی ہوتی ہے تو اس کو ماے نگر کے نیند نہیں آتی مجھ کو تو تین  
 بیٹی ہیں کیا کروں، چار پہ رات سے ماے اندیشہ کے شیخ سعدی کی گلستان پڑھا  
 کرتا ہوں بھلا صاحبو جسکو تین بیٹیاں ہوں وہ گلستان پڑھے گی نہ بھلا تو کیا کرے"

گلستان باعلان نون از زبانش بر می آمد و فریاد کردن را باین معنی کہ فلان از من پیش فلان  
 فریاد برد، فریاد کہاں، میگفت، یعنی فلا نے نے نواب صاحب کے پاس میری فریاد کہانی



ولفظ فلا نے راہم پایہ معروف میگفت بخلاف اہل اُردو، زیرا کہ این صاحبان بجای  
 مذکور یاے مجہول و در ذکر مؤنث یا، معروف آرند۔ مثلاً فلا نے شخص نے ہمیں بہت عاجز  
 کیا ہے، یا فلا نے رنڈی نے بڑا اُدھم مچایا ہے۔ و بجایے کروں گا کہ ترجمہ خواہم کرد  
 یا شد چاہتا ہوں کرنا اور چاہوں گا کرنا در استعمال این قوم باشد۔ مت بجایے تا  
 کہ حرف نفی است بیشتر بزبان دارند، مانند این عبارت اس کام کو مت کرنا چاہیے  
 و بجایے میواتی میواتی بزیادتی یا بعد الف۔ و پہنچا کہ فعل ماضی و ترجمہ رسید  
 بزبان ہندی است لوچھیا گویند، صحت لفظ مذکور بضم باء فارسی باتون یکے شدہ  
 و ہاوساکن و جیم فارسی و الف باشد و در روزمرہ فرزندان اہل خطہ بضم باء فارسی واو  
 مجہول و ونون غنہ و جیم فارسی باہر یکے شدہ و الف باشد۔ الحاصل در نی مقام بجایے  
 استعمال فعل ماضی مصدر ہم عادت ایشان باشد مانند پانچروپیہ اُسے لینا چاہیے۔  
 بجایے پانچروپی اُسے لیا چاہیے۔ یا وروپیہ اُنکو دینا چاہیے بجایے وروپیہ اُنکو  
 دیا چاہیے۔ و فمیدن بجایے شنیدن در فارسی و سمجھنا بجایے سُننا در ہندی لفظ  
 این جا عت است۔ مانند این کہ شما اشعار فلان شاعر فمیدہ اند یعنی شنیدہ اند یا نیک  
 اگر مرزا رفیع کی غزل کوئی سمجھو تو مین پڑھوں۔  
 و در محملہ کہ سادات بارہہ مسکن گزیدہ کہ خدا شدہ اند و نتائج قابلیت شعار ہم رسانید  
 اند، ہمیشہ بلا برسر اُردو نازل می باشد۔ کوراکہ باکاف و واو مجہول ترجمہ راست  
 کہ برلے افادہ مفعولیت می آید کہ درین عبارت کہ "مین نے اُسکو مارا" یعنی من اور  
 زدم، کور و وزن ہو استعمال می کنند۔ میر سوز مرقوم ہم بضرورت کور اردیف غزلے  
 ساختہ با واو معروف قرار دادہ دلیل بر اینکہ با عقداش لفظ مذکور چنین بودہ است،  
 این است کہ در مصرعے از غزل مذکور این لفظ را بمعنی کچا است آورده از استعمال  
 کردن آن مغفور لفظ مذکور را معلوم چنان می شود کہ با واو معروف زبان قدما و شہر



باشد، یا در هر دو صورت صحیح باشد۔ لیکن چون بیشتر با و مجهول از اہل اُردو و با و معروف از بیرونیان بساعت می رسد با و معروف و قتل اُردو نمی توان کرد۔ این ہم قیض خاک شاہ جهان آباد است کہ نون غنہ را ازین لفظ جدا کرده اند، و الا بزرگان ایشان کہ در وطن بوجہ آمدہ اند کورا کون میگویند مانند این عبارت کہ "اُس چھو کرے کون مین نے کُٹراں کہا کہ مجھ سون نہ بولا کہ دو تو ٹانگان مان سر کرد و نگاہ توں آپڑے او پر بدنامی مین آئی کیس بارے ماہین بدنام نہ کرنا۔"

یو بایا، مقوم و و ا و مجهول بجای یہ کہ ترجمہ این باشد در کلام می آرد بچنین در بعضی محلات کہ اکثر صاحبان از شہر ہائے قریب بدار الخلافت آمدہ تشریف در شہر داشتہ اند فرزندان ایشان بالفاظ غریب و عجیب متکلم می شوند۔ چنانچہ در محلہ افغانان با و جودوستی اُردو لفظی چند کہ میراث پدر و مادر ہر متکلم است رواج دارد مثل پیارا کہ در ہندوستان بیابا و فارسی کسور متقد بایا، یعنی مرغوب و دلچسپ باشد و در اصطلاح افغانہ کبیر بایا، فارسی و اعلان بایا، عاشق را گویند۔ بیش کہ در فارسی یعنی زیادہ است بمعنی خوب تمثال کنند جردا بمعنی رند می دمر ا بجاے مواد کھٹیا بجاے چارپائی و آگ بجاے آگ و بھنگی بجاے حلال خور۔

ہم چنین سکتہ محلات دیگر کہ بعضی از صحبت والدین زبان یاد داشتہ بعضی زبان فرید آباد و بعضی زبان رُہتک و بعضی زبان سونی پت و بعضی زبان میرٹھ یاد گرفته بار و مرہ اُردو ضم نمودہ اند بخدا کہ گفتگوے شان شبیہ یکا نورے است کہ چہرہ اش چہرہ است و باقی تماشا بصورت خراب شد، نصفش آہو نصفش سگ۔ لطف دیگر اینکه چون برائے تلاش معاش لشہر ہائے دیگر روند خود را شاہان آبادی قرار دہند و اہل آن بلکہ الفاظ ایشان را سرمایہ اُردو دانی خود داشتہ ہم شہریان خود را کہ صحبت این صاحبان یعنی مسافران دہلی ندیدہ اند دہقان پندارند و لفظ غلط کہ از ایشان شنوند



در مجلس ہندوستان زایان صرف کنند یا در قافیہ شعر بکار برند اگر کسی از راہ دوستی  
بعرض رساند کہ این لفظ لفظاً و نہایت چہرہ را سرخ و چشمان را بہن نمودہ گویند  
کہ از اردو دانان بہن گوش زد ما شدہ است ، فلان میر صاحب فلان شیخ صاحب کہ  
باشند شاہ جہان آباد بودند و تا امروز فصیح ترے از ایشان از دار الخلافہ درین شہر  
نرسیدہ است این لفظ را بر زبان داشتند۔ تنہا بہن بیچارگان و عولے وطن و شاہ جہان  
آباد نکردہ اند دیگران ہم در بند این مایخو لیا ہتند۔ بعضی پنجابیان کہ گاہ گاہے برے  
فروختن اجناس از لاہور یا سیالکوٹ یا شہر دیگر وارو شاہ جہان آباد می شوند و زیادہ  
از سہ چار ماہ نہایت شش ماہ نمی ورزند بر وقت کہ بوطن میر و ندہم شہریان خود را پنجابی  
و خود را شاہ جہان آبادی دالستہ زبان آہنا بگیرند و عیب شان میکنند و حکم اینکہ عم  
خرس در کوہ بوعلی سینا است

در مجلس شستہ می گویند کہ در شاہ جہان آباد کسی این لباس را نمی پوشد و این لفظ را  
ہم احدے بر زبان نداشتہ۔ و ہمچنین پوربیان با اینکہ بعضی صاحبان ازین فرقہ کہ در وقت  
خف علیخان مرحوم در شاہ جہان آباد بودہ اند گاہے یک ماہ دگا ہے دو ماہ و گاہے  
شش ماہ ہم درین شہر قیام داشتہ اند و بیشتر از اطراف کہ عبارت از ستھرا و ڈیگ و دیگر  
شہر ہاے برج و میوات باشد بسر بردہ اند و مدت العمر در لکھنؤ یا الہ آباد یا سندیلہ یا  
مانک پور و ازین قبیل شہر یا قصبہ دیگر از بلاد پورب شب را روز کردہ اند حالاکہ لکھنؤ  
و چارمی شوند بہن میگویند کہ درین ملک قدر ما مردم را کسی نمیداند و باشندگان اینجا  
سخت بیرحم و بیروت ہستند خلاف باشندگان شاہ جہان آباد ، با میر المومنین مرو  
کہ در شہر خود دیدہ ایم جائے دیگر ندیدہ ایم ، نمیدانیم کہ جناب اقدس اتھی مارا بکدام  
گناہ از شہر ما بر آورده و در پورب کہ نہ زبان کسی در اینجا درست است نہ گفتگوے  
کسی مانا بہ گفتگوے ایشان ، شہر شہر و کوچہ کوچہ میدواند۔ و قسکہ پنجابیان پوربیان



بهین قدرت قیام شاه جهان آبادی شده مال بسته راه برند فرقه اول که از گردش  
 فلکی ولادت شان در دلی اتفاق افتاده چه تقصیر کرده اند که بر خود نه بالند و خود را  
 اردو دان مشهور نکنند - کو، یو با و او مجهول یا به بفتحه یا هر دو بمعنی یہ کبریا که  
 ترجمه این باشد به تلفظ در آرند - بر آئینه از اهل پورب بهتر اند - خلاصه اینکه صاحب  
 کمال بداند که الفاظ مذکوره یعنی کو با و او معروف و یو و یه بفتحه یا زبان بعضی شهرها  
 قریب دار الخلافت است چون فرزندان شان از پدر و مادر بهین الفاظ بگوش داشته اند  
 با وصف متولد شدن در شاه جهان آباد تمیز در لفظ اردو و لفظ وطن والدین نکرند  
 چون قریب آن بلاد از دار الخلافه باعث بر صحت اردو و باشندگان آنجا نمی تواند شد  
 در جنب شاه جهان آبادیان همه علم و همتان دارند - از نجاشا بت شد که فصاحت در  
 دلی هم نصیب هر کس نیست، منحصر است در اشخاص معدوده - هر چه به امتحان اقم  
 حروف رسیده است این است که هیچ محله خالی از نصیحه نیست - در بعضی جا سه  
 دو فصیح و در بعضی جا سه و در بعضی جا چهار و هم چنین، شاید که کدام محله خالی از آدم فصیح  
 نیز باشد - لیکن بیشتر چنین است - پس حکم بر اکثر است نه بر اقل - اما مکانیکه در آن  
 مجمع فصحاء است قلعه مبارک بادشاهی است و دو محله دیگر، یک بنگله سید فیروز که از  
 خانه مرزا اکم مرثیه خوان متوفی تاحولی اسمعیل خان صفدر جنگی و از انجالتا حولی ملکه آفاق  
 حضرت ملکه زمانیه بنت فرخ سیر بادشاه یک ضلع محسوب است بلکه نزد بعضی کابلی دروازه  
 و بیرون آن نیز تانکیه شاه خدا یار - و این طرف از حولی نواب بشیر جنگ مرحوم و چوک  
 نواب سعادت خان بهادر بهان الملک جنت آرامگاه تاجپاشا ملک جلیش خان داخل  
 آن باشد لیکن قدری در نیتقام تامل است - آنچه شک را در آن گنجایش نیست این است  
 که تاحولی ملکه آفاق فصاحت از درو دیواری بارو و از چلی قبر تا ترکمان دروازه یکطرف  
 و تاحولی دروازه که بدلی دروازه شهرت وارد یک طرف - و تا چوک سعادت خان



طرف دیگر۔ وحویلی و بازار نواب میرخان مرحوم و سہ راہہ بیرم خان کہ بہ ترابہ مشہور  
است و محلہ فولادخان و کوچہ چلیہا جزو دہلی دروازہ است۔

ازین بیان برہوشندان خبر روشن است کہ فصاحت اُردو بہ قولہ کسے در شاہجہان آباد  
نہست۔ چہر کہ فصاحت پاک بودن لفظ از سہ چیز است۔ یکی تہا فرحروف شل اُلینڈا  
یعنی آب از ظرف کلان در ظرف کوچک کردن۔ دوم غرابت لفظی یعنی استعمال لفظ  
نامانوس غیر متعارف مانند استعمال الفاظ دکنی و بنگالی و کوہی در اُردو۔ و سہ  
میرزا علی نقی محشر مقتول کہ خدائیش بیا مرزد گفت کہ پانی اُلینڈو، زبان اُردو است  
پانی نامے لو، زبان پورب است۔ حالا انصاف باید کرد کہ کدام یکے فصیح تر است از  
دیگرے۔ میرزا قتیل جواب داد کہ پانی اُلینڈو، لفظی است کہ گوش وضع و شریف  
در شاہ جان آباد آشنا بتان نیست۔ و پانی نامے لو، سولے اہل پورب کی فہمیا شامی فہمید  
پس لفظیکہ مسموع اہل اُردو نباشد در عبارت اُردو آوردن ازینجہت کہ غرابت  
دارد و راہ فصاحت غلط کردن است۔ و گنگوار کہ از قسم کاغذ باد است تلنگہ گفتن نیز

ازین قبیل باشد، زیرا کہ سکنہ دہلی ازین اصطلاح خبر ندارند و بر زبان ملازمان شریف کہ  
بیشتر جاری باشد فصیح صحبت اہل پورب است۔ اُلینڈو ہر چند دال ہندی دارد و  
تہا فرحروف از ان پیدا۔ لیکن از سبب کثرت استعمال فصیح باشد و بعضی فصحا اُنڈیل  
نیز گویند۔ مرزاے مرحوم را در و این سخن بخاطر نہ رسید و سکوت ورزید۔ سیوم مخالفت  
قیاس لغوی و آن استعمال لغت سولے قیاس باشد مانند کلام بنگالیان مقابل کلام  
اُردو۔ یعنی بنگالیان ہر وقت کہ پنج فیل را یکجا استادہ می بینند اگر زائد پانچ ہا فہمی کھڑی  
ہیں بایا، معروف در کھڑی میگویند و اگر مادہ اند پانچ ہتہنی کھڑا ہے۔ و موافق قیاس  
لغت این است کہ پانچ ہا فہمی کھڑے ہیں و پانچ تنیان کھڑی ہیں، بایا، مجہول در ز  
و بایا، معروف در مادہ۔ در اینجا مخالفت قیاس از دو جهت است۔ یکے آنکہ قیاس



چنان میخواد کہ صیغہ مذکر در ذکر فیل ز وصیغہ مؤنث در بیان مادہ قیل باشد و اینچاس  
آن مذکور است۔ دوم اینکه کھڑا و کھڑی ہر دو صیغہ مفرد است و پنج فیل جمع از نیوہ  
پس موافق قیاس پانچ ہاتھی کھڑے ہین بایا، محول فصیح باشد در زبان اردو گو۔ و  
در زبان بنگالہ غلات آن نیز تصحیح بود و مارا کار با گفتگوے دارا الخلافۃ است۔

این قدر کہ مذکور شد بیان فصاحت کلمہ بود کہ آنرا لفظ مفرد با معنی گویند، مانند چاند و  
سورج کہ معنی ماہ و مہر باشد۔ اکنون بیان کنم فصاحت کلام را یعنی سخن تمام را۔ و  
آن نیز پاک داشتن کلام از دو چیز بود۔ یکے تنافر کلمات و آن عبارت بودن از  
آوردن الفاظے در کلام کہ متکلم در بیان آن خطا کند یا سبعت مثل کلام دیگر تمام  
نہ تواند کرد مانند این دو عبارت

اونٹ کی بیٹھ کچھ اونٹ کی اُنچائی سے اونچی نہیں ہے۔ اونٹ کی بیٹھ کچھ  
اونٹ کے ڈھانچے کی طرح قدرتی اونچی ہے۔

تم تو تو تو میں میں بے جا کرتے ہو میں تو تمہاری بات تین دن میں بھی نہیں  
سمجھتا مجھے عبت ششدر میں ڈال رکھا ہے۔

دوم تعقید۔ و آل لفظی بود و معنوی۔ لفظی مراد از مقدم آوردن الفاظے باشد  
کہ موخر آمدن آل سزاوار است، مثال آن  
آج لڑکے فیض آباد کو چنل ہیرا نند کے سالے کے لوگ کہتے ہیں کہ گئے۔  
و اگر چنین گفتہ می شد فصیح می بود۔

لوگ کہتے ہیں کہ چنل ہیرا نند کے سالے کے لڑکے آج فیض آباد کو گئے۔  
معنوی مشتمل بودن عبارت است بر تخیل و قصہ غیر مشہور و دیگر تشکلات مثال آن  
کل گنا سبز دوپٹہ اوڑھے بیٹھی تھی مجھے دیکھ کہنے لگی کہ میری طرف دیکھا  
تو اندھا ہو جائے گا۔ میں نے کہا میں کالاناگ ہوں مجھ سے ڈر دینسکر



کہا کہ دوپٹہ کا رنگ تو دیکھ کہ کس طرح اندھا نہ ہو جائے گا۔  
 بونکی باتیں بھی بیٹے کی تلوار سے ہاتھی کے زینہ پر کچھ نہیں ہیں۔  
 کل دامری سے میں نے چاہا کہ کچھ کہوں اور بات بھول گیا صدقے جائے  
 بھول چوک کے۔

معنی عبارت اول انیکہ مار از دیدن زمر و کور می شود۔ محبوبہ طرف ثانی را مار و  
 دوپٹہ سبز خود را زمر و قرار دادہ۔ معنی عبارت دوم انیکہ مینا تو مے است  
 از ہر تہاں در ملک را جوتہاں و بر یک کس نیز اطلاق آں صحیح باشد۔ و تمشیر  
 از دین مینا بر زنیہ نیل کنایہ از کشتن جو اہر سنگہ سپر سوچ تل جاٹ است کہ بعد  
 فراغ تماشاے کشتی فیلاں بقصد سواری نیل پا بر زنیہ گذاشتہ بود ضربتے از  
 دست مینا خوردہ ہلاک شد۔ و معنی عبارت سوم انیکہ محبوبہ منتظرِ سخن ایتادہ بود  
 کہ من آں را قرا بوش کردم تا وقت یاد آمدن طرف ثانی حرکت از جا نکرد۔ چگونہ  
 قربان فراموشیہا نہ شوم کہ توقف معشوقہ در رفتن از سبب آں صورت گرفت۔  
 بالکل ہر کہ کلاش ازین عیوب کہ مانع فصاحت است پاک بود فصیح باشد گو در  
 شاہ جہاں آباد متولد نگردیدہ باشد۔ مگر تصرف کردن او در الفاظ مقبول خاطر ہا  
 نمیتواند شد چہ کہ ایں رتبہ ہم رسانیدن را ولادت متکلم در دہلی و پیدا کردن اعتبار  
 در قصائے آں جا شرط است۔ و ایں ہم چنداں استعجاب ندارد کہ شخصے جائے  
 دیگر قدم بجلوہ گاہی وجود نہد و از صحبت اہل دار الخلافۃ زبان را یاد بگیرد و  
 شہر رسیدہ صاحب اعتبار شود۔ پس بعد حصول ایں مرتبہ بلند اگر ایجاد محاورہ  
 بکند یا در لفظ تصرفے شایستہ بکار برد غالب کہ قبول کنند یا بعضے پسندند و بعضی پسندین  
 آں سربازہ زندہ بہر حال جنیں کس بے تامل از عوام دہلی فصیح تر است۔  
 آدمیم بر خواص چوں ترجیح آہنا نیز غیر از ولادت در اں شہر بر وثابت نمی شود



اگر تصرّش در لفظ قبول کنند جائے تعجب نیست۔ و از اُردو و ہما الفاظ اُردو  
مقصود نیست، لہجہ ہم در اں شریک است کہ آن اصالت اُردو باشد۔ در نیفوت  
ہر کہ لفظ و لہجہ اُردو ہر دو درست داشته باشند اُستاد کامل است۔ بعضی شاہ جہاں  
آبادیاں صحت لہجہ دارند لیکن الفاظ شاں صحیح نباشد۔ و بعضی بیرونیان الفاظ را  
در صحت و ہویاں درست کردہ اند لہجہ ندارند۔ و لہجہ عبارت از آواز متکلم است  
وقت تکلم و گردش زبان او۔ اگر شاہ جہاں آبادی الفاظ پوربی و پنجابی در  
عبارت داخل کنند محال است کہ لہجہ شہر خودش از دست برود۔ و باشندہ شہر  
دیگر اگر عمر خود را در تصحیح اُردو بگذارند از لہجہ اصلی گریزش نامکن است مثال  
باشندہ و مصلیٰ

مجہ تئیں اس بات کی کیا خبر یہاں کون کون رہتا ہے اور جاتے میری بلا  
کہ کس ایسی تئیں کا دوپٹہ اور دو روپے جاتے رہے اور کون کافر بے پیر  
لے گیا جس پر چوری ثبوت ہو اُس شوق سے پھو اُتار لو اور مشکاں  
باندھ کر چابک لگاؤ۔

و دریں عبارت مجہ تئیں بجائے مجھے و ثبوت بجائے ثابت و مشکاں بجائے مشکیں  
بایا و بھول بعد کاف و چابک بجائے کوڑہ پنجابی است۔ چون لہجہ متکلم درست  
است پنجابی نہیں تو اس گفت۔ ازیں چہ می شود کہ در صحبتے زبان نش آشتاباں الفاظ  
شد و تامل در اں نکرد۔ پنجابی کسے است کہ الفاظ اُردو را اور لہجہ خود پنجابی سازد  
یعنی مجبور است کہ خبر را بسکون باء گوید یا بضم آں۔ یا قاء را انقید و مفتوح سازد  
کہ یا کف مسموع شود۔ و تاء رہتا ہے نیز از زبان او مشد و براید یا نہ مخفف مشد  
صرف بلکہ در میان مشد و مخفف۔ و پچتیں حاء ترخم را بے مشد۔ و گاف لگیا  
را مکسور گوید۔ ہو را کہ بعد ثابت است ہو وے بگوید۔ ہر چند در اُردو ہم صحت



وارد لیکن پنجابی بجائے ہو ہمیشہ ہووے میگوید۔ مثال پنجابی اُردو وال  
 مجھے اس بات کی کیا خبر کہ یہاں کون کون رہتا ہے جانے میری ہلاک کس  
 ایسی تیری کا دوپٹہ اور دو روپے جاتے رہے ہیں اور کون کا فرجے پیر  
 لے گیا ہے جس پر چوری ثابت ہووے اُسکی شوق سے پوچھا تار لو اور شکیں  
 باندھ کر کوڑے لگاؤ۔

و دیگر لہجہ مخصوص بابل پنجاب است کہ ہر فتح از زبان ایشان ضمیمہ می بر آید و فقر  
 و فقر بضمتہ تاء گویند۔ لہجہ این صاحبان درین عبارت باید دید کہ یک لفظ مخالف  
 اُردو نیست لیکن از سبب لہجہ تماش پنجابی شدہ است۔

آپ کا کرم انہیں کہ میرے حال اوپر ہے بھی چاہتا ہے کہ ہر کوچہ بازار  
 کے اندر و فقر و فقر آپ کی صفت اور ثنائیان کروں، ایسے مقبول کی  
 خدمت اپنی نجات کا سبب ہے۔

و گاہے حرف متحرک را در ثنائی مجر و ساکن نیز گویند مانند این عبارت  
 حسن اور عشقین کی ایسی ذات ہے کہ جن کے پیغمبر خدا شربنے تھے اور  
 باغِ ارحم ان کے غلاموں کا گھر ہے قضا و قدر جو چاہے سو ہووے۔  
 نانا جنھوں کا محمد اور پیر علی مرتضیٰ اور مادر فاطمہ کس کے پسر کا منہ ہے  
 جو ان سے برابر ہووے۔

و در لہجہ پوریان علامتے چند است کہ باں شناختہ می شوند۔ یکے ادا نکردن الف  
 بعد حرفی کہ ماقبل آں باشد ہمیں فتح را کافی و وافی دانند۔ وہم چنین بجائے  
 یائے معروف کسرہ را و بعد یاء مجهول یا را بچوری زیادہ کنند و در اکثر مواقع  
 بعد الف یاء ساکن ہم از زبان شان بر می آید۔ و بیشتر بجائے الفاظ ہندی الفاظ  
 فارسی بچل آرد و بعضی جگہ بعد فتح حرف الف در تلفظ ظاہر نمایند و بجائے



فتح یا سکون کسرہ۔ و بجائے مخفف مشدود استعمال کنند۔ مثال باشد شاه جہاں آباد کہ چند لفظ پورب نیز در گفتگو داخل کنند

پچھے منہ تیرا چڑیا کے، کل یاروں سے چوری چوری نند اپنے کی بیٹی سے باتیں کر رہا تھا، حضرت مرتضیٰ علی علیہ السلام کی قسم میں نے اپنی آنکھوں سے دیکھا دل میں آیا تھا کہ پیچھے سے آکر ایک دھپ لگاؤں لیکن میں نے کہا کہ یار ہے کیا ستاؤں۔ اصل تو یہ ہے کہ بچا جی تم بڑے بے باک ہو تھاری پیٹھ ٹھونکا چاہیے اور آٹھ آنے کی مٹھائی رکھ کر شاگرد ہوا چاہیے، کوئی پتیرا بھی مکر میں تیرے برابر نہیں۔ اُس دن بھی برگہ کے پیر تلے کھڑن کو رکھنا تیرا ہی کام تھا، کیا مدار کا دودھ پانی میں ملا کے کمال دکھایا ہے۔

مثال پوربی اُردو داں کہ ہرگز در کلامش لفظ پورب نہ باشد، ہمیں عبارت را کہ شاہ جہاں آبادی دران الفاظ پورب ہم داخل نمودہ در زبان اُردو تمام کنند۔

پچھے منہ تیرا چڑیا کے، کل یاروں سے چوری چوری نند اپنے کی دختر کے ساتھ باتیں کر رہا تھا حضرت شاہ مرتضیٰ علی کی قسم میں نے اپنی چشموں سے دیکھا دل میں آیا تھا کہ پیچھے سے آپ کے ایک دھپ لگاؤں لیکن میں نے کہا کہ یار ہے کیا ستاؤں، اصل تو یہ ہے کہ بچا جی تم بڑے بے باک ہو تھاری پشت ٹھونکا چاہیے کوئی کچانی بھی تیری برابر مکر میں نہیں۔ اُس دن بھی بڑے پیر تلے کھڑن کو رکھنا تیرا ہی کام تھا کیا آک کا شیر پانی میں ملا کے کمال دکھایا

وازا باشندگان مابین ملک گنگا و جمنائے فیروز آباد و شکوہ آباد و اٹا و وغیراں بعضی اُردو از زبان واناں یا اگر فتنہ اند لیکن لہجہ خاص شاہاں این است کہ کہ ضمیر متکلم شاہاں بعینہ آواز بُز است یعنی ”میں“ با ضمیر مکتوب و یا مجهول لَوْن غنہ بعینہ من۔ و ترجمہ در را کہ بر لے ظرفیت در فارسی می آید شبیہ ضمیر متکلم اُردو داد کنند



و کسرہ پہ، مہ، کہ، چل، زہے، غم، وہ را مفتوح از زبان بر آرنہ۔ و اما  
 را اٹایا گویند و "ایں" کہ بالف مفتوح و یا ساکن و تون غنہ در اردو معنی چہ  
 گفتہ و چہ گفتی متعل می کنند کسر ہمزہ، بلکہ جمع حروف مفتوحہ ماقبل یا ساکن  
 را مکسور و مکسور چنیں را مفتوح گویند۔ غزیرے ازیں جاعت سبت و ہفت سال  
 در شاہ جان آباد قیام داشت بعد بت مذکور چوں بوطن باز آمد خود را در نگاہ  
 برادران مثل ہندوستان زایاں بکمال تشخص و انمودہ در ہر مجلس کہ میرفت دیگر  
 را رخصت حرف زد نہی داد۔ تا آخر جلسہ خودش بہ نقل و حکایت شاہ جہاں با  
 گرمی صحبت میداشت۔ یاراں ہم اورا ہندوستان زلے عالی مرتبت و خود را  
 قصباتی کم قدر خیال کردہ رو بروے او ہمہ تن گوش میشدند۔ خلاصہ روزے کیفیت  
 کہ ایک دن چار گھڑی دن رہے میں گھر میں بیٹھا تھا کہ ایک آشنا تشریف لائے  
 اور کہا کہ چلو چاندنی چوک کی سیر کریں میں نے کہا کہ بہت بہتر۔ القصے میں انکے  
 ساتھ خراماں خراماں ہواں تک گیا، دیکھتا کیا ہوں کہ ایک پری پیکر ایک بانگے  
 کے ساتھ کھڑی اختلاط کر رہی ہے۔ میں نے دل میں کہا کہ خدا خیر کرے کہ اس  
 عرصہ میں بھائی جان کی قسم ہے کہ اُن نے بھی میری طرف دیکھا۔ امیر المومنین  
 کی قسم، کہ جس وقت نگاہ اُس جادو نگاہ کے ساتھ نگاہ میری کے ہم نگاہ  
 ہوئی اُس وقت مجھکو اپنی نگاہ کا نگاہ رکھنا مشکل ہوا۔ میں نے کہا کہ ارے دل  
 اس میں بہبود تیرا نہ ہوگا، بہتر یہی ہے کہ یہاں سے بھاگا چاہیے، والا کہترو  
 و ہتر کی آنکھوں میں حقیر ہو جائے گا، رہنا اس شہر کا دو بھر ہوگا۔

سولے کسرہ ماقبل یا کہ از مفتوح و فتحہ ماقبل یا مکسور خوانند و دیگر جا ہم کسرہ  
 را فتحہ و فتحہ را کسرہ و ضمہ را فتحہ گفتن لہجہ ایں بزرگان است۔ ایں بیابنا مانع  
 آں نہی تواند شد کہ شخص متولد شدہ در جاے دیگر ممکن است کہ لہجہ و زبان اردو



را چنانکه باید یاد بگیرد و تصرف او مقبول خاطر باشد و قول او را محبت دانند  
 زیرا که بهم رسیدن آدم زکی هر جا ممکن و حاصل شدن هر فن شریف کسب از  
 یقینات، بشرط دل نهادن بر آن باشد. بدیهی است که فارسی را با وصف  
 این همه بعد از کتب و هم از اهل زبان آموخته شعرای بلند مرتبه در منذ گذشته اند  
 و هم در عربی چه مقبول و چه منقول علماء و الامترب. هرگاه این گونه علوم و فنون  
 بخت و سعی نصیب هندیان می شود چگونه اقرار بدستی لهجه و زبان ایشان مثل  
 زبان دهلویان نکرده آید. گویای دیگر اتفاق ولادت گرفته و چو و چار چیز  
 شرط است. یکم ثبوت والدین شخص از خاک پاک دار الخلافه، دوم پیشتر شدن  
 صحبت اردو دانان، سوم شفقت این کس تحصیل و تحقیق آن. چهارم تیزی  
 طبع و قادت ذهن. از این شروط اربعه اگر شرط اول فوت شود حصول مرتبه  
 بطالب صادق امکان دارد. لیکن یقینی نیست، و سه شرط باقی از واجبات  
 بود. و ذکر مجبوری باشدگان جای دیگر از ادا کردن لهجه ملک خود با وصف معرفت  
 کلی بزبان اردو نظر بکثرت است، یعنی تادستی لهجه بیرونیان با وجود داشتن اردو  
 بیشتر؛ و پاک بودن شان از این عیب شاذ و کمتر، بلکه متنوع. راقم سطور چنین کس را  
 که لهجه اردویش درست باشد و مولد او شهر دیگر، ندیده ام، الا در جماعت که  
 والدین ایشان از شاه جهان آباد در ملک دیگر آمده اند یا از ولایت کشمیر و لهجه  
 و لغت را بکمال شیفتگی در خدمت نصای اردو درست نموده اند. و این هم  
 باید که ذهن نشین طالبان باشد که قوت طبع باشدگان دہلی و رایجا و وقلید  
 زیادہ اند و دیگران است، اگر خوانند مغل شوند، فارسی را بلهجه ادا می کنند که  
 که اهل ولایت صحبت زبان و لهجه ایشان دیده و رفلط می افتند. و هم چنین در  
 عربی عربها را می فرمید، جائے کہ عربی و فارسی این حقیقت داشته باشد



آنجا پوربی و پنجابی و بنگالی و دکنی و ہندیل کھنڈی و ماڑواڑی و برجی را کہ می پید  
 علی ہذا القیاس قوت ایجاد و بایں درجہ کہ چند زبان شیریں اختراع نموده با ہم حرف  
 زنند کہ دیگران یعنی ناآشنایان بآن زبان متعجب شوند۔ و ایجاد منحصر در پیران نیست  
 اطفال بازی کوش ہم بازیچا و زبان با ایجاد کنند۔ این سلسلہ ہنوز در آن تہرور  
 است، انقطاع آل سولے فقدان وجود انسانی، کہ خدا چنین نکند، در آن  
 سرزمین ارم تزیین تا قیام قیامت محال می نماید۔

منحصر کہ یکے از زبانہاے جدید زگری است کہ زبان پنج شہرے نیست و آل بریں  
 لفظ است کہ در بیان لفظ و حرفتی زاء زیادہ کنند و بعضی ایں را اصل و دیگر حروف  
 تہجی را بجای زاء فرع شمرده داخل لفظ نموده اند و از لفظ و و حرفتی حصر  
 لفظ مقصود نیست، بلکہ ازیں قید آگاہ کہ رون صاحبان کمال است، ازیں کہ  
 میان و و حرفتی حرفی از حروف تہجی زاء داخل کردہ می شود۔ مثل ایں عبارت  
 اذاج مزید از جزی یزوں چزا ہنزا ہنرے کہ بزی گزن نزا کنرے مگر اجزا

کنرے ٹرنک وزل بزہ لزا و زوں۔

باقی قیاس فروع ہم بریں باید کرد۔ دیگر زبان مطلوب مثال آن  
 ریتی بس تاہیں ٹھو جھ کھیندی

یعنی تیری سب باتیں جھوٹھہ دیکھیں۔ دیگر کہنی یعنی در میان و و حرفتی کن آرند  
 مثال آن

کینا کیننی کیننی میکنر کینی بیکنت جنکوب تہکنو تہکتی تہکنے (کا لپی کی معری خویٹی ہی)  
 ایں زبان ایجاد حضرت ظل سجانی خلیفہ رحمانی شاہ عالم بادشاہ غازی است غلام  
 ملکہ سلطانہ و افاض علی العالمین برہ و احسانہ۔



## در دانه سوم حاوی بعضی ذکر فصیح

بعضی برانند که کلام شعرا در ہر شعر فصیح تر از کلام دیگران باشد و بعضی محققان بر آن کہ در شعر اکثر اوقات ضرورت حفظ وزن و رعایت قافیہ مانع فصاحت میگردد چنانچہ میر محمد تقی سلمہ القدر کہ سرآمد ریختہ گویان طبقہ ثانیہ است - مینہ بر وزن میش یعنی باران در مصرعے برائے حفظ وزن آورده و همچنین بھیک بجای بھیک یعنی حیران - و ملک الشعراء زبان اردو مرزا محمد رفیع متخلص بہ سودا در قصیدہ لیک و بھیک لفظ کلک را یعنی لشکر برائے ضرورت قافیہ ایراد نموده و کلک ہر کلفظ اردو نیست - دریں مقدمہ حق بدست سعد اللہ سکندر مرثیہ گواست کہ در ہر زبان شعر گفتہ - از انجملہ در زبان ماژ و ارد مرثیہ دارد کہ مصرعہ اول بند اولش این است -

کائیں کسی اب ہا کو شاہاں گھنی کلک چڑھ درہائی چے

کلک بفتح کاف و تاء ہندی مفتوح و کاف ساکن در آخر لفظی است از الفاظ ماژ و معنی آن قوج و لشکر باشد - سند دیگر از نثر بخت سنگھ مار و اڑی موجود است کہ روز در فیض آباد با امیر زادہ احوال خود را عرض می کرد کہ

منے تو ایٹھاں نہیں ڈھروں چھے نہیں منی کی شار کی جائڑے کو مہین کلک

ماں - ہڑی والو نہیں راہڑی کے پاس سونڑی والو -

و لفظ تھوڑا کہ بمعنی اندک آید باراء ہندی صحت دارد و همچنین تھوڑی کہ مونث آن باشد مرزا ند کو ر خلاف اردو باز آستہ - یا گوری کہ بمعنی چیز سفید روشن مونث باشد قافیہ کردہ شعر

ساق سیں کو تری دیکھ کے گوری گری شرم سے شمع ہوئی جاتی ہے تھوڑی تھوڑی  
و با و او مجھول بغیر ہا گفتن این لفظ ہم از قبیل تصرف این صاحبان است بر



قافیہ شعر خود، والا در اصل تھوڑا و تھوڑی باشد مثل ہاتھ بمعنی دست کہ قافیہ ساقہ  
 باشد، در اصل آل ہاء در تاء پنهان است، این صاحبان قافیہ بات و ہیات ساز  
 و ہا و اخلاف تلفظِ جمہور دُور کنند۔ و لفظ اُردو بیشتر صاحبان بار آو ہندی نیز استعمال  
 میکنند۔ لیکن فصیحان بار آء بر لب آرند۔ از قول اہل تحقیق ضعیف مذہب کسانیکہ سید  
 لفظ فصیح الکلام شعرا جویند بہ ثبوت پیوست و این جواب ہم پُر ضعف است شاعران  
فصیح ترین آدمیان اند۔ بعضی الفاظ را کہ خلاف زبان شہر ایشان است بر اے  
 ضرورت عمدائی آرند نہ از راہِ بخیری۔ دلیل بر ضعف جواب اینکہ شاعران البتہ زبان  
 شہر خود را خوب می دانند و لفظ بیگانہ نیز عمدائی آرند لیکن مقلد ایشان کہ از جای دیگر  
 باشد چہ می دانند، کہ شاعر اُردو دان دہلوی این لفظ را کہ در شعر خود آورده است  
 زبان اُردو است یا زبانِ جاے دیگر و عمدائی از روی ضرورت در کلام خود جا نزد  
 یا بضرورت اجہاد نموده۔ بلکہ بیچارہ ہر چہ در شعرش خواہد دید ہمہ را اُردوے پاکیزہ و  
 فہمید، و بایارانِ مباحثہ بیجا خواہد کرد و آخر کار شپیمان و خجل خواہد شد۔ مثل ما مردم  
 کہ ہر چہ در کلام مغل می شنیم آل را فارسی می دانیم گو بعض الفاظ از زبانِ سریانی  
 ایراد نموده باشند یا از زبانِ دیگر۔ ازین گفتگو با عدم حفظِ مرتبہٴ اُفصح اُردو در سخن  
 گفتن، یعنی مرزا رفیع دہلوی علیہ الرحمۃ و میر صاحب مالی قدر میر محمد تقی صاحب  
 باوجود لہجہٴ اکبر آباد و شمول الفاظِ برج و گوالیار در وقت تکلم از سبب تولد در  
 مستقر الخلاقہ مذکور مقصود قاطر داعیِ آختم نیست، بلکہ مرہونِ این صاحبان ام  
 کہ چند لفظ نامعقول را ترک کردہ اند۔ مثل منے باہیم مفتوح و تون کسور و یاد  
 بھول کہ قدماے شاہ جہان آباد بجایے ہیں کہ بعضی در میان است، در شعر می بستند



بقول میاں آبرو - مصرع

مصرع بر منے جامہ نہ تھا اک جھول تھی -

دیگر لفظ سرچین و پی و پیتم بمعنی محبوب لیکن سجن بمعنی معشوق و تنک بمعنی اندک شاید ازیں قبیل نہ پودہ باشد کہ در کلام شاں موجود است - دیگر و کھو بجائے دیکھو بمعنی ببینید، و سا بجائے دیکھا گیا بمعنی دیدہ شد، خواجہ محمد میر صاحب تخلص بہ نثر برادر کو چکا عیانی خواجہ میر درد مرحوم کہ و سا در شنوی طبع زاد خود استعمال فرمودہ اند یہ محتمل کہ خالی از حکمت نباشد - مانند تر و آر کہ بر زبان برادر بزرگ ایشان بجائے تلوار جاری بود - غرض کہ پاک کنندہ چنستان - ریختہ از خار و خس عیوب، ہمیں صاحبان پودہ اند - ازیں چہ شد کہ لفظ سستی سستی بجائے سی و مجھ دل کی بجائے میرے دل کی در کلام میرزا رفیع یافتہ می شود - سستی و سستی در و اسوخت باید دید چنانچہ بیت اول بند اول این است -

شعر یا اتھی میں کہوں کس سستی اپنا احوال

زلفیں خواباں کی مے دل کی ہوئی ہیں جنجال

در بند دیگر بعد چند بیت سستی ہم آمدہ است و مجھ دل کی دریں بیت ملاحظہ باید کرد

گرہ لاکھوں ہی غنچوں کی مباحکم میں کھولے ہو

نہ سبجھیں تجھ سے لے آہ سحر مجھ دل کی گلچھریاں

و محبوباں جمع محبوب سولے مضاف الیہ شدن ایں لفظ نزد فقیر کراہت وارد مانند ایں

ہاتھ سے جاتا رہا دل دیکھ محبوباں کی چال

مصرع

و اگر ایں چنین گفتہ باشد صحیح شود



زلفِ محبوبان ہوئی زنجیرِ پا  
و با تھان این فقیر رسیده که ضاعتِ تقلید درست آدم ہر شہر و ملک کہ در آخر  
دردانہ دوم نیز اشارہ پان کردہ شد خصوصیت بہ باشندگانِ شاہ جہان اباد دارد  
نصیب کنندہ جای دیگر نیست۔ مرزا معز فطرت کہ اعلم علماء ایران و شاعر عالی مقدّم  
آنجا بود و مدتها در ہندوستان شب را بر وز آواز و مظلّش بزبانِ رنجیہ این است شعر

از زلفِ سیاہ تو بدل و عہوم پڑی ہے

در گلشنِ آئینہ گھٹا جھوم پڑی ہے

و قزلباش خان اُسید با این ہمہ جوشش با اہل ہند و تاجر و علم موسیقی ایران ہند  
یک شعر درست در زبانِ اردو و سرانجام نکر دو گاہے کہ رخِ طبعش درین ادبی  
دویدہ غبارِ خاطر سامعانِ گردیدہ از دست،

با من کی بیٹی ایک میری آنکھوں پری

شعر غصہ کیا و گالی دیا اور دگر لری

عماد الملک وزیر کہ در بندیل کھنڈ متولد شدہ بود و رایا ہے کہ مسافر مکہ گشت در  
شہرے از بلادِ عرب بلباس درویشی وارو شد و بمنزل شخصی از سکنہ آن بلدہ  
رسیدہ ظاہر نمود کہ باشندہ بصرہ ام۔ طرف ثانی بہندار ابرہہ است و وہ روز  
بہ مہمان داری اقدام نمودہ تادہ روز در آن خانہ اعزہ عرب فراہم نمی شدند  
احدے نشناخت کہ ہندی است۔ اندکے حرف زون بہ زبان عربی و درست نمون  
لہجہ را غور باید کرد و انصاف شرط است۔

و سادوان کشمیر ہر شہر را بلباس و زبان و لہجہ او متکلم شدہ می فرمید، دو  
صنف اند۔ یکے کشمیر زاکہ اینہا زود تر شناختہ می شوند و بخواری تمام می گردند۔  
دوم دہلی زاکہ اینہا ملک بہ ملک می روند و باشندگان ہر شہر را شناختن ایشان



ممتنع گردد. در مجلس عرب عرب و صحبت ایرانی ایرانی و در مجمع تورانی تورانی پیش  
 فرنگی فرنگی هستند. داین هم یاد خاطر یاران باشد که دهلوی شدن موقوف بر  
 تولد شخص در دهلوی نیست و الا ساکنان مغل پوره و سادات بارهه که در شاهجهان آباد  
 بوجود آمده اند باید که دهلوی باشند و چنین نیست زیرا که دهلوی آن است که روزمره  
 و شبیه بوزمره باشندگان شهر دیگر نباشد همین که حرف می زند شناخته می شود، بخلاف  
 اهل مغل پوره که گفتگویشان مشایه گفتگوی جوانان لاهور است و چنین حال  
 سادات بارهه که کلام ایشان با برادران هم شهری مانا است. پس دهلوی عبارت  
 از اولاد کسانی است که تشنگی زبان و نفاس طبع و موزونی لباس و حسن نشست  
 برخاست و آراستگی خانه بفرش زیبا ایجاد نموده و مروج کرده ایشان باشد.  
 چه فرزند ایشان خواه در شاهجهان آباد خواه جاسی دیگر بهم رسد بشرط تعلیم  
 پذیرفتن در صحبت والدین یا عمو یا خال یا برادر بزرگ یا که مثل ایشان باشد  
 دهلوی باشد. مثل جوانان لکنو گو در یک دو لفظ مغایرت با دهلویان دارند  
 لیکن در دیگر صفات و قابلیت برابرند و این مغایرت از عدم توجه در بعضی جوانان  
 یافته شود. همه را این حال نیست بلکه درین شهر هر محله محله فصیحان است بخلاف  
 شاهجهان آباد. و انکار این معنی از داناتی بعید است، چرا که باشندگان اینجا  
 میدانند که مادر پورب سکونت میداریم، نشود که زبان سکنه اینجا یا دیگریم، ازین  
 جهت تحقیق الفاظ از پدر و مادر و دیگر بزرگان خود که از شاهجهان آباد آمده اند  
 میکنند. و دوم اینکه اشخاص جلیل القدر فصیح زبان بیشتر از دار الخلافه مدت ها  
 است که به بدرقه افلاس بیرون آمده بلاد پورب را مسکن خود ساخته اند لیکن  
 از جهت قرب شاهجهان آباد بر شهرهای دیگر که در ارض شرقی است ترجیح دارد  
 و کثرت دهلویان فصیح درین شهر بدرجه است که هجران امکان ندارد، و دهلویان



که حالا در شاه جهان آباد قیام دارند فصیح کتر اند و غیر فصیح بیشتر. فصحا را از قبیل  
فصحا گفته و خیال باید کرد و غیر فصحا جماعتی هستند که والدین ایشان از جای دیگر  
تشریف آورده در شهر سکونت ورزیده اند، چوں صاحب ولادت شدند، فرزندان  
ایشان از دو جهت، یکی آنکه پدر شاه جهان باومی با شیم هر پوچ و یاده که می یادیم نمی  
صحیح در وزمره دہلی است، دوم اینکه سواری اسپ و بانگ و پتہ و کلمی و نیزه بار  
آموختند و دستن زبان آورد و پیش اینها قدر و منزلت نداشته است. بعضی الفاظ  
دہلویان را با الفاظ والدین و دیگر اقربا ضم نموده زبانی پیدا کردند و قصد تحقیق  
الفاظ فصیح این زبان در خاطر ایشان تنگن نه گشت.

مختصرا اینکه سند آورد از گفتگوے ملوک و امرا و حواشی و حضارشان چنین است  
که فقیه و شاعر و مهندس و محاسب طبیب مغنی و صوفی و زنان پری چهره در مجلس  
شان حاضر می باشند و اصطلاح هر فرقه را در گوش دارند، و در هر لفظیکه اصطلاح  
جاری میکنند بزرگ و کوچک را در قبول کردن آن گریز نمی باشد و زود تر مروت  
می شود و هر شخص فصیح و بلیغ در صحبت ایشان گنگ میگردد و اگر سخنی را درست میگوید  
و پسند خاطر امیر و حضار می شود بمباهات نزد امثال و اقران ذکر آن بر زبان می آید  
و هر صاحب کمال را وقت حرف زدن در خاطر خلد که مبادا حرفی از زبان من  
بر آید که موجب ریشخند درین مجمع شود. و چنین بندش ستار و دخت قبا و زیر جامه  
و کفش هر چه رواج می یابد برپند اینها موقوف است، مثل لفظ رنگره که معنی  
شگرتہ فرموده فردوس اگر امگاه است، و چنین گلدُم یعنی بلبل و گلسر یعنی شتر  
که در فارسی دُر اچ گویند و سفید سر یعنی سرخاب.

حالا که این مقدمه بدلیل ثابت شد تصدیق قول را قلم بر ضرورت است، و آل این است  
که سر دفتر فصحاے خوش بیان و مقدمه الحیش بلغاے طلیق اللسان قصب السبق



میدان براءت و مجد و قوانین لذاعت مصداق لودعی لمعی دریں زمانہ فائز  
ملکی ملکات جناب عالی است، بر ب کعبہ کہ تقریر آل حضرت بزبان اُردو و ہر فقرہ  
یا و از مقامات حریری میدہد۔ احدے را از فصاحت ماضی و حال این طلاقت  
لسانی و تلمع بیانی نبوده است و نیست و در بیچ وقت سخن آجناب خانی از لطیفہ  
نمی باشد۔ گاہے تخنیں است و گاہے ابہام و گاہے طباق است و گاہے ترشیح  
و وقتے محتمل الضدین۔ محرر داعی لطائف حضور را جمع نموده کتابے جدا گانہ ترتیب  
می نماید۔ دیگر نواب عماد الملک مغفور کہ موجود بعضی قوانین این زبان است اینجا پیش  
ہمہ مقبول۔ لیکن نسبت قوت طبع او با قوت طبع جناب عالی نسبت چاہ است با دریا  
باین دلیل کہ پوشاک و کلام وقت عماد الملک سولے این نبوده باشد کہ حالاً در  
شاہ جہاں آباد است، پس اگر پوشاک مردانہ آنجا را مقابل پوشاک مردانہ لکھنؤ  
لکھنؤ یعنی لباس بانیہ ہائے کاندھلہ و شالے در جنب پوشاک مرزایان ایران است۔  
گو در اصل بر پوشاک شہر ہائے دیگر سولے لکھنؤ میچر بد پوشاک زنانہ آنجا در بروے  
پوشاک زنانہ اینجا حکم سر و دندان شرفاء و در شادی فرزندان و دختر خود پیش سر و  
سیاہ غلام بول دارد، یا مقابلہ کھاروہ سُرخ باطلس سُرخ است۔ بخدا کہ کلام  
مردان اینجا ہر گاہ بکلام مردان آنجا بنجد بے شک و شبہ مقابلہ گفتگوے لالہ  
بھاڑ اہل دھوسر است با قوت لفظ نواب عماد الملک

سوال از طرف نواب عماد الملک

اجی لالہ بھاڑ اہل تھائے احوال پر باشد کہ ہم سخت تناسف ہوتے ہیں کہ  
حق تعالیٰ نے اپنی عنایات سے تمہیں میات الموت کا مالک کیا اور اوقات  
تھاری یہ کہ احد من الناس جس مسلمان کو فرض کیجیے اُسکے برابر ذائقہ  
صاحب کا لذت آشنا نہیں۔ بڑا تعجب ہے کہ آدمی باوصف تیسرے نمائے الہی



سے محروم رہے اور نام اُس کا رحم اور شفقت رکھے۔ ہم لوگ بھی تو اپنے ہاتھ سے بکری سولے عید قربان کے حلال نہیں کرتے اور یہی اشخاص صاف کر کے گوشت بڑے آدمیوں کے مطابخ میں پہنچاتے ہیں اور بازار میں بیچتے ہیں اگر تم بازار سے لیکر کھاؤ تو کیا مانع ہے۔

### جواب از طرف بھٹاڑا مل

ہمیں پیر مرشد ہمارے دھرم مانیں جو کا مارن بڑا دُکھ ہے۔ ہو رکھاؤنا تو ہو رہی بڑا، ہو رکھا تھاری کی بات ہے تم کھاؤ نہ لوگ ہو۔ ہمارے تو جو کوئی چوٹی بھی بھولے سے مار گئے تو اُسکے ہاتھ کا پانی پونڑا گج ہے۔ ہمارے بڑے تاؤ سیلرام جی تھے اُونڑنے بھولے بسرے تے کھا کھنکھو رہی دہی کے باپ پر پیر رکھ دیا تھا سو وہی کا باپ مر گیا۔ سو بابا جی نے دیکھ کر فرمایا نوپتی کے کھاؤ یہ کی کیا اب دس ہجارت روپے کس کے گھرتے کا ڈھول جو بکا دو کہ اتاروں۔ ہو رہی پیر نے ہماری کھا دڑ پیوڑ واسطے بھی ڈھیر چچال پیدا کریں ہیں، موہن بھوگ، لوچنی، کچوری، اترتی، میٹھے سہال کچنال، برے، سنبوسے، پراگڑی، کھرے، بالو ساسی، گندوٹے، دھوئی مونگ کی دال، دھوئی دھوئی اُر کی دال، ہوڑ ڈھیر سے ترکاریاں ہو لپا ہو رنگد کا لڈو ہو رنگد کے پا پڑ جو جو رہی نوس پھر ماویں تو پھیر کھاؤس، تنڑ کی کو بھی بھول جاویں بلکوں بھولے بسرے بھی کھاؤنے میں نہ آوے۔

شرح ایں عبارت۔ ہمیں بکسر ہاؤ و تشدید ہاؤ ثانی مکسور و یا بھول و تون غتہ لفظ بانیہ ہاؤ باشد بجائے ہاں صاحب در اردو۔ پیر و مرشد بغیر و او بمعنی پیر و مرشد با و او عطف۔ ہمارے باہم مفتوح ہاؤ کے شدہ و الف و را و یا بھول بجائے ہمارے در شاہ جان آباد۔ مانہیں در زبان سادات بارہہ بمعنی در میان گزشت



جیو بجائے جی بمعنی جان - بڑا - باد آں ہندی جہاں بڑا بمعنی کلاں - دو کھ باد آں  
 و و آ و مجھول و کات باہا کے شدہ بمعنی گناہ باشد - ہور - باہا و و آ و مجھول و و آ و  
 بمعنی اور بجائے دیگر در فارسی - کھا و نا بجائے کھانا بمعنی خوردن - کھا مختصار  
 میں نے کہا باشد بزبان فصیحان دہلی کتابت آں باہم مفتوح و کات مفتوح باہا  
 کے گشتہ - و تھاری با آ و مفتوح متحد باہا و الف و و آ و یا و معروف بمعنی تھاری  
 در آ و و - و کی با کات مکسور و یا و معروف بجائے کیا بمعنی چہ برے استفہام در فارسی  
 تم با آ و مفتوح و ہم ساکن بجائے تم در آ و و بمعنی شما در فارسی - کھا و ند بجائے  
 خا و ند - چوشی بمعنی چوہی یعنی مادہ موش و از چوہی تا چوشی تفاوت ہا و بلند و  
 شجاعت باشد - مار گیرے بمعنی مار ڈالے یعنی بکشد - پیوڑا بجائے پینا بمعنی نوشیدن  
 کتابت آں باہا و فارسی و یا و معروف و و آ و مبدل باہمزہ متحد با نون و و آ و ہندی  
 و الف - گج بمعنی غضب رند - بڑے با یا و مجھول بمعنی کلاں تعظیماً - تاؤ - باہمزہ مضموم و  
 و آ و معروف بمعنی برادر کلاں پدر - سلیم نام بانیہ - اُڑنے باہمزہ مضموم با نون  
 را ہندی کے گشتہ بمعنی اوشاں در فارسی - تے بجائے سے بمعنی از در فارسی  
 کھنکھو را نام جانور مشہور و رند - دھی کے باپ بمعنی پدر دختر باشد کہ در آ و و بیٹی کا  
 باپ گویند - گے بجائے کا و راضافت وقت خطاب باشد مانند فلاں زید کا بیٹا و  
 اور فلاں زید کی بیٹی ہے - بابا جی در ہند و اں مراد از پدریدر باشد - پھر آیا باہا و فارسی  
 باہا کے شدہ و و آ و ساکن بمعنی فرمایا - نیوتی بکسر نون نے کے کیسح نہ زاید - گے با کات  
 و یا و مجھول برے اضافت است یعنی لے فرزند سترون - ازیں کلام مراد قائل  
 اظہار غضب بر مخاطب باشد زیرا کہ معنی نیوتی کے این است کہ ازیں حرکات زود  
 است کہ از جان گیراں در گزری و چناں بے نام شوی کہ گویا مادر تر از زادہ است  
 یا باہن بمعنی کہ لے دشمن عقل زود است کہ گشتہ شوی و مادرت بیفرزند شود - و



اطلاق نیوتی برادر مخاطب پیش از گشته شدن مخاطب را روی مجاز باشد چوں  
 اطلاق فاضل بر طالب علم که آخر بعد تحصیل علم بر منصب فضیلت خواهد رسید - لیکن  
 باین معنی نیوتی که را فرزند ستردن گفتن درست نباشد، گوئال هر دو واحد است  
 و این عبارت در آل قریب عربی است که در حالت غضب بکنی "بتیگ اُمکت"  
 گویند یعنی بگیرد ترا و در تو - اب یعنی حالا - روپئے یعنی روپیه یا - کا و هوں با کا  
 و الف و دال هندی با هاء یکی شده و و او معروف و نون غنه یعنی برآرم در  
 فارسی باشد - پندشتر با هاء فارسی مفتوح و نون ساکن و میم کسور و یاء مجهول و  
 سین مفتوح و راء ساکن یعنی خدا - پیو تر با هاء فارسی کسور و یاء معروف و و او  
 مفتوح و نون غنه و راء هندی یعنی نوشیدن - و هیر با دال هندی با هاء متحد شده  
 و یاء مجهول و راء ساکن یعنی بسیار - چیاں جمع چیچ با جیم فارسی و یاء معروف و جیم  
 ساکن یعنی چیز - کریں با کاف و راء و یاء معروف و نون غنه بجای کیں با کاف  
 و یاء معروف و نون غنه - کھڑیں یعنی خرمه یا - مکد با میم و کاف مفتوح و دال ساکن  
 قسے از شیرینی در هند - جھور یعنی حضور - نوس در آخر با سین یعنی نوش با سین در آخر  
 پھر ماوین بجای فراوین - پھیر بجای پھر یعنی باز در فارسی - نوس تر کی با نون  
 مفتوح و و او کسور و سین ساکن و تا، مضموم و یا نون یکے شده و راء هندی ساکن و  
 و کاف و یاء معروف بجای نش و تنگی - بلکوں با و او مجهول و نون غنه بجای  
 بلکه - بسرے با یاء کسور و سین ساکن و راء و یاء مجهول بجای بھولے - یا فارسی  
 کا تیمه با مقابل فارسی صفا با نیاں و پچیس فرس فضلاء و طلبه علوم پورب که تقلید لجه  
 مغل نیز مرکوز خاطر شاں باشد در جنب مغل -

سوال از میرزا صدر الدین صفا هانی

چرا دوسه ماه برانا مهرباں بودید که تشریف نیاوردید و مشرف نفرمودید دوسه و نیم که



از حیات مستعار خوش بگذر و غنیمت است اما خوشی خاطر بے محالست دوستان کجا  
شعر  
بهار عمر ملاقات دوستداران است

چه حظ برد خضر از عسر جا و دال تنها

تنها نه گریه آدم بکار آید نه خنده، حالا بستوری آمده باشید زندگی آدم همین  
قال و مقال و اختلاط است - جناب میدانند که مذہب من صوفیانہ است نمیدانم  
که ہندو چه قبح دارد و مسلمان چه حُسن - ہر دو بندہ خدا و نور چشم عارف اند - جہان  
گذراں مثل جناب نقش بر آب است آخر ہمہ را رجوع بمبداء خواهد بود نزاع لفظی کہ  
زیدہ از عمرو است یا عمرو بہ از زید میانہ برادران نوعی چه ضرور سر زید بگردن عمرو -

جواب از لالہ مکتا پر شاد سوری و اشتم

ہگا ہگا این عاجز شہو دو ماہ بگلگشت گلستون بیماری پرداختہ ہگا ہگا و لیکن آن  
منبع عطوفت و احسان شربت جوں پرور عیادت را درینخ داشته ہگا ہگا - شعر

ما زیاراں چشم یاری داشتیم

خود غلط بود آنچه ما پنداشتیم

ہگا ہگا امیدم از ایشان شکستہ شود چون احوال آن اہبت دستگاہ چنان  
میرین گردید دیگر دم از دوستی کسے کشتن بجا است - ہگا ہگا رو دیدہ را شرم  
ہمی کنند و این کہ ہگا ہگا بر زبوں رانہ کہ ایشان صوفی مذہب است و ہگا ہگا تعصب  
مے داشتہ چه نقصان می داشتی و اکنون کہ نذر و مارا چہ نفعی از وہاب اللہ علی اعظم  
و ہابیر المؤمنین الیہ السلام دوست را اعلام است و مرد خوب را بندہ، و ہگا ہگا با آدم  
خر و ماغ کاے ندارد - ہگا ہگا حیف کہ در دو موہ از مونہر سیدی آن قد غفلت  
ہم از حال دوستونت نشاستی - ہگا ہگا این تو رسم زمانہ است کہ شکایت از  
دوست کردہ می شود -



تمام شد فارسی مکتا پر شاد که در میان کایتیه با قومش سری و آسم بود - شرحش  
 اینکه هنگامی که هر دو بار باها و مفتوح و گاف و الف بیجا در کلام صرف میکرد بلکه تا  
 این لفظ از زبانش بر نمی آمد حرف زدن بر و محال بود - شمو بیجاے شما از راه  
 تغزل گفته - و تاء پر داخه را کمسور گفته با را ظا هر نمود - جوں بجای جان ورد  
 و در داشته هم قاعده پر داخه مرعی داشته - شکسته شد بمعنی گستر شده گفته -  
 و شتن بجای زدن استعمال نموده - و لفظ رُو دیده را شرم بمعنی مُنهد و کیه کی شرم  
 نزد او بوده - و زبون بمعنی زبان - و با دال رانده هم سلوک تاء پر داخه و زید  
 و هاء مخفی را مثل هاء بار ز ظا هر ساخته - و ایشول بجای ایشاں هم اشاره بجای  
 جماعت و غرضش مخاطب بوده - صوفی مذهب است بجای صوفی مذهب هستند  
 گفته یا ایشول بمعنی من - و آن عبارت بمعنی صوفی مذهب بستم آورده - و این  
 با سبق متعلق تر از اول است - و سید شتی بمعنی سید شتند - و ندارد بجای ندارند  
 و از و بجای از شما - و آء امیر المومنین را مفتوح ادا کرد و الیه السلام بکسر الف  
 بجای علیه السلام گفته - و دوست را غلام است بمعنی دوست را غلام بستم آورده -  
 و مرد خوب را بنده بمعنی مرد خوب را بنده ام - و ندارد بجای ندارم مستقل نموده -  
 و موه با و او معروف بجای ماه - و موباد او معروف بجای ما - پرسی بمعنی پرسیدند  
 آن قدر بجای این قدر - و غفلت بجای غفلت - و دوستوت بجای دوستان  
 تلفظ نموده - و این تو بجای اینکه یا بجای این خود -

### سوال از مرزا کاظم اصفهانی

قبله خیلے متاق خدمت بودیم این وقت که جناب از درس و تدریس فارغ شده اند  
 بحکم که چیزی هم نخورده باشند و بعد از طعام قیلوله هم ضرور است اگر حکم شود حاضر  
 باشم و اگر بفرمائید فردا باز خدمت برسم - هنوز که ده دوازده روز اینجا بستم چه



عرض کنیم کہ فلک کج رفتار دست از بازیا برنمیدارد، والا چند روز در خدمت آب وضو ملازماں کروم۔ چند شبہ کہ در شرح اشارات بخاطر دہشتم وجواب آہنا اندکے عسیر می نماید باسانی تمام از جناب برطرف می شد و لے و لے اینجا قدر ملازماں را کہ میدانند برابر یک سبزی فروش یا چونہ پزیراں اوقات ندارید قبلہ بیا بولایت برویم۔

جواب از مولوی عبدالفرقان

ارے برہان لائیس از فصحت و بلیغ آں باز عان دستہ شدی کہ مولد ایشوں از خاک پوک ایران بودی۔ ارے برہان لائیس او بیل ہزار دہشتہ رانعم البدل بود۔ من بایں فصحت کسے مثل رانیدہ است ہمیں کہ او گوہر سخن را بمقتبہ بیاں شفتہ۔ ارے برہان لائیس من دستیم کہ لے مالک بون است۔ ارے برہان لائیس من طعام را خارج میخوریم و خسپیدگی رانی خواہیم تا او شستہ است گپہ دگی و جمیع شکوک را ارے برہان لائیس بلک کل رانی بالہ پاخ دادی خواہد شد۔ و ازینکہ اور اشوق بسوے کتب معقول ہست ارے برہان لائیس غنیہ خاطر ایں کس گل گل شکفت انشا اللہ تعالیٰ عظم شانہ و الایجاد احسانہ۔ ارے برہان لائیس و گیر چارچہ ہم انشا اللہ تعالیٰ از قسم شعر خواہد شد۔

ہر کجا در عالم امکان ہست گرمی صحبتی

بیگما شمع زبان شعرا در اں بزم روشن است

گفتگوے مثل و مولوی یا بنجام رسید۔ حالا شرح کلام حضرت مولوی گوش باید کرد

اری برہان لائیس با ہمزہ مفتوح و راء و یاء و باء مضموم و راء ساکن و ہاء و الف تون و لام و الف و ہمزہ و یاء معروف و سین ساکن بجایے بگا ہگا در کلام لالہ کتا پرشاد خیال باید کرد۔ و فصحت و بلیغ ہماں فصاحت و بلاغت بغیر الف است و آن بمعنی شما یعنی عالی قدر۔ و دستہ شدی بجایے دانستہ شدہ این چنین تلفظ را غور کردنی واجب



است - ایشوں بجائے ایشاں معنی شمار - خاک پوک بجائے خاک پاک از غلبہ مغل -  
 و ایرون بجائے ایران - بودی بجائے بودہ - و او معنی شما - کسی مغل بجائے ہج  
 مغل - ندیدہ است بجائے ندیدہ ام - سخون در اصل معنی سخن و صحت دارد لیکن ثاب  
 مولوی صاحب از سبب لہجہ وطن شریف و او معروف از دیا و کردہ اند - من دانستم  
 بجائے من دانستم - و وے بجائے شما - و زبون بجائے زبان از ہمت مغلیت - شستہ  
 است بجائے نشستہ است - گپ زدگی بجائے گپ خواہم زد - بلک بابا مفتوح و  
 لام کسور و کاف ساکن برے ترقی کلام - کل بائی بالہ مراد ہرچہ در دل او ست  
 و مراد مولوی صاحب ہرچہ در دل شما ست باشد چہ کہ مخاطب اغائب ارشاد فرمایند  
 وادی خواہد شد بجائے دادہ خواہد شد کتب معقول بفک کسرہ اضافت - و این  
 کس بمعنی من - چارچہ بجائے چرچہ - انشاء اللہ تعالیٰ خواہد شدن بجائے  
 خواہد شد با وصف خواہد شد در اینجا مصرف ندارد - و عالم امکان باسیم کسور در عالم  
 و گرمی محبتے بغیر کسرہ اضافت - و شعرا بروزن عذرا - زمان شعرا بانون غنہ -  
 بجائے زبان شعرا کسرتون و فتح عین و سیم بزم بیرون از تقطیع برے ضرورت -  
 از نقول عجیبہ اس کہ زمانے بعضے اعزہ بسندیلہ رفتہ بودند محمد جناح لوی حیدر علی صاحب  
 کہ اعلم علمائے معقولیاں ہستند شنیدہ شتاق ملازمت ایشاں بودم و میخواستم کہ  
 بتقریب سفر سندیلہ اختیار نمودہ بہ تحصیل اس دولت عظمیٰ پردازم - از حسن اتفاقات  
 جناب ایشاں بحسب ضرورتے بہ لکھنؤ تشریف آوردہ در اسیا سو کہ فرود گاہ رسالہ  
 عبدالرحمن خاں قندھاری است فروکش گردند - داعی راقم از وصول اس نوید  
 جان بخش زود تر سوار شدہ بخدمت ایشاں حاضر شدم و برے ترغ خود در ہمشیاں  
 قصیدہ غیر منقوطہ خود را کہ موسوم بطور الکلام و آخر آن مشتمل بر صنایع چند است  
 باین گماں کہ پسند ایشاں موجب مزید اعتبار من خواہد شد بر ایشاں عرض کروم



جناب معز می الیہ قصیدہ رشنیدہ دروغ تحسین و آفرین را تفویض درج سامعہ ایں  
 سچاں کردند۔ چون احقر العباد آثم در وقت والد مرحوم تحصیل کتب درسیہ منطق و  
 حکمت بعل آوردہ بودم و از بدتے کہ فرط محبت شعر و مجالست با دوستان فکر معاش  
 و ضیق کو چہ تلاش غمان شوق را ازاں طرف برگردانیدہ آنچہ خواندہ بودم بہ ہونجانیہ  
 بود سولے اختلاط شعر و سخن، اظهار مقدمات علمی در حضرت ایشان محل ہینک ظرفی  
 خود کردہ ام۔ و بناء علیہ گزارش نمودم کہ بگوش فقیر رسیدہ است کہ جناب در سہ زبان  
 یعنی عربی فارسی و ہندی شعر فرمایند۔ ہر چند کہ ایں بندہ را الیاقب آں کجاست کہ  
 فرمودہ ملازمان عالی را بفہم لیکن اگر بقدر فہم ایں بے بصیرت چیزے تمینا و تبرکاً  
 ارشاد شود بعد از بندہ نوازیہا کہ شیوہ بزرگان است نیست۔ ارشاد شد کہ مرا نشاء اللہ  
 خاں صاحب است میفرمایند من در ہر سہ زبان مذکور چیزے موزوں سکیم۔ لیکن چون  
 آدم بر زبان خود زیادہ از زبان دیگر قادر می شود و اطمینانے کہ از لہجہ ملک خود وارد  
 از زبان ملک بیگانہ نداد و برلے ایں التماس کردہ می آید کہ ہر چہ ازاں خاطر جمع  
 است اشعار ہندی است۔ گفتم از ایں چہ بہتر چیزے باید خواند۔ از فرط لطف و کمال  
 رافت قصیدہ کہ در ہماں ایام از تاج طبع شریف ایشان در لغت سرور کائنات  
 صلے اللہ علیہ وسلم موزوں شدہ بود تفویض صماخ را رقم نمودند۔ صلے اللہ علیہ وسلم  
 عرش رب العالمین است روز قیامت پیش خواہند کشید۔ حقیر مجرم بعد از استماع بالحاج  
 تمام قصیدہ را اگر رقم از بسکہ ہیج مفرجہ بزعم من با و نرسید زیرا کہ ہر مصرعہ بر اے  
 تفرج طبع اہل مجلس حکم یک قطعہ زعفران داشت بخاطر رسید کہ خمس آں درست نمودہ  
 یادگاہے در جہان گذراں باید گذشت۔ الحمد للہ کہ بعنایت ایزدی ایں ہم باسانی  
 صورت تمامی پذیرفت و درینجا بر اے افادہ طالبان فن ایراد و بخت از قصیدہ  
 مذکور بعل آمدہ  
 نظم



رسول حق کا محمد نبی خیر انام  
 لے فخر کون و مکان تجھ او پر درود و سلام  
 ہے امر ہم کو سئلوا و سلموا تسلیم  
 ہے امثال امر کا واجب لے مومنان دمام

بالجملہ بعد چندے کہ ہمراہ الماس علیجاں بہادر دار و سندیلہ شدم و مکر ملازمت مولوی  
 صاحب ممدوح دریافتمہ محسن را برایشان عرضہ دادم پسند خاطر نازک پسند افتاد و ہما  
 لحظہ نقل آں گرفتند۔ سیاہ کردن کاغذ بہ نقل مذکور از نجبت است کہ بعضی خود  
 و شمنان ایں گماں دارند کہ فضلا شعر را موجب بستی پایہ خود دانستہ متوجہ نمی شوند  
 والا در اندک تویہ ہر چه خواهند بگویند یقینی است کہ بہر از شعر آگفتہ شود و چند شعر  
 نامربوط کہ مثل قصیدہ مذکور از زبان ایں بزرگاں بشنوند آں را محیط معانی و کنج  
 بدایع تصور کنند و نپیدانند کہ شاعری بے نسبت اصلی شخص با روح القدس متعین است  
 مرزا رفیع اُمی باشد و شعر باں فصاحت و بلاغت بگوید و صاحب قصیدہ بایں  
 رفعت و تشخص علمی چنین ناقصیدہ را رود جائے عبرت است۔ و از ہمہ عجب تر اینکہ  
 باعتبار طلبہ علوم جناب ایشان میرزا ہستند لہجہ فرس ہم از اہل ایران یاد گرفته و  
 وزبان اردو ہم در شاہ جہاں آباد آموختہ و چون حکماء یونان در علم موسیقی نیز کہ  
 اصلے است از اصول اریہ علم ریاضی مشق را کمال رسانیدہ بودند مولانا ہم عشاق  
 و عراق و حجاز و بیات و غیر آں مقام و گوشہ ہائے فارسی و بھیر وں و بھجاس و  
 بھیروی و لکت و رام کلی و کلٹ و گنگلی و بھیار و گھرنی و سوما و گوجری و گندھار  
 و ساسوری و ٹوری و بلاول و الہیا و دیوگری و دیگر راگ و راگنیاں مثل ہمیں  
 را گنیہائے صبح و رخصت خیال دارند۔ و گاہ گاہ ہے روبروے کدام خفاشے کہ از  
 شاگردان خاص است خیال خواندہ داد طلب می شوند۔ قربان ایں شعور بلا گردان



ایں عقل باید شد ہر گاہ در سرودن مضائقہ نکرند در ساز زدن کہ ام عیب است  
حبذا مجلسی کہ درو علماء فراہم آیند و از ہمیں ہا یکے جوڑی بزند و دیگرے سانسے  
نواز دویا یکے ساز در دست بگیرد و دیگرے

اُنظر السینا او میاں چیرے والے  
مناق المجلال علینا سانوں بھی اپنی کول بلا لے  
بہر ک میڈی جان ارجلس بین یدینا  
بھویں تھاری ماؤں بھالے

بسراید۔ جائیکہ جناب مولانا بابا ایں ہمہ تحقیق و تفتیش رنجتہ را بایں صحت و درستی و موزونی  
اداکتہ مولوی عبدالفرقان ہم اگر فارسی را بنوعے کہ گذشت استعمال نماید چہ گناہ  
کردہ باشد۔

بچنیں گفتگوے زنان خانگی و کسی شاہ جہاں آباد مقابل زنان بچنیں شاں در لکھنؤ  
بعینہ گفتگوے برکا و نی کنیز لکن مولوی کرم الرحمن است، مشہور و ملقب بیان پڑی  
در حجب گویائی براتی بیگم و موتی خانم شاہ جہاں آبادی است۔ یا کلام میر غفر غنی و  
یائی کہ باشندہ دہلی است بازبان پری پکیر کوچہ بلاتی بیگم با اختلاط خد متکا رٹھا کر  
بادام سنگھ جاٹ ساکن آؤ بافضل حسین خاں علامہ۔

سوال از براتی بیگم و موتی خانم

اری سر مونڈی باندی تو اتنا جھوٹہ کیوں بولتی ہے۔ اللہ کے تیری ہونٹی بوٹی  
اد پر والیاں بے جائیں اڑ جائے تو خیا خندی میں نے کب ستیا ناس گئی تیرے  
سیاں کی چورو کا بگلا کیا کہنے والی کو علی جی کی مار ہو دے ڈریے تیرے دیدے سے  
بیٹھے بٹھائے کیا اُٹھلا اُٹھایا ہے، بھس میں چکاری ڈال جا لو دُور کھڑی۔

تا اینجا عبارت براتی بیگم بود۔ کلام موتی خانم



اے صاحب آپ کیوں باندی بندوڑوں کے منہ لگتی ہیں۔ ایسی باتوں سے  
ہوتا کیا ہے۔ زناخی ہم تو آگے ہی یہ بات جانتے تھے کہ اس زمانے میں غریب  
پر رحم کرنا اچھا نہیں۔ پر کیا کریں آذر والا کجبت نہیں ماننا۔ کیا جانیے ایسے  
کرتوتوں سے کیا جتن ہوتا ہے۔ اس چٹو کا کیا دوس ہے کردہ خویش آبدیش۔

جواب از کنیز مولوی کرم الرحمن

بیڈم صاحب اہٹاں ٹھڈائے جانت ہے جو میں تجھ بھی تے ہوں ٹرم سبھی میاں  
اٹھے رہیں میں تو نہ بولوں نہ چالوں جن آپ سن آئے یہ بات ٹھس ہے اور  
مورا نام ٹھس ہے اُدھٹی بُرماں بانس تے دیوں میں تو جیتی ناہیں ٹرت  
بٹہ جاؤں تم بی بی موری ٹاڈلا ہو میں تو بل جاؤں ٹمرے ٹرے تے  
آسرے پے آوت رہوں ٹرا صد ٹاٹھاوت رہوں اور ٹھانم صاحب منہ  
ٹاٹھن رہے تے ہیاں ٹی ٹوٹی باٹ باہر ٹھی توٹی اپنا تیا پی ہے سو میں بُرجری  
اب ٹا پورانی رہوں جو بی بی سن ٹوں تے بیڈم صاحب اور ٹھانم صاحب  
تم ٹاٹاں بُراٹھت رہیں اور ٹرا دلارت رہیں ٹھٹٹ ٹر وجہ بُرجری ٹنیو  
ٹھس ہوے وہٹی ناٹ ناٹ ڈارو مینہ ٹاٹران ٹی ٹسم اور ٹسم جہدین ٹریا  
میں ناہیں بولوں۔“

کلام بی نورن کسی باشندہ کو چہ بلاتی بگیم با میر غفر غنی و یائی۔  
اجی آؤ میر صاحب تم تو عید کے چاند ہو گئے۔ دلی میں آتے تھے دو دو پہر  
رات تک بیٹھتے تھے اور ریختے پڑھتے تھے، لکھنؤ میں تمہیں کیا ہو گیا کہ کبھی  
تھار اثر آثار معلوم نہ ہوا ایسا نہ کیجیو کہیں آٹھوں میں بھی نہ چلو، تمہیں  
علی کی قسم آٹھوں میں مقرر چلیو۔“

جواب از میر غفر غنی و یائی۔ مراد از غفر غنی و یائی این است کہ وقتِ تکلم بجائے



لام و راء بیشتر غین و کتر یا از زبانش برآمده باشد۔ بیان صورت میرند کواری  
 کہ سیاہ رنگ، کوتاہ قد، فرہ گردن، دراز گوش، بندش و ستار بطور بعض تہ  
 سازان کنند، رنگش سبز یا اگرئی والا اکثر سفید، گاہے گل سرخ ہم در گوشہ ستار  
 میزنند۔ و جائہ مصطلح ہندوستان نہ جائہ لغوی در بر مبارک بسیار پاکیزہ می باشد  
 چوں لباس باریک را از نچیت کہ برے زناں مقرر است نمی پوشند۔ رخت پوشاک  
 ملازم شریف ایساں اکثر گندہ است لیکن قیمتی و نیم رو پیرانک تمام در یک جا  
 صرف می شود۔ چوں زیر پتیاں بالائے آں دوپٹہ پستولیہ، دامن بر زمین جاروب  
 می کشد۔ و مسی ہم بر دندان مبارک می مالند و پا پوش از سفر لاطر و در چاق  
 وسط آں ستارہ از تار ہائے طلاے غیر خالص۔ حالاکہ ہمیت معلوم شد طر کلام  
 باز ن کسی باید کشید

اجی بی نوغن یہ بات کیا فغاتی ہو تم تو اپنے جوئے کی چین ہو پنے کیا کہیں  
 جب سے دغی چھوٹی ہے کچھ جی افسندہ ہو گیا ہے، اوغ شغ پنے کو جو کو  
 تو اس میں بھی کچھ غطف نہیں غما۔ مجھ سے سنے اوغ غنے میں اُستاد میاں  
 دغی ہوے اُنچے تو تہ شاہ گلشن صاحب کی تھی۔ پنے میاں آ بو اوغ میاں  
 ناجی اوغ میاں حاتم پنے سب سے پنے مغز اغیغ السودا اوغ میغ تقی صاحب  
 پنے حضرت خواجہ میغ و فدا صاحب بعد اغاہ منقذہ جو میغے بھی اُستاد تھے۔

۱۵ میر غفر غنی کی گفتگو صاف زبان میں یوں ہوگی۔

اجی بی نورن یہ کیا بات فرماتی ہو، تم تو اپنے جوئے کی چین ہو، پر کیا کہیں، جب سے دلی چھوڑی ہے  
 کچھ جی افسردہ ہو گیا ہے۔ اور شر پڑنے کو جو کو تو اس میں بھی کچھ لطف نہیں رہا۔ مجھ سے سنے  
 ریختے میں اُستاد میاں وکی ہوے، ان پر تو تہ شاہ گلشن صاحب کی تھی۔ پھر میاں آبر و اور میاں ناجی اور  
 میاں حاتم۔ پھر سب بہتر مرزا رفیع السودا اور میر تقی صاحب پھر حضرت میر درد صاحب برداشتہ جو تہ جو میر بھی اُستاد تھے



وہ شوگ تو سب ہنگامے اوغ اُنکی قد رخ کئے واغے بھی جاں بحق تسلیم ہوے  
 اب لکھنؤ کے جیسے چھوٹے ہیں ویسے ہی شائع ہیں اور دغی میں بھی ایسا ہی  
 کچھ چنچا ہے تخم تاثیر صحبت کا اٹخ۔ سجان نقاہ یہ کون میاں جھٹ ہیں  
 بنے شائع کوئی دئے پوچھے تو تھا غا غاناں کس دن شمع کہتا تھا اوغ  
 غضا بہادغ کا کونسا کیا م ہے۔ اوغ میاں مصحفی کہ مطلق شعوغ نہیں نکھتے  
 آغ پوچھے کہ غضب ید عفا کی ترکیب تو ذغابیان کفو تو اپنے شاگردوں کو  
 ہماہ غیکے غنے آتے ہیں۔ اوغ میاں صفت کو دکھو اپنا عرق بادیاں  
 اوغ شفت اناغین کو چھوغ کے شاعری میں آکے قدم نکھا ہے۔ اوغ  
 میغ انشاء آغاہ خاں بچاغے میغ ماشاء آغاہ کے بیٹے آگے بغیر ادتھے ہم بھی  
 گھوغنے کو باتے تھے اب چند غوز سے شاعری کیے۔ مغرا مفتح جانناں صاحب  
 کے غوز میغ کو نام نکھتے ہیں۔ اوغ سب سے زیادہ ایک ادغ نیغے کہ سعادت  
 یاغ طما سب کا بیٹا انوغی غنے کا آپ کو جانتا ہے، غنگیں تخلص ہے۔ ایک

وہ لوگ تو سب مر گئے اور اُنکی قدردانی کرنے والے بھی جاں بحق تسلیم ہوے اب لکھنؤ کے جیسے چھوٹے دیے ی  
 شاعر ہیں، اور دلی میں بھی ایسا ہی کچھ چرچا ہے تخم تاثیر صحبت اثر۔ سجان اللہ یہ کون میاں جرأت، بڑے  
 شاعر، پوچھو تو تھا را غاناں (آزاد نے اسے رلے اس کا ہے) کس دن شکر کہتا تھا اور رضا بہادر کا کون سا  
 کلام ہے۔ اور وہ دوسرے میاں مصحفی، کہ مطلق شور نہیں رکھتے، اگر پوچھیں کہ ضرب زید عمر کی ترکیب تو ذربیان  
 کرو، تو اپنے شاگردوں کو ہمراہ لیکر لڑنے آتے ہیں۔ اور میاں حسرت کو دکھو، اپنا عرق بادیاں اور  
 شربت انارین چھوڑ کے شاعری میں آکے قدم رکھا ہے۔ اور میر انشاء اللہ خاں، بچاے میر انشاء اللہ  
 خاں کے بیٹے، آگے پری زاد تھے، ہم بھی گھورنے جاتے تھے، اب چند روز سے شاعر بن گئے  
 میرزا منہر جان جاناں کے روزمرے کو نام رکھتے ہیں۔ اور سب سے زیادہ ایک  
 اور نیغے کہ سعادت یا ر طما سب کا بیٹا، اور ی ریغے کا آپ کو جانتا ہے۔ رنگین تخلص ہے۔ ایک



قصہ کہا ہے۔ اُس مثنوی کا دغذیع نام لکھا ہے۔ غندیوں کی بوغی اُس میں باندھی ہے۔ یغ مسن یغ زہن کھایا ہے، یغ چند اُس منوم کو بھی کچھ شعور نہ تھا بدغ میغ کی مثنوی نہیں کسی گویا سانڈے کا تیغ بیچتے ہیں۔ بھلا اسکو شعور کیوں کف کیسے ساغ غوگ لکھنؤ کے اورغ دغی کے غندی سے عیگر مغد تک پہنچتے ہیں

چنی واں سے دامن اٹھاتی ہوئی کف کو کف سے بجاتی ہوئی سو اس بچائے رنگین نے بھی اُسی کے طوغ یغ قصہ کہا ہے کوئی پوچھے کہ بھائی تیغے غساغ داغ مسغم، غکین بچا غا، بچھی بھاغے کا لکھنے داغا، تیغے کا چنانے داغا تھا تو ایسا کہاں سے قابغ ہوا۔ اورغ کنہائی پن جو بہت مزاج میں غندی بازی سے آگیا ہے تو غنچے کے تسیں چھو غ کف ایک غنچتی ایجاد کی ہے اس واسطے کہ بھنے آدمیوں کی ہو بیٹیاں بھلکے مشتاق ہوں اورغ اُنکے ساتھ اپنا مُٹھ کا غا کفے بھغا یہ کغام کیا ہے کہ۔

قصہ کہا ہے۔ اُس مثنوی کا دلپذیر نام رکھا ہے۔ رنڈیوں کی بولی امیں باندھی ہے، میر حسن پر زہر کھایا ہے۔ ہر چند اس مرحوم کو بھی کچھ شعور تھا۔ بد رنیز کی مثنوی نہیں کسی، سانڈے کا تیل بیچتے ہیں۔ بھلا اسکو شعور کیونکر کیسے۔ سا لوگ لکھنؤ کے اور دتی کے رنڈی سے لیکر مرد تک اسے پڑھتے ہیں۔ بیت

پلی وہاں سے دامن اٹھاتی ہوئی کرطے کو کرطے سے بجاتی ہوئی

سو اس بچائے رنگین نے بھی اسی طور پر قصہ کہا ہے۔ کوئی پوچھے کہ بھائی، تیرا باپ سالدار ستم، لیکن بچا رہی بھلا کا چلانیو لا تھا۔ تو ایسا قابل کہاں سے ہوا۔ اور کر اہی پن دیا کلا ہی پن، معلوم نہیں یہ کیا لفظ ہے، لیکن آزاد نے شہدین کا لفظ لکھ دیا ہے اور اس لفظ کو صاف اڑائے ہیں جو بہت مزاج میں رنڈی بازی سے آگیا ہے، تو رنچے کے تسیں چھوڑ کر ایک رنچتی ایجاد کی ہے۔ سو واسطے کہ بھلے آدمیوں کی ہو بیٹیاں پڑھ کر مشتاق ہوں اور اُنکے ساتھ اپنا مُٹھ کالا کرے۔ بھلا یہ کلام کیا ہے۔ (ع)



یہاں سے ہے کے پیسے دو غنی کہا رغو  
 اوغ پنجو غنی انگلیا اوغ نگوغنی انگلیا اوغ متوغنی انگلیا۔ اوغ مغد ہو کینوں پہے  
 کسیں ایسا نہ ہو کینخت میں مانغی جاوں

اوغ ایک کتاب بنائی ہے اُس میں غندیوں کی بوغی نکلی ہے۔ اوپنغ داغیاں  
 چغیں، اوپنغ داغیا چاند، اُجینی دھوبن، اندغ داغ داغ، اوغ سہ گانہ  
 دو گانہ یگانہ زماخی اناچی دوست۔ اوغ مینے میں جانے کا کونسا غطف  
 ہے، کس واسطے کہ نکھنوں کے گانے وانے بھی غوندے یا غندیاں ہیں۔  
 اگن غوندے کو دیکھو تو دوپٹے بھنوںے سوغی کے بنائے ہوئے یاد ہیں۔ سندھ  
 یا جنگل یا کافی کے سوا بھنگ کان میں نہیں پنی۔ عجب طرح کے بوغ کہ فہم میں  
 نہیں آتے۔ گدا غادام کسی طغ ہو جاندا یا غ سمھاغ پیغ دھفا دوغنی صفا  
 مجنوں دا۔ اوغ کیفے بھی دیکھو تو نئی طغ کے، سغ میں بیٹیاں رکھے ہوئے  
 اوغ چوغنی بھی انگنکھے کی جوتوں کے اوپنغ، اوغ ازارغ کے پانچے بھی

یہاں سے ہے کے پیسے ڈولی کمارو

اور پنجولی انگلیا اور نگوڑی انگلیا اور مروڑی انگلیا۔ اور مرد ہو کے یوں کھے ع، کسیں ایسا نہ کینخت میں ہاری جاوں  
 اور ایک کتاب بنائی ہے، اُس میں رندیوں کی بولی نکلی ہے۔ اوپر والیاں، چلیں۔ اوپر والا، چاند۔  
 اُجلی، دھوبن۔ اندر والا، دل۔ اور سہ گانا، دو گانا، یگانا، زماخی، الاچی (بھنی) دوست۔ اور  
 میلے میں جانے کا کون لطف ہے۔ کس واسطے کہ نکھنوں کے گانوںے بھی لونڈے یا رندیاں ہیں۔ اگر لونڈے کو  
 دیکھو تو دوپٹے بھر دے شولے کے بنائے ہوئے یاد ہیں۔ سندھ یا جنگل یا کافی کے سوا بھنگ کاں میں نہیں  
 پڑی۔ عجب طرح کے بول کہ فہم میں نہیں آتے۔

گدا لام داوے کسی طرح ہو جاندا یا ر سمھال پیر دھرونا و لیلے مجنوں دا  
 اور کپڑے بھی دیکھو تو نئی طرح کے۔ سر میں بریاں رکھے ہئے، اور چولی اُتر کے کی چوڑوں کے اوپر ازار کے پانچے بھی



دھیف، اوغ جوتا بھی بچو دانی داغ، ناخوغ و غاوت انا بناہ۔ اوغ  
 غندیاں بھی توٹے کے سوا کانے سے غبط نہیں نکلتیں ہیں۔ چنے و انا یاغ  
 میخا دے می و انا یاغ میخا دے نا باوے مخم نا جا کبھی تو سادغی اس گفاد  
 اوغ جاغی کی کنتی اوغ گاج کی اگیا اوغ دوپٹہ بھی گاج کا اوغ پیو  
 بھی کھنا ہوا اوغ پا کجا مہ بھی بے قینے دھیفے یا نیچے اوغ از اناغ بند  
 کا دوغ بھتی بلا اوغ ناچنے میں مطلق نہ بتانا نہ سین نہ بین اوغ نہ گاتے  
 گاتے سامنے آکے دامن پساغ کے بٹھیا ایسی پھوہر بے سقیقہ سب کی سب  
 کہ دو کوغی کے سیخ انکے ہاتھ سے کھانے کو جی نہیں چاہتا۔ اوغ جب مزے  
 میں آدنگی تب ٹھنی کا دنگی اوغ ٹھنی بھی ایسی ٹھنی کہ نو ذراغ بھنا سکے  
 کیا منے۔ میخی گنی پو پیخ یا ہو ہتھیا چھہ کے ایو پیا مو غا غوک جا نیں سداغ  
 آو ہو۔ اوغ اس پھوہر پنے پنے آپ کو گنم بھی جانتی ہیں اوغ رنغ  
 ایک بے آدمی سے ٹھٹھا کئے کو مستعد ہو جاتی ہیں اوغ پھیتی بھی کستی ہیں

ڈھیلے اور جوتا بھی بچو دانی دار۔ لاجول ولا قوۃ اللہ۔ اور ندیان بھی پیٹے کے سوا کانے سے ربطی  
 نہیں رکھتی ہیں۔ چیرے والا یار میلاٹے سے والا یار میلاٹے نا جائے محرم نا جا کبھی تو ساڈلی ماں گراوے  
 اور جالی کی کرتی اور گاج کی اگیا اور دوپٹا بھی گاج کا اور پٹو بھی کھلا ہوا اور پا کجا مہ بھی بے قرینے ڈھیلے  
 پا نیچے اور از اناغ کا ڈول بھی ایسا کہ بھتی بلا۔ اور ناچنے میں مطلق نہ بتانا نہ سین نہ بین، اور نہ گاتے گاتے  
 سامنے آکے دامن پساغ کے بٹھیا۔ ایسی پھوہر بے سلیقہ سب کی سب کہ دو کوڑی کے ہیر انکے ہاتھ سے  
 کھانے کو جی نہیں چاہتا۔ اور جب مزے میں آدنگی تب ٹھنی کا دنگی، اور ٹھنی بھی ایسی ٹھنی کہ نو ذراغ  
 اسکے کیا منے۔ میری گلی پو پھیر یا ہو ہتھیا چڑھ کے آو پیا مور لوگ جا نیں سردار آو  
 اور اس پھوہر پنے پر آپ کو گرم بھی جانتی ہیں۔ اور ہر ایک بھلے آدمی سے ٹھٹھا  
 کرنے کو مستعد ہو جاتی ہیں، اور پھیتی بھی کستی ہیں۔



جھکو ایک غندی دیکھ کے کہنے لگی غانا جی تم کہاں سے تشریف لائے ہو۔ میں نے کہا  
 جھوٹی کی ماں کی .... سے، کہنے لگی تم قلعی گن ہو، میں نے کہا کہ تم بھی اپنی  
 دین کو دغست کنو اغو، قیں قیں قیں قیں قیں قیں۔ اوغ ایک زمانہ وہ تھا کہ  
 بی کہیا بائی اوغ بی چینی بائی تھیں، گن اناغ جو غا ہے تو سبز انگیا، اوغ سبز  
 جو غا ہے تو گن اناغ انگیا، اوغ ٹانگوں میں بھی تنگ، ازاغ کتاب کی ایسی  
 کہ چار گھنٹے میں کھینچو تو کھینچے، اوغ نیچے بٹے۔ اوغ ناک میں تھ، اوغ  
 کفتی میں گنے، پننگل خوبصورت سایا قوت کا یا بیٹے کا یا زمد کا اوغ بہاغ  
 بے غا ہے۔ اوغ اس سُن دجاغ پن ماغے شغم کے سر اٹھا کے نہ دیکھا اوغ  
 بوغنا بھی تو معقوفی بوغنا، اوغ مندغ طنبوغے بغیر کبھی نہ گانا۔ اوغ غود  
 بھی ایسے کتھک کے، کہ جھکو دیکھ کے بغی بھی بھپک غمبائے۔ ساغے سخ میں باغ  
 کسی کے گنے میں فاختائی جو غا اوغ کسی کے گنے میں طوٹکی اوغ کسی کے گنے  
 میں غاغ۔ قطب صاحب کی امفیوں تھے چھاؤں تھے دس یاغ نے جہاں

جھکو ایک رندی دیکھ کے کہنے لگی۔ ”لا لاجی، تم کہاں سے تشریف لائے۔ میں نے کہا کہ جھوٹے کی ماں  
 کی .... سے“ کہنے لگی ”تم قلعی گر ہو“ میں نے کہا کہ ”تم بھی اپنی دیک درست کروالو“ قیں  
 قیں قیں قیں قیں قیں!!۔ اور ایک زمانہ وہ تھا کہ بی کہیا بائی اور بی چینی بائی تھیں رگل انا جوڑا ہے  
 تو سبز انگیا اور سبز جوڑا ہے تو گل انا انگیا، اور ٹانگوں میں تنگ ازاغ کتاب کی ایسی، کہ چار گھنٹے  
 میں کھینچو تو کھینچے اور نیچے بٹے۔ اور ناک میں تھ اور کُرتی گلے میں تھ خوبصورت سایا قوت کا یا ہیرے کا یا زمد  
 کا اور ہی ہارے رہا ہے۔ اور اس سُن دجاغ پر مارے شرم کے سر اٹھا کے نہ دیکھا اور بولنا بھی  
 تو معقوفی بولنا اور مندغ طنبوغے بغیر کبھی نہ گانا۔ اور غود بھی ایسے کتھک کے کہ جھکو دیکھ  
 پری بھی بھپک رہ جائے۔ ساغے سر میں ہاں، کسی کے گلے میں فاختائی جوڑا کسی کے گلے میں طوٹکی، اور  
 کسی کے گلے میں لال۔ قطب صاحب کی امفیوں کی چھاؤں تھے جہاں دس



بیٹھ کُھ اُسکو بلایا اور ناچ شروع ہوا تھاں ہنغ ایک طلف ناچتے ناچتے  
 سین بنا کے غوبنو آکھ بیٹھ گیا۔ ہنغ ایک نے پیسے ڈب میں سے نکا غ  
 کھ دینے شروع کیے۔ مثلاً چا غ فغوس جو تم نے دیے تو پا چ فغوس میں نے  
 بھی دیے۔ اسی طخ سے ایک پھینے میں باغ ٹکے بلکہ پندرہ ٹکے کما غے  
 اور بیٹھے بیٹھے اُسی عالم کے بیچ دو ٹکے تنے ڈب سے نکا غے تو تین ٹکے  
 میں نے بھی نکا غے، اور کسی یا غ نے چھ پیسے کسی یا غ نے تین پیسے  
 آٹھ نو ٹکے کی تشکلی، دغی ٹکے کی پا دسیغ کے حساب سے عیکے آدمی اُس  
 غوندے کو وا غے کی اور آدمی میں ٹکھا ٹکھا سب یاروں نے کھایا اور غ  
 کسی آپ غواں کے کنا غے دغخت کی ڈا غی میں جھو غا جو پنا ہوا ہے تو  
 وہاں دو چا غ پر زاد کھنے ہیں ایک طلف کوئی صاحب کما غ غزغ ایسی  
 ہی کھنا بعتا ہے کہ جسکے ہنغ ایک مصنے سے مغففت پنی ٹیکتی ہے ایک غزغ  
 کے دو شغ تو بندے کو بھی یاد ہیں۔

بیٹھ کر اُسکو بلایا اور ناچ شروع ہوا، تھاں ہر ایک طرف ناچتے ناچتے سین بنا کے رو برو آکر بیٹھ گیا۔  
 ہر ایک نے ڈب میں سے پیسے نکال کر دینے شروع کیے۔ مثلاً چار فغوس جو تم نے دیے تو پا چ فغوس میں نے  
 بھی دیے۔ اسی طخ سے ایک پھیرے بارہ ٹکے بلکہ پندرہ ٹکے کما لے اور بیٹھے بیٹھے اُسی عالم کے بیچ دو ٹکے  
 تنے ڈب میں سے نکالے تو تین ٹکے میں نے بھی نکالے اور کسی یار نے چھ پیسے، کسی یار نے تین پیسے، آٹھ نو ٹکے  
 کی تشکری و مڑی ٹکے کی پا دسیغ کے حساب لیکے، آدمی اُس نوڈے کو وا لے کی اور آدمی میں ٹکھا ٹکھا  
 سب یاروں نے کھایا۔ اور کسی آپ رواں کے کنا سے درخت کی ڈالی میں جھولا جو پٹا ہوا ہے تو وہاں  
 بھی دو چار پر زاد کھڑے ہیں۔ ایک طرف کوئی صاحب کمال غزل ایسی ہی کھڑا بڑھتا ہے کہ جسکے  
 ہر ایک معرے سے مغفرت پڑی ٹیکتی ہے۔ ایک غزل کے دو شعر تو بندے کو بھی یاد ہیں۔



تبدیل پختہ وصف اس شمس کا رستہ زکوۃ ہلال نہ ہو مگر ہوا ہے کچھ ایسا  
دقیقہ پختہ وصف اس شمس کا رستہ زکوۃ ہلال نہ ہو مگر ہوا ہے کچھ ایسا

پندے کو اُغت کھنے سے جب یاغ نے جفا دکھنایا  
تب چھپ کے تشنگِ انسانی نام اپنا محمدؐ غمکھوایا  
وغین ہے وصف اُس گیسو کا ابھو کو ہنساغ نہ کیونکہ کون  
ازاغ کا سُنا عشق پہ جا آنکھوں میں زورغ ہے کھنوا یا  
اوغ کوئی بندہ خدا کا یہ سہ خفی پختہ غما ہے۔

ظہر

اغت اغاہ کو تو واحد جان	ضاد ضد حشم و جاہ ہے فقہ
ب بدی کا تو نہ غادغ ہیں دھان	طوئے طاغب ہے خدا کا انسان
ت توئی اوغ منی سے تو گدغ	ظوئے طاغم کو نہ کہیے اچھا
ث ثبات قد می لے عتہ جان	عین عاغم ہے خدا کی برہان
ج جی دوست پہ کھ دغ سے تار	غین غنچے کی طغ تنگ نہ غہ
ح حاکو سچہ جیون ایمان	ف فدا یاغ پہ کیجیے سو جان
خ خد پختہ نہ ہوا اتنا نازان	قا قدغت سے خدا کی مہو غ
د اغ واداغ کو بھی تمک پہچان	کاف کفے سے تشنگ آساں
ذ اغ ذلت ہے یعنی خواہش میں	غام غازم ہے عبادت حق کی
غ غب اپنے کو نہ بھول اب اک آن	میم مفا ہے معنی جان ندان
ز زانے میں غہ جوں شیر و تشنگ	نون نادان سے نہ کیجیے یا غی
سین سب غی ہیں غوغ شید کی شان	واو واجب ہے سبھوں پختہ جان
شین تشنگ اپنے خدا کا کیجیے	ہے ہدایت کی کفو جُست و جو
صا صوغت کو نہ پوچ لے تاول	ی یقین تیرا ہے غینغ معنی جان

کفتگوے شاگرد فضل حسین خاں علامہ باخدا متکار بادوام سنگھ۔



اس رئیس الاشقیاء بآدم سنگھ نے آپ کو کیا قرار دیا ہے کہ رؤس و غطارفہ کے ساتھ دم تساوی مارتا ہے اور عواقب امور سے بے اندیشہ محض ہو کے طوالت تقاریر سے صماخ سامعین پریشان کرتا ہے۔ زمانے کا حال علمہ انشاء شئی ہے یہ بات کچھ عقل سلیم اور ذہن مستقیم کے نزدیک استحسان نہیں رکھتی۔ غایتہ مافی الباب یہ کہ سفہاء و قاقین کے اذہان قاصرہ میں مرتسم ہو کہ یہ شخص اکفا و امثال میں بڑا طلیق ذلیق اور لوزعی المعی لایکل لسانہ فی الکلام ہے۔ لو فرض و سلم کہ کوئی اُس کے مزخرفات پر فرط اخلاق سے راد نہ ہو تو پھر بھی اُسکی مساوات اُن انخاص منیع القدر کے ساتھ مامونی کے زاویتین کے طرح ساقین کی تساوی کے سبب ثابت نہ ہو سکے گی۔

شرح کلام شاگرد تفضل حسین خاں علامہ۔ رئیس الاشقیاء، سردار بدبختیاں۔ رؤس و غطارفہ ہر دو بمعنی سرداراں۔ عواقب امور یعنی انجام کار یا۔ طوالت تقاریر یعنی درازی گفتگو یا۔ صماخ سامعین، پردہ گوش سامعاں۔ انشاء شئی اقسام بسیار۔ غایتہ مافی الباب بمعنی منہائے مقصود۔ سفہاء دہاقین کم قدران و ہقان وضع۔ اذہان قاصرہ، ذہن ہائے کوتاہ۔ مرتسم، منقوش۔ اکفا و امثال، ہم چٹماں۔ طلیق و ذلیق بمعنی تیز زبان خوش بیان۔ لوزعی المعی، تیز لالہ لایکل لسانہ فی الکلام، یعنی عاجز نہی شود زبان او در کلام۔ لو فرض و سلم یعنی اگر فرض کردہ شود و تسلیم نموده آید۔ مزخرفات، سخنان بہیودہ۔ راد یعنی رد کنندہ منیع القدر بلند مرتبہ۔ مامونی نام شکلے است در علم ہندسہ کہ دراں بُرہان ثابت شدہ کہ ہر مثلثی یعنی ہر شکل سے خطی کہ دو ساق او برابر باشند یعنی چنانکہ مقدمہ مذکور یقینی است مثل ایں مقدمہ برابر شدن بآدم سنگھ با سرداران عالیشان یقینی نمی تواند شد۔



تقریر خدنگار بادام سنگہ باشا گرد خاں صاحب  
 ہمبے صاحب! ایسے ایسے خچیں خچیں قحیں قحیں کھونہ کھونہ کھو کھو او کھو  
 کچیں کا ہے دیت ہو۔ بادنا بو اورئی حو بو آو حو بو جانت کہا حو  
 کہ آپ کو حو ہیں کنور جو تہاری اورئی بات ہے۔ ٹھا کر بادام سنگہ آپ کو  
 اینو کا جانت ہیں۔ تہاری کہا کیے، عربی پارسی جانت ہو۔ ہماراج  
 تم سو بدیا نہ خان کو عونا ہیں اور جو آپ نے کہی سو ہم جانی حوں تو  
 آو کو حو ہوں پورھاں اور سبھنے کو عیار مانگت ہو۔

شرح آں۔ ہمبے صاحب یعنی ہاں صاحب کتابت آں باہا و مفتوح و ہم ساکن  
 و باہ مفتوح و یا ساکن۔ ایسے کبیر الف و یا مجہول و حا و کسور و یا مجہول و  
 نون غنہ کلمہ ایست کہ پہنچ معنی دارد و غیر ازیں کہ آواز خندہ باشندگان زمین  
 برج باشد۔ ہر چند کہ حا و در زبان برج نیست لیکن در حالت خندہ ایں لفظ  
 از حجرہ ساکنان برج با حا و برمی آید و چون خندہ ترقی کند ایسے خچیں می شود  
 و چون ازیں ہم درگیر دقحیں می شود۔ و ایں ہر سہ لفظ یعنی ایسے خچیں قحیں  
 در حرکت و سکون مثل یکدیگر اند و در حروف نیز مانا۔ مگر یک حرف تفاوت از ہم دیگر  
 دارند یعنی حرف اول یکے ہمزہ است و حرف اول دیگرے حا و حرف اول  
 لفظ ثالث قاف است۔ کھونہ کاف باہا یکے شدہ و واو معروف و نون غنہ و ہا  
 آواز تزل خندہ۔ و کھو او با کاف متحد با ہا و واو و الف و واو و آواز تانمی  
 خندہ فرقہ مذکور۔ پچیں با کاف مفتوح و نون غنہ و حیج فارسی مفتوح و با و  
 یا و مجہول و نون غنہ بمعنی طعنہ ہا۔ و کا ہے بمعنی چرا۔ دیت ہو بادال کسو و یا  
 مجہول و تان ساکن و ہا و واو مجہول بمعنی میدہید۔ بادنا با ہا و الف و کسرہ و ال  
 و نون و الف بمعنی آں روز۔ بو با ہا و واو مجہول بمعنی او۔ اورئی با قحہ الف



و سکون و او و فتحه راء و همزه مکسور و یاء معروف یعنی دیگرے۔ حقو یعنی بودا کتب  
 آن با حاء مفتوح و تاء و واو مجهول۔ جو آو با و او مجهول یعنی جو آیا۔ حقو  
 ہماں کہ گذشت۔ بو با و او مجهول ہماں یعنی او۔ جانت کہا حقو یعنی جانتا  
 کیا تھا کہ۔ آپ کہ حقو ہیں کو با و او مجهول یعنی کہ استفہاماً۔ حقو با حاء مفتوح و  
 تاء مضموم بغیر واو در تلفظ۔ ہیں با ہاء مفتوح و یاء ساکن و لون غنہ یعنی بستند  
 کنور جو با کاف مضموم با لون یکے شدہ و واو مفتوح و راء ساکن و جیم و واو  
 معروف خطاب سرداری بجائے نواب صاحب و خاں صاحب۔ تمھاری بلکہ تاء  
 و ہاء و الف و راء و یاء معروف بجائے تمھاری۔ اورئی با الف مفتوح و واو  
 ساکن و راء مفتوح و همزه و یاء معروف ہماں یعنی اور ہی با ہاء و یاء معروف  
 باشد۔ اپو با و او مجهول در آخر یعنی اپنا۔ گکا بفتح ہر دو کاف یعنی عم و بزرگ  
 جانت ہیں یعنی میدانند۔ عربی تشدید باء ہماں عربی بزبان و ہاقین برج۔ تمسو  
 با تاء مضموم و میم ساکن و سین و واو مجهول یعنی مثل شاکہ در آرد و تم ساگویند۔  
 پڑیا ندھاں یعنی فاضل۔ کو عو یعنی ہیج کس بجائے کوئی۔ نا نہیں بجائے  
 نہیں یعنی نیست کہی یعنی گفتند۔ ہم جانی با میم مفتوح بعد ہاء مفتوح یعنی  
 دستیم۔ جوتو آعو کو حقوں ہوں با حاء و واو مجهول و لون غنہ و تاء و واو  
 مجهول و الف محدودہ و عین و واو معروف و کاف و واو مجهول و ہاء مفتوح  
 و تاء مضموم بغیر واو در تلفظ، ہوں با ہاء و یاء معروف و لون غنہ، تمام عبارت  
 یعنی من خود باشندہ آؤ ہستم۔ عین در آعو از جهت خندہ بسیار از گلویش بر می آید  
 و الا این ہم مثل حاء در ہندی نیست۔ پورعان یعنی پوریال کہ از آرد و سفید در  
 روغن بریاں میکنند۔ سبھا نام درختے۔ عچار یعنی آچار۔ مالٹ ہو یعنی میخواید  
 سخن راست تا کجائی پوشیدم آنچه حق بود در اظہار آں بے اختیار بودم کہے را



کہ دعویٰ اثبات ترجیح زبان دہلی بر زبان لکھنؤ و پوشاکِ انہا بر پوشاکِ  
 انہا باشد بیادیں گو و این میاں۔ و اگر این است کہ دعویٰ بے دلیل  
 دارد پس کلامش مانا بکلام سید بزرگ دہری نہیں است کہ بالائے در افتادہ  
 بود۔ چوں در حالت تہریکے از دوستان پُر سید کہ میر صاحبیں ہمہ قہر کبیت فرمود  
 کہ قبلہ خیر است این مرد کہ صاحب نماز و روزہ را بینید کہ چہ قدر وصلہ پیدا  
 کردہ است کہ با ما مردم کہ از ابتدائے عمر الی یومنا ہذا خدائے این قوم را سجدہ  
 نمودہ ایم مباحثہ میکنند۔ و دیگر انیکہ ہر کس بزعم خود پسندیدہ خود را بہ از پسندیدہ  
 دیگرے می داند و از را نادانی بصیپ خود را نمیرسد، مثل قاصد اجورہ و ارا  
 باشندہ وہی از کدام قصبہ پورب کہ کتابت دوستے برائے شخصی با سوغاتے بردہ بود  
 بحسب اتفاق آں بزرگ از دوستہ روز بخار خفیفہ ہم داشت بوقت رسیدن قاصد  
 در مسجد اذال گفت و نماز را گزارد مرد کہ این حال را دیدہ گر نخت و نزد صاحب  
 کتابت آمدہ ظاہر نمود کہ

بُن ویتو صاحب، بنائے کے بحال ہیں کھن اٹھت کھن بٹھت کھن دوو  
 کنوں مان اٹگر ہی دیکے بری تن چوت برداس بھبیات کو کرناہیں  
 چچیات ہیں۔ کھن پٹو اسوس دوو ہتھوں پے بل دیکے لاٹ بھویں ہے  
 بٹیک چو تر اٹھائے نکیار گرت ہیں۔ اُنکاں تو اہر تہر لاگ ہے، جو پے  
 و دار بدی ہوئے تو دیکھ آو ہو سوغات سُسری اُنھیں ٹیک میں تو بھاگ ٹھار بھا۔

شرح این باید شنید۔ پِن یا باء فارسی مضموم و تَوں ساکن لفظے است و یورب  
 بجائے اَجی در اُردو۔ ویتو با و او مفتوح و یا ساکن و تاء و او مجہول  
 بمعنی اوشاں۔ بنائے کے بجائے بنا کے بمعنی بسیار۔ بحال کبسر باء بمعنی زار بہار  
 کھن با کا ف مفتوح با باء کیے شدہ و تَوں ساکن بمعنی گاہے۔ اٹھت بٹھت الف



با و او یکے شدہ و تاء ہندی با ہا یکے شدہ مفتوح و تاء یعنی اُٹھتی ہیں بربان  
 اردو۔ بھیت ہم براوٹھت خیال باید کرد۔ دو و کنوں ماں بادل و و او  
 مجول و ہمزہ و و او معروف و کاف مفتوح و ون ساکن و و او مفتوح و  
 ون ساکن و سم و الف و ون غنہ یعنی در ہر دو گوش۔ انگری الف مفتوح با  
 ون یکے شدہ و کاف مضموم و راء و یاء معروف یعنی انگشت۔ و یکے یعنی دادہ  
 کتابت آن بادل مفتوح و یاء ساکن و کاف مفتوح و یاء ساکن یعنی دیگر یعنی  
 دادہ۔ بدری تن چتوت۔ بابا و دال ساکن و راء مفتوح و یاء ساکن و تاء  
 مفتوح و ون ساکن و مفتوح ہم مضائقہ ندارد و جیم فارسی مکسور و تاء ساکن  
 یعنی بسوے ابر دیدہ۔ بر داس بھیمیات بابا مفتوح و راء ساکن و دال مفتوح  
 و سین ساکن و الف سا قط شود و در بیان دال و سین در تلفظ و بابا مکسور بابا  
 یکے شدہ مقدم بر بابا مکسور بابا یکے گشتہ و یاء و الف و تاء یعنی مثل گاؤ صدا  
 سید ہند۔ گو کر نا نہیں چھیات ہیں، با کاف و و او معروف و کاف مفتوح و راء  
 و ون و الف و ون غنہ و ہا و یاء معروف و ون غنہ و جیم فارسی مکسور مقدم  
 بر جیم فارسی مکسور و یاء و الف و تاء و ہا مفتوح و یاء ساکن و ون غنہ یعنی مثل  
 سگ میخروشد صیغہ جمع برائے تعظیم است۔ پٹوا مسوس بابا فارسی مکسور و تاء  
 ہندی ساکن و و او و الف و سم مفتوح و سین و و او مجول و سین یعنی شکم مالیدہ  
 و و او ہتھول پیرل و یکے، با دال و و او مجول و ہمزہ و و او معروف و ہا و تاء بابا  
 یکے شدہ مفتوح و و او مفتوح و ون ساکن و ہا فارسی مفتوح و یاء ساکن و ہا  
 مفتوح و لام ساکن و دال مفتوح و یاء ساکن و کاف مفتوح و یاء ساکن یعنی بر  
 و دست زور آورده۔ لاٹ بھوس پٹیک، کسر لام و لام و الف و تاء ہندی و  
 با مضموم بابا یکے شدہ و و او باں ہر دو یکے شود و یاء ساکن و ون غنہ و ہا و یاء



یکے و تاء ہندی و یا و مجهول و کاف ساکن بمعنی پیشانی بر زمین گذاشتہ - چو ترا اٹھاؤ  
 نکلیا کرت ہیں، باجمیم فارسی مضموم با و او غیر ملفوظ و تاء و را و الف و الف  
 مضموم با و او غیر ملفوظ و تاء ہندی با ہاء یکے شدہ و الف و یا و مکسور بمعنی سرین  
 برداشتہ - و نون مفتوح و کاف ساکن و مکسورم میتوال خواند و یا و الف و  
 را و و کاف و را و ہر سہ مفتوح و تاء ساکن و ہاء مفتوح و یا و ساکن و نون غنہ  
 بمعنی بینی بر زمین می سائند - ا نکال تو اہر تہر لاک ہے، با الف مضموم و و او غیر  
 ملفوظ و نون ساکن و کاف و الف و نون غنہ و تاء و و او مجهول و الف و ہاء و  
 ہر دو مفتوح و را و ساکن و تہر با تاء و بر وزن اہر و لام و الف و کاف مکسور و  
 یا و ساکن بمعنی او شان را حالت نزع بهم رسیدہ است - چو بی و دار بیدی ہوئے  
 تو دیکھ آؤ ہو، باجمیم و و او مجهول و یا و فارسی مفتوح و یا و ساکن و و ال مکسور  
 و و ال مفتوح و الف و را و ساکن و ہاء مفتوح و و ال مکسور و یا و معروف و ہاء و  
 و و او مجهول و یا و مکسور مبدل با ہمزہ در تلفظ و تاء و و او مجهول با و او ساکن فہر  
 فتحہ تاء و و ال مکسور یا و مجهول و کاف مکسور با ہاء یکے گشتہ و الف مدو و و و و او  
 مفتوح و ہاء مفتوح و و او ساکن بانہی کہ اگر مشتاق دیدار ہستند دیدہ بیانید -  
 سو گات سری او ہیں ٹیک میں تو بھاگ ٹھار بھا، با سین مفتوح و و او ساکن  
 و کاف و الف و تاء و سین مفتوح و سین مضموم و را و و یا و مضموم و الف مضموم  
 با و او غیر ملفوظ و ہاء و یا و مجهول و نون غنہ و ہاء فارسی مفتوح و تاء ہندی مفتوح  
 و کاف ساکن و سین مفتوح و یا و ساکن و نون غنہ و تاء و و او مجهول و ہاء با ہاء  
 یکے شدہ و الف بمعنی ایں کہ من خود سوغات بے پیر را بر زمین زدہ گر ختم -  
 ہر گاہ ایں گفتگو ہائے سامعہ خراش کہ سواہن روح است بکلام فصحاء برابر  
 باشد می تواند شد کہ لباس و زبان باشندگان دہلی با پوشاک دگو یا فی



اهل گفتو مساوی آید و هرگاه این مقدمه هم بوقوع انجامد و به ثبوت رسد ممکن است  
 که فصاحت نواب عماد الملک با فصاحت جناب عالی سنجیده شود. چون تساوی  
 گفتگو قاصد مذکور با گفتگو نواب عماد الملک باطل است. و همین قیاس  
 مساوات شاه جهاں آبادیاں با اردو و اتان لکھنؤ باطل. پس همچنین برایشان  
 نواب مدوح یا حضرت پیر و مرشد من در خوش بیانی بدلیل قطعی بدیهی البطلان است  
 هر که را در این مقام گمان خوشا بد باشد یکبار رسیدن او در حضور عالی علی الخصوص  
 در ایام هولی شرط است تا بینید که راجه اندر و بریاں خوشتر میباشد یا ولی نعمت  
 در مجمع حور تزدان، و گوهر از میان می بارو یا از زبان آن جناب.

و اینکه اول مدح شاه جهاں آباد کرده ام و در نیم مقام مذمت، سخنی است پس  
 باریک که باریک طبعان درین راه در چاه شبه می غلطند و نمی دانند که این رنگ  
 بوی ریاضی همه از بهارستان شاه جهاں آباد است و این ترجیح نه ترجیح آب هوا  
 و سرزمین لکھنؤ بر آب هوا و سرزمین دہلی مقصود من بوده است بلکه تنبیه کسانی است  
 که از راه حماقت فصاحت و بلاغت را مقید کرده اند بولد شخص در شاه جهاں آباد  
 و نمیدانند که منبع فصاحت و معدن بلاغت که زبان شان مشهور به اردو است سواد  
 بادشاه هندوستان که تاج فصاحت بر سر او میزید، چند امیر و صاحب شان چند  
 زن قابل از قسم بگم و خانم و کسی هستند هر لفظی که در نهاد احتمال یافت زبان اردو  
 شده اند اینک هر کس که در شاه جهاں آباد می باشد هر چه گفتگو کند معتبر باشد اگر چنین  
 باشد ساکنان مغل پوره چه تقصیر کرده اند که زبان ایشان معیوب خلط اردو شمرده  
 شود. یا فرزندان سادات بارہہ کہ در دار الخلافت می باشند از کجا کہ گفتگو آنها  
 سبب نباشد و این نمایه آسانی حل می توان کرد یعنی اہل مغل پوره و سادات بارہہ با و  
 تولد در دہلی صاحب اردو نیستند چرا کہ از زبان پدر و مادر و عم و خال و شوهر و خاله



و شوهر عهده و صف وطن شریف و باشندگان آنجا در شجاعت و سخاوت و ساقی پروری  
 و آقا پرستی و شناسایی و با هر بزرگ در افتادن و جاهلان و بے ادبانه و روبرو اوج  
 زدن و از فرط غرور شجاعت سخن کسی را گوش نه کردن و متوجه تصحیح الفاظ نگرددین  
 و مقرض را شمشیر نشان دادن و وضع عیاشان شهر را از قبیل آرایش بدن برخت  
 باریک مشتمل بر گوشت و کناری مذموم پنداشتن و در بندش دستار و زقار و نقار پیروی  
 اسلاف کردن و تقلید خوش لباسان پائے تخت را باعث انحراف از طریق نجابت  
 انگاشتن می شنوند. و خود را در هر چیز مشابه بجد و پدیر میخوانند. و ازین که کسی بگوید که  
 فلانی در صحبت شاهجهان بادیاں حرف زدن و راه رفتن و دستار پیچیدن را بروضع  
 بزرگان خود فراموش کرده است و شما الحمد لله که یک لفظ ازین شهر بزرگان ندارید بسیار  
 خوش می شنوند. و مصاحبت امر او خدمت سرکارشان عیب کلی پنداشته و جداری رنگ  
 و گویانه و بدطهانه و اندری و کړطهام و انباله و هانسی و حصار و هوٹل پلوی و غیر آن  
 بگیرند. و در آنجا اهل مغل پوره کسانے را که آباے شان از لاهور و پشاور و کابل  
 و غزنی و بلخ و بخارا و سمرقند برآمده اند و خودشان کلاه و پشاور می کج بر سر گذاشته و یکشم  
 را آباں پوشیده راه روند و برادر را بجائی صاحب یا بجائی جان گفتن عیب پنداشته  
 از آن کا گفتن دست برندارند جمع کنند. و صاحبان بارهه آدم شاه جهاں آبادی بسوی کاه  
 نامرد و زنان پنداشته میراں پور و مورنه و کٹھوره و جاسٹھ و ککرولی و بدولی را در پرگنه  
 آباد کنند و نان خمیری و زردک و در گوشت گاو باسی نفر بخورند و قریب دو صد حصه برائے  
 دیگر برادران نیز فرستند. هر بخش مشتمل بر یک پیاله پیرا ز دال ماش سیاه غیر مقشر که یک من  
 هندی آن نیم سیر روغن داشته باشد با لحم البقر بهین کیفیت و دوانان خمیری که نیم سیر روغن  
 وزن باشد. و بعد تناول کردن طعام و شستن دست امیران دہلی را عیب گفتند و بگویند  
 که امرائے ہند و ستان بر نیم سیر ملا و بست رویہ صرن می نمایند و تنہا در خلوت با سلیم یا خاتم



یا ولی زهر مار می کند و یک دولتمه که از دولت ایشان بیرون آید حق سازگی نوانی  
یا قرم ساق می شود بر لبه های هندوستان خراب شد - ایسه کما و نئے سے تو  
تو گو کما و نا بهتر -

قول سید صاحب در باب خرابی هندوستان آنچه میفرمایند مقرون بصدق است لیکن  
بے سلیقهگی را سلیقه نمی توان ساخت - بالجمله این حالات خلاف کسانے است که آنچه  
از قبیل حرف زدن و پوشاک و خوراک زید و ماد رضا اهل سلیقه بنیند، ترک آن نمایند  
و پیروی اشخاص صاحب سلیقه شعاع خود سازند و بی بدرخانه امرا هم رسانند  
در خلوت و جلوت مصاحب و مسازشان باشند - و هر چه از ایشان در نظر اهل سلیقه  
نیکنونه نماید از آن اجتناب رزند و مرهون احسان معترضان شوند -

مختصر اینکه چنین کسان را مالک اُردو و صاحب زبان نامند و اینها بانی مبنای این  
زبان باشند و دیگران بمنزله شاگردان - در نیصورت کسیکه در حق تکلم پیرو ایشان شد  
خواه ولادتش در دہلی اتفاق افتد خواه در دیهی از پرگنه تبدیل گشت یا قصبه از قصبه  
یورب - لیکن صلش شرط است که نجیب باشد یعنی پدر و مادرش از دہلی باشند و خل فضا  
گشت - و چون قوت ایجاد و طبیعت انسانی و دلیت نهاده دست قدرت کامله است  
چندان استبعاد ندارد که متاخران در سلیقه زیاده از متقدمان شوند - و چیزی را که در  
وقت قدیم ایجاد شود صاحب شعوران زمانه جدید آنرا به ازال رونق دهند چنانچه  
اکثر چیزها از قسم عمارت و پوشاک خوبتر از سلفان است - و همچنین در ترجیح خط میر  
عماد و آغار شید بر خط میر علی کسے را مجال گفتگو نیست و دریں هم شک نیست که گردن  
متاخران از بار احسان متقدمان خم است، زیرا که هر که ادل است اُستاد و موجد  
گفته شود و هر که ثانی است پیرو و رونق دهنده چیزهای ایجاد می او پس خیال کن  
که مال موجد جدید زیاده از کمال موجد قدیم ثابت است - و در جنب چیز نو چیز کهنه اند



لباس مندرس و در از قبول خاطر باشد فضل زبان و پوشاک و حرکات محبوبان  
 لکهنو بر کلام و لباس و اداها معشوقان دلی واضح و مبهر است، زیرا که این لکهنو  
 خوش و پوش و زبان و دیگر چیزها از پدر و مادر خود یاد گرفته اند پس درین چیزها مثل  
 آنها باشد و هر چه خود از قبیل نزاکت صدا حسن نظم و حرکات و نشین و قطع پوشاک ایجاد  
 نموده اند زیاده از معلومات بزرگان ایشان است مختصر اینکه اینها فصیح و بلیغ و لطیف تر  
 از اهل شاه جهان آباد اند لیکن سه قومی دلیل بر فضل دلی موجود است - یکی آنکه  
 صاحبان لکهنو گویند که سلیقه ما زیاده از شاه جهان آبادیان است این گویند که سلیقه  
 ما زیاده از باشندگان بنگاله است، و فصیح تر از اهل کلکته ایم - پس حسن و شاه جهان  
 آباد است که فصحاء و شهر دیگر ترجیح کلام و وضع خود بر زبان و وضع آن شهر میجویند دیگر  
 اینکه ساکنان لکهنو را که اسلاف شان نیز از اینجا گذشته اند صاحب سلیقه های لکهنو یوبی  
 نامند، از اینجا دریافت توان کرد که با وصف تولد در لکهنو خود را دهلوی پندارند و سکنه  
 قدیم را پوربی - دیگر اینکه اگر کسی پرسد که شما بذات خود در لکهنو وجود آمده یا دین وطن  
 شاهین است - خشم آورده در دنگاه کنند و گویند که خدا نکند که ما سوطن اینجا باشیم شما  
 که ام چیز را از اینجا دریافتید که وطن ما را می پرسید، آیا لباس ما را لباس اهل پورب  
 میدانند یا طرز تکلم خلاف شاه جهان آبادیان دیده اید - اگر که ام لفظ خارج از اردو  
 شنیده باشید بے تکلف بگویند که بار دیگر بر زبان نیاریم - در صورت اگر طرف ثانی بگوید  
 که فلاں لفظ شما از محاوره اردو بیرون است گویند که این لفظ را فلاں میر صاحب  
 که خانه ایشان در شاه جهان آباد نزدیک درخت بر شاه بولا بود اکثر بر زبان داشتند  
 نه اینکه فلاں منکر در نبره یا منصور نگری بود استعمال میکرد - ازین حالات یقین پیوسته که  
 در هر شهر فصحاء اینجا تائید کلام خود از فصحاء دهلوی جویند - و ترجیح لکهنو بر دهلوی در  
 زبان و سلیقه ها ترجیح است که محله ترا به بیرم خان را بر کثرت نیل که هر دو در



شاه جهان آباد است میتوان گفت که در شاه جهان آباد زبان باشندگان بنگاله سیفی  
 به از ساکنان کوچه گهاسی رام است یا فلاں فصیح دہلی که مثل خودی نداشت حالا در لکھنؤ  
 می باشد و خانه او فصاحت خانه ایست که در تمام شاه جهان آباد چنین خانه نیست  
 خانه فصاحت خانه از آدم فصیح می شود و نه اینکه خانه را بذات خود ربط با فصاحت  
 است. اگر ساکنان میثمی و کاکوری در شاه جهان آباد از سبب فخری سکونت  
 خواهند گزید آنها و اولاد آنها را پور بیخ خواهند گفت و همچنین شاه جهان آبادیان  
 را در پورب دلی وال. و باین دلیل هم که اهل پورب خود را در نجابت زیاده از  
 آنها گیرند مغایرت دہلی و یان پورب را با پوریان ثابت می شود پس باشندگان  
 لکھنؤ کسانی باشند که علم را علم یا علیم کبیر علین و لام و یا کبیر علین و لام و یا معروف  
 و تمیم گویند و عقل اعقل کبیر قات و طالب علم را طلب علم بکون لام و فتحه باز و کسر ه  
 عین و لام و سکون میم، یا طالب علم بر زبان دارند. و غرض ما از باشندگان لکھنؤ باشندگان  
 شاه جهان آباد اند که بعد از خرابی دار الخلافه در لکھنؤ مسکن اختیار کرده اند و از باشندگان  
 دہلی که آنها را کمتر از سکنه لکھنؤ میدانیم باشندگان لاهور و کاکوری و انبر و میر و پٹنهند  
 در نیصورت ترجیح ساکنان لکھنؤ بر ساکنان دہلی ثابت نشد بلکه ترجیح بعضی شاه  
 جهان آبادیان بر بعضی شاه جهان آبادیان. همین صا جهان که از سبب میسر شدن زینقت  
 حسب خواه چند چیز دل پسند در لکھنؤ ایجاد نموده اند اگر در شاه جهان آباد می بودند  
 دزر بهم میرسید آنجا هم قوت ایجاد می خود را ظاهر میکردند. و این گفتگو ایست که  
 سردی و پوشاک و شوخی که زنان کسبی لکھنؤ را از کار خانه غیب غایت شده است،  
 زنان شاه جهان آباد در نصیب نیست، باین معنی است که هر قدر که زن و مرد صاحب سلیقه  
 شاه جهان آباد در لکھنؤ آمده اند و شاه جهان آباد نمانده اند و این سخن هرگز با عیب بر  
 مذمت دار الخلافه نزدیک عقلا نیست. ازین سبب که سپاهی و صاحب پیشه لطیفه



و بنده سنج و نقال و مطرب قصه خوان درین شهر همه از دلی آمده اند - کدام کس ازین  
 مجمع است که عمارت بزرگان او را در لکھنؤ صد سال گزشته باشد - را رقم هیچ عمارتی  
 را که پنجاه سال هم پیش ازین تعمیر پذیرفته باشد و منسوب به شاهجهاں آباد منی کنند  
 ندیده ام - مگر کسانیکه در وقت خلعت مکان جدا جدا یکی از بزرگان شان چند درخت کو  
 این ملک داشته و عمارتے برائے بودن خود و مسجدے و چلے و چاہے ساخته در این  
 کهنه بزرگان خود می باشند - خدا داند اصل آن ها از کجا بوده - و ازین گفتگو  
 قبا حے بر منی آید که بنده خداے بگوید که حاکم الہ آباد و امرے حضورش بہ از حاکم  
 شاہجهاں آباد و امیران حضور او هستند - در وقتیکہ باو شاہجهاں ہندوستان از  
 سبب بعضی عوارض الہ آباد را مستقر خلافت ساخته باشد و امرے عالیقدرش با مصاحبان  
 و دسازان فصیح و بلیغ خود نیز آنجا بروند و دیگر ہر مرد صاحب کمال کہ فصیح دہلی باشد  
 نیز از سبب ضرورت اظهار فن خود پیش قدر دان عازم آنشہر گردد تا انیکہ احدے  
 ازین قبیل آدمیان در آنجا نماند سوائے بعضی گوشہ نشینان توکل پیشہ و در قلعہ  
 شاہجهاں آباد و تمام شہر امت گرو گویند یعنی سگھان بد نہاد داخل شوند و جا بجا  
 لہر اسگھ و کھنڈ اسگھ و بھوکا سگھ گھنڈہ و راج سگھ و حرمت سگھ ترکھان و بھاگ سگھ  
 تر و الہ مجلس آرا گردند، انصاف باید کرد کہ در چنین وقت اگر جمعی از باشندگان دہلی در  
 الہ آباد مسکن اختیار کرده باشند بگویند کہ حالا این طرز نشگھ و وضع پوشاک و سرود  
 و ادائے محبوبان کہ درین شہر است در شاہجهاں آباد نیست کشتنی نمی شوند، چرا کہ  
 ترجیح مرزا بدیع الزماں کہ از شاہجهاں آباد بہ الہ آباد رفتہ بر کھنڈ اسگھ و پڑے کہ از  
 ہیبت پور پٹی یا کادی یا پچیاں بہ دہلی رسیدہ است مانند روشنی آفتاب ثابت و  
 محتاج دلیل نیست -  
 موجز انیکہ آنچہ دہلویان را در لکھنؤ در زیر سایہ عنایت جناب عالی میسر است در شاہجهاں آباد



در خواب هم نمی بینید۔ از کجا بینید که غلام قادر شقی بصارت را هم با دیگر چیزها بفارست برد  
 و آفتاب قبالتان را اگر فتنه ظلمت کرد۔ چون کمال هر صاحب سلیقه از قسم ایجاد و پیکار  
 و غیر آن در وقت تو انگری ظاهر می شود و شاه جهان آبادیان در شهر خود بیشتر محتاج  
 بنان شیشه و کمتر نان می خورد بخلاف دهلویان لکهنو که صاحب جاه و ثروت اند، درین حالت  
 سلیقه دهلویان که در لکهنو می باشند چگونه زیاده از سلیقه دهلویان که در شاه جهان  
 آباد اند نباشد۔ و قید فصاحت و ولادت شخص در شاه جهان آباد برک این هم ....  
 ضروری نیست که هر شهر را زبانی است مخصوص آن شهر۔ هر کس که در آنجا متولد  
 می شود به زبان آن شهر حرف میزند مثلاً لاهوری لهجه پنجاب با الفاظ آنجا ادا میکند  
 و بنگالی الفاظ بنگالی بزبان دارد و هم چنین تبدیل لکهنوی ماژواڑی و سواتی  
 و دکنی زبان ملک خود را خوب میدانند و در میان افراد هر صنف از اینها اصلا فرق  
 کرده نمی شود، مانند باشندگان لکهنو که از گفتگوئے خود و بزرگان ایشان اصالت  
 پورب می بارد، خواه تمام جمله را بزبان پورب ادا کنند خواه از صحبت شاه جهان  
 آبادیان بعضی الفاظ وطن شریف ترک نمایند۔ هم چنین کلام باشند بهر شهر  
 ولایت کند بر مولد و موطن بخلاف باشندگان دہلی که بعضی راه کابل و قلم  
 نشان دهند و بعضی دروازه پنجاب بر روی سامع کشایند و بعضی مخاطب را  
 از لهجه مرزاپور و جانش ترسانند و حصه از بوی کلاب به دماغ حاضران  
 رسانند و بعضی با الفاظ روح پرور و شربت جان بخش نصیب اهل سماعت سازند  
 یعنی بزبان اردو حرف زنند۔ در چنین مقام عقل را قم سر آسید است که زبان  
 شاه جهان آباد کدام زبان را بگویم، نمیدانم کابلی است یا لاهوری یا پوربی  
 یا غیر آن، زیرا که ولادت این صاحبان که در شاه جهان آباد بزبانهای  
 مختلف سخن می گویند در حضرت دہلی جلوه ظهور دارد۔ بهر حال بعد امل بقدر



سلیقه و فهم این هیچ مدال چنین معلوم می شود و غالب که رست باشد که زبان  
 شاه جهان آباد زبان اشخاص قابل مصاحبت پیشه دربار رس گویائی  
 زنان پری سکر و کلام اهل حرفه از مسلمانان و گفتگوئے شمه ها و الفاظ  
 خدم و قبیح از قبیل شاگرد پیشه امر است تا خاکروب هم داخل ہیں جماعت باشد  
 این مجمع هر جا که برسد اولاد آنها دنی وال گفته شوند و محله اتشان محله  
 اهل دہلی - و اگر تمام شهر را فرا گیرند آن شهر را اردو نامند - لیکن جمع شدن  
 این حضرات در هیچ شهرے سوائے لکھنؤ نزد فقر ثابت نیست - گو باشدگان  
 مرشد آباد و عظیم آباد بزم غم خود را اردو دال و شهر خود را اردو دانند زیرا که  
 شاه جهان آبادیاں بقدریک محله در عظیم آباد جمع باشند و در وقت نواب  
 صادق علیخان عرف میرن و نواب قاسم علیخان عالیجاہ ہمیں قدر در مرشد آباد  
 یا زیادہ - و اہل مغل پورہ و دیگر اشخاص شاه جهان آبادی ازین بحث بیرون اند  
 و در لکھنؤ از سبب قرب تمام شاه جهان آبادیاں فصیح و غیر فصیح جمع شده اند  
 و این شهر شاه جهان آباد شدہ است لکھنؤ نامندہ است -

پوشیدہ نامند کہ در وقت سراج الدولہ بعضی منصبداران و چند نفر از نقالان  
 کہ ہندی بجانڈ گویند و دوسہ معنی و دوسہ کسی و یکد و بھکتیہ و دوسہ نان باو  
 دہ دوازده مرثیہ خواں و یکد و سبزی فروش و خود بریز یا سید منافع از شاه  
 جهان آباد بہ مرشد آباد رفتہ بود چر کہ دران وقت خود بریز ہم بغیرہ ہزار روپے  
 از دہلی حرکت بمرشد آباد نہ می کرد و در وقت نواب میرن کہ خود را بانکہ میگرفت  
 بانکہ با جمع شدہ بودند تمام مغل پورہ و بادل پورہ آنجا بود - این بانکہ با از  
 بحث خارج اند از نخبیت کہ بانکہ با در ہر شہری باشند خواہ در دہلی خواہ در بلا د  
 و کھن خواہ در بلا د بنگالہ خواہ در شہر ہائے پنجاب ہمہ را یک وضع و یک زبان



می باشد کج ادا و کج راه رفتن و خود را بسیار دیدن و هر مومنت را ندیده ادا کردن شعار  
 و عادت ایشان است - چنانچه بهاری بکری را بهار ابکر گویند مثل افغانان که  
 در هر شهر دستار و زلف ظلیل و اوچه گفتن ایشان مبدل نمی شود - و دور نواب  
 قاسم علیخان بعینه دور نواب میرن مرحوم است - و در وقت حضرت پیر و مرشد  
 چرخه عمارات بآئین جدید و طرز دلفریب و تحقیق الفاظ و ملاحظه مضامین و مراعات  
 بلاغت و لطیفه گوئی و بذکاء سخن و ششلی تقریر و ایجا و چیزهای نوبسار است و سوا  
 اشخاص فصیح قابل و بلیغ صحبت بیکس پسند خاطر ملکوت ناظر نیست، و بداد سخن و  
 لطیفه میرسد و هرگز اشخاص سابق الذکر را که هدم و هم طبق بنواب میرن بودند را هدم  
 بخضور پر نور نمی دهند - از نیابت لکهنو بر شهرهای دیگر شرف و مرجع و جان  
 شاه جهان آباد است، زیرا که فصحاء و سلیقه شعرا را که جاها آن شهر باشند در  
 این شهر مجتمع اند - پس شاه جهان آباد حکم قالب بجان دارد و لکهنو جان است  
 و جان را هر آئینه بر قالب ترجیح است - این هم در اصل وصف شاه جهان آباد  
 کرده می شود چرا که شاه جهان آباد با جان و قالب یک شخص قابل است جانش  
 اینجا آوردند و قالب اینجا گذاشتند، مانند دم طاؤس در بزرگی بر طاؤس ظاهر  
 است که طاؤس تمام هیئات مجموعی را اگر مانند دم نیز در آن داخل باشد در صورت  
 بزرگی دم ثابت نمی شود مانند ثابت نبودن بزرگی جزء بر کل همچنین لکهنو را که حالا  
 جان شاه جهان آباد میگویند نه جان پورب اگر به از شاه جهان آباد گویند میرسد  
 چرا که این ترجیح از قبیل ترجیح جان بر قالب است و بزرگ تر بودن دم طاؤس  
 از طاؤس است -

دیگر از فصیحان محمد اسحق خاں مومنتن الدوله و هر سه پیشش نجم الدوله و فتحار الدوله  
 نواب مرزا علیخان و نواب سالار جنگ - لطیفه گویان و خوش کلامان پری پیکان



دہلی در صحبت ایشان از سبب مصروف بودن بپاشی جمع بودند۔ دیگر مرزا فتح قلی  
 و مرزا اسماعیل۔ دیگر مرزا رفیع در سخن گفتن و حرف زدن گو در شعر بضرت وزن  
 قافیہ چند لفظ خارج از آرد و نیز آورده۔ دیگر خواجہ حفیظ اللہ مرحوم۔ دیگر میرزائی  
 و میرخل و خواجہ شیریں خاں و اعتقاد الدولہ و میر رمضان صاحب ہنگامہ

## دردانہ چہارم در آراستگی تاج بیاں گو بہ شرح مصطلحات دہلی

تو تے اڑ گئے، یعنی حواس اڑ گئے۔ تھامے لڑکے بھی گھٹنوں کے بل چلیں گے  
 یعنی تم بھی کبھی بولو گے اور راہ پر آؤ گے۔ کافر ہو جاؤ اور چھو ہو جاؤ اور  
 ہوا کھاؤ اور چھپا چھوڑو، اور معاف کرو، اور دال نے عین ہو جیے اور سے  
 اور زبرد ہو جیے اور بہت ہو جیے اور دفع و فان ہو جیے اور اور طرف متوجہ ہو جیے  
 اور کہاں آئے اور کو تو میں گھر چھوڑ دوں اور فرماؤ تو قبلا منگو اوں، بننے  
 یہاں سے جاؤ۔ مرنے والے اور جی دیتا ہوں اور بولتا ہوں اور لوٹ لوٹ  
 ہوں اور ہاتھ پاؤں توڑتا ہوں یا توڑاتا ہوں اور غش کرتا ہوں یعنی عاشق ہوں۔  
 جی چراتا ہوں، یعنی ازیں کام اقتباب دارم۔ چو کر می بھول گیا اور کھویا گیا  
 اور اور ہی کچھ ہو گیا، ہمہ معنی بے حواس شد۔ چھٹیا دیا اور آب پاشی کی یعنی فریب  
 دیا۔ بڑے پل ہو اور قدم آپ کے چوما چاہیے اور آنکھ میں تھاری ذرا بھی پانی  
 نہیں یعنی بڑے بھیا ہو۔ آپ بھی بہت بزرگ ہیں اور صاحب جزائے ہیں اور عجب معصوم  
 ہیں اور طرفہ معجون ہیں اور زور جانو رہیں اور بڑے صاحب شوق ہو اور عقل کے  
 پتلے ہو اور آپ کی کیا بات ہے اور گمنامات کو پہنچے ہو اور عقل چوکتی است کہ پیش  
 مرواں بیاید اور عقل بڑی کہ بھنیں اور غولی شعور کی اور بل بے تیر کی سمجھ اور



کیوں نہ ہو پد رٹر باشد پس توں بود ازاں پر ہنر بے ہنریوں بود اور آپ بھی کچھ اسطر  
 سے کم نہیں اور اپنی اپنی سمجھ ہے اور تھوڑی سی عقل مول لیجیے تو بہتر ہے اور  
 ولی آدمی ہو اور ڈال کے ٹوٹے ہو اور زور پیٹھے ہو اور کوئی زور خدا کے بندے  
 ہو اور اپنے وقت کے لال بو جھکڑ ہو اور داناؤں کی دُور بلا اور آپ کے بھی صدقہ  
 ہو جائیے اور قربان اس فہمید کے اور کیا خوب سمجھتے ہو یعنی بیاراج حق ہستید۔  
 عجب ذات شریف ہو اور کتنے بھلے آدمی ہو اور آپ میں بھی کوٹ کوٹ کے خوبیاں  
 بھری ہیں اور سب بزرگیاں تم پر ہی ختم ہیں اور آپ سے بہت بہت امید ہے اور  
 ابھی کیا ہے، خدا آپ کو بہت سلامت رکھے یعنی بڑے بد ذات ہو۔ اور تم بھی  
 بہت دور ہو یا بہت بُرے آدمی ہو اور بیڈھب آدمی ہو اور معلوم نہیں تم کون ہو  
 اور کو تو سی کیا ہو اور کوئی قہر ہو یا غضب ہو یا تم ہو یا تم سے خدا پناہ میں رکھے  
 اور آپ تحفگی کیا رکھتے ہیں اور آپ ہیں کون اور نیٹ کدھب ہو یعنی خوب آدمی ہو  
 بڑے نہ لکھے نام محمد فاضل جائے استعمال کنند کہ شخص مشہور درپیشہ باشد و شعور در  
 کار خود نہ داشتہ باشد۔ آنکھوں سے اندھے نام نہیں کہ اس مثل در مقامے گفتہ شود  
 کہ شخصے دعویٰ امرے کند کہ باں ہیج مناسبتے نداشتہ باشد۔ ہم آپ سے نہیں  
 بولتے اور کیوں آتے ہو اور ہمارے پاس نہ آئیے اور کہاں چلے آتے ہو، اور  
 صاحب کو کس نے بلایا ہے اور خیر باشد کہ صر کرم کیا اور یہ چاند کیا نکلا اور  
 کہیں رستہ تو نہیں بھول گئے اور گھر کو پھر جائیے اور آپ کا گھر کہاں ہے اور  
 میں تو صاحب کو نہیں پہچانتا عبارت شکوہ و اظہار اشتیاق با دوست وقت ملاقات  
 باشد۔ گھر کی مرغی دال برابر درجائے گویند کہ شخصی قدر فرزند یا عزیز یا دوست  
 یا غلام با وفا یا ملازم صاحب لیاقت خود زنداند و وصف دیگر اں کند و زہا خرج  
 کردہ کار ازاں انا بگیرد۔ ہزاروں یا سیکڑوں یا لاکھوں یا کروڑوں بے نقط سناؤنگا



یعنی بہت سی گالیاں دوں گا۔ اور صل و صل اور واہ واہ اور کیا پوچھا ہے  
 اور کیا کہنا ہے اور کیا بات ہے اور یوں ہی چاہیے اور کیا خوب اور چہ خوش چرا  
 نباشد اور واچھڑے اور سبحان اللہ اور آہا اور ہوے بے ظالم اور یہاں فرشتے  
 کے بھی پر جلتے ہیں اور کیا مذکور ہے اور کہیں نظر نہ لگ جائے اور خدا سلامت رکھے  
 اور آپ کی کیا چلائی اور رحمت خدا کی اور شاہ باش اور آفریں صد آفریں و بابرک اللہ  
 اور ایسی ہی باتوں سے تو معقول ہوے ہو اور اللہ اکبر اور اللہ لغنی اور او ہو جی  
 اور او ہو این جمع کلمات مشتمل بر مدح و دالات کند بر مذمت شخصے کہ فطش خلاف  
 طبع این کس باشد۔ وھینگ وھنگ بلو کاراج اور اندھیری نگری چو پٹ راج،  
 در مقام بے انصافی حاکم و رئیس ذکر کنند۔ کام کیا ہے اور فتر کیا ہے اور غضب  
 کیا ہے اور تم کیا ہے یعنی کار عجیب کردہ است۔ گھوٹا مار پانی نکالتا ہوں غی  
 ہر جہ از دیگرے نیاید از من بیاید گہر کی شکی باسی ساگ، این عبارت در جواب  
 کسی بگویند کہ لاف بیجا زدہ باشد۔ باسی رہے نہ کتا کھائے، یعنی اسراف طعام  
 در خانہ، مال بیا رست۔ آپس میں گرہ پڑ گئی ہے، یعنی دشمنی با ہم بھروسیدہ است  
 قاضی جی تم کیوں دُبلے پتھر کے اندیشہ سے، در حق شخصے کہ بیجا غم اغیار خورد مال  
 کنند۔ بال بال گج موتی پر وئے ہوئے بیٹھی ہے، یعنی بن سنور کر ٹھہری ہے۔ چوٹے  
 میں پڑے، یا بھاڑ میں جائے، یعنی مارا باں شخص و باں چیز ہج سر دکارتیت چاند  
 کو گھن لگ گیا، یعنی باوصف خوبیاں یک عیب ہم دارد۔ اس بات میں بٹا گتا ہے یعنی  
 این کار معیوب است۔ شرم بھی نہیں آتی، دل میں تو سمجھو، کبھی شرمایا تو کر و شکوہ  
 نیامدن دوست۔ پٹھہ اور مسور کی دال اور آپ کے بھجا ڈنڈ ہی کہے دیتے ہیں، اور  
 ایسے جمی اور بل بے جا تیری وھج، ازیں ہر چار اصطلاح یکے این است کہ این  
 خواہش زیادہ از لیاقت تست، دوم انیکہ این ہمہ دعوے بزرگی از چہرہ شما کہ

الٹ مار پانی نکالتا ہوں۔



مخالف گفتگو و شتاب معلوم می شود چه حاجت بیان اسوم انیکه شما هم باید این  
 قابلیت رسانید، چارم انیکه بنایم طرز رفتار و بالیدن تو بر خود که با وصف ناواری  
 خود را از امیران جلیل القدر نمی گیری - کچی باره یعنی یاس مطلق - شیخی اورین کاسے  
 یعنی عبت لاف بجای می زنی - کاسے چوٹ کنوڑے بھٹ، وقت دو چار شدن آدم  
 مخالف طبع گویند یا هنگام ملاقات با کسی که اینها و دشمن خود از و منظور باشد از و  
 مصلحت خواه از راه رنجش - حلو اخاقون یعنی لعنت است که از چوب سازند و گدایان  
 آنرا لباس پوشانیده رو بروی اطفال در دست خود برقصانند و تحصیل قوت نمایند  
 گو بر کنش اور کل بھتر اور مسٹنڈا اور ہٹا کتا اور ٹانہا اور دپ اکرا اور بھنسیا اور قیل  
 منگوسی اور چک پیا اور مربع اور پو کور اور گنڈا یعنی قرۃ - شیکا اور ٹیسری اور  
 تاکا اور سو گھا بنے لاغر - پتھر پھوڑا نام جنے کہ در شاہ جان آباد و سر مردم رشک  
 چند ول گد اگر بول اور گانٹھ کٹھول بانسلی بھنیری میرا نام اور گھور کھنڈے چوہے  
 لندے اور کالے پیلے دیو اور شیر بکری یا باگ بکری اور ائیرن اور کیڑی اور  
 وزیر بادشاہ اور آنکھ پھول کر ڈاٹیل ملی یاے دہی پھیل اور چھائیں بائیں گول  
 اٹھائیں راجہ کے کھر بٹا ہوا اور دوڑے آئو کوئی ایسا بھی داتا ہو چڑیا کے بند  
 چھڑاے اور مونگ چاند گڈوئی دو اور سیری آرڈو کیوں آرڈے اور نوہری اور ٹیو  
 رے، ازیں بازیا لوہری از دہلی تا کابل رواج دار و ویش این است کہ  
 اطفال در موتی چند روز بعضی خواناں را ہمراہ گرفته ٹکھ بٹکھ بدروازہ ہر خانہ دروند  
 چیزے نقد یا کید و ہنرم از خانہ بگیرند و شبے آں انبار ہمہ را آتش دہند و بنقو و جمع شد  
 شیرینی طلبیدہ بر خود قسمت کنند، ایں رسم از رسم ہنود است لیکن اطفال ہل اسلام  
 ہم باز یہ فہیدہ شریک بچکان ہنود شوند - پیور کے عبارت از صورتے کہ در ایام  
 قریب بہ دسہرہ کو دکال از جل ساخته و چراغ روشن نمودہ خانہ بخانہ بگردند و ہر



در پنج شش روز حاصل شود روز آخرین صرف قیمت شیرینی نموده با ہم حصہ کنند  
 لیکن دختران بجای میسورے چھبھری یا چھبھیا سازند، این بازیچہ حالاً در بلحاظ پوز  
 ہم رواج دارد و از بازیچہ دیگر کبڈی و بانگہ بکری و وزیر بادشاہ جوانان ہم مشت  
 کنند و با بجا مروج است و دیگر بازیچہ مخصوص بہ اطفال است لیکن ہر قدر کہ این  
 بازیچہ دیگر نرسیدہ تفصیل آن بیشتر بہ قلم آرد۔ بتی سرتیا پھول پان حیاتی  
 بازی کر دن با پلہ چفتہ کہ ہندی گلی ڈنڈا کو نیند قاعدہ است کہ اطفال با ہم قرار  
 دہند کہ ہر کس از میان ما شرط از دیگرے در رہا بدین بار یعنی ہر قدر کہ کہ از اول  
 معین شود و پلہ یعنی گلی را در دست گرفتہ چفتہ یعنی ڈنڈا را بہ دست دیگر بقوت تمام  
 بز زتا از دستش رہا شدہ مثل تیر راست برود و ہر جا کہ برسد طفل دیگر کہ شرط  
 را بستہ باختہ باشد باید کہ دست ہر دست این طفل زدہ بر لے آرد و ن گلی رواں  
 شود از وقت رواں شدن تا زمان داو ن چوب پارہ مذکور بہ دست طرف ثانی باید  
 کہ بتی سرتیا پھول پان چھپا گوید لیکن شرط است کہ تبدیل نفس نکند و تا آمدن و  
 رفتن ہماں کی نفس باشد و سلسلہ این کلام منقطع نگرود و اگر عمدہ ازین ہر نیاید  
 دست خود را بہ دست طرف ثانی بدہ تا ہر قدر کہ مقرر شدہ باشد دست خود را بقوت  
 تمام بر پشت دست آن بچارہ بز ند و این عمل را بزبان اُردو چھپٹی گویند با ہم بازی  
 مکور و ہم ساکن و تا ہندی و یا معروف۔ اکثر خون از پشت دست اطفال  
 رواں شود۔ کیلے والے لال، آواز باغبانان وقت کشیدن آب از چاہ بر لے  
 و حناں۔ گول گول بات، یعنی سخنے کہ چند احتمال داشتہ باشد۔ توتی پروتا ہے  
 یعنی سخنان دلاویز میگوید۔ گھاس کاٹتا ہے یعنی حرفے میزند کہ بفہم کسے نمی آید عمل  
 کرتا ہے یعنی سخن ابلہ فریب میگوید و ہم بایں معنی کہ فتنہ بر پا می کند۔ ریوڑی کے  
 پھیر میں آگیا یعنی گرفتار بلا شد۔ چڑیا کے اور چڑیا دالے اور مرغی کے اور مرغی دالے



اور جہانپو کے اور جہانپو والے اور ڈھڈو کے اور ڈھڈو والے اور بگلو کے اور  
 بگلو والے اور کوآپری کے خطاب شخصی کہ اور از عم خود احمق پندارند۔ خیر ہی  
 خیری دیں گے کوئی ایسے ہی دانا دینگے یا ایسا ہی دانا دے گا، صدائے فقیان  
 بے حقیقت رذیل ہندوستان رو بروے گاڑیہاے قافلہ۔ خیری خیری یک لفظی است  
 کہ مکررمی آرنڈ باغاء مکسور ویا معروف وراء مکسور ویا ساکن۔ باج باج اللہ عظیم کا  
 راج عبارت آدمان کم قدر از قبیل خدمتکار وافرش وغیراں وقت زدن گھڑیاں  
 لپو یعنی دستار۔ ڈاب یعنی مکر بند بر کر۔ پھد کی اور پڈری اور پودنا یعنی ناتوان و  
 کم زور۔ کٹھ پتلی اور اٹو کا بچہ اور اٹو کی دم فاختہ اور اٹو داخرا اور سٹی کی موت  
 یعنی مرد ابلہ۔ گلو باگاف مکسور ولام شد و مضموم ودا و مجول خطاب با دختران صغیر۔  
 پر ہی یعنی چیرے خوب۔ سرجوت یعنی نفرت آید یا موجب نفرت کہ بہ ہندی چڑنا مند۔  
 لیکن در اصل یعنی رشک است۔ بد یا ندھان، آدم بسیار قابل۔ پڑھ پتھر لکھ لٹرا بھٹے  
 اینٹیں باندھ کچری گئے، یعنی ہر قدر کہ سعی کرد از علم بے بہرہ ماند۔ شور پور از زبان  
 مرداں و شر پور از زبان زناں یعنی آلودہ سرتاپا۔ رنگ ہے جی رنگ ہے۔ دو  
 با دوست وقت خوش شدن او بجائے مبارک باد گوید۔ جان چھلا اور خانم جان  
 اور بگیان اور زنمانی دیوانی اور کرہائی اور بہشت کی قمری اور دور پار اور قاصی پیا  
 اور جان صاحب وریس واری اور بی جی اور بوجی اور بوجان اور گھونگھٹ والی  
 اور برے والی اور اے جی اور ہی ہی، یعنی حرفے شبیہ زناں در لباس کلام  
 و حرکات۔ منو اور گھون خطاب بہ احمق ازراہ شفقت۔ لٹخی اور خام پارہ اور گستاو  
 آتیا اور مرج اور مال زادی اور خندی اور خلیا خطاب بہ زن سرکش جیائے بد زبا  
 فتنہ پرداز۔ مردہ شو کے حوالے، اور خدا سمجھے اور کالا منہ نیلے ہاتھ پاؤں گفتگو  
 زناں پر پچھرا جو ان در حق کسی کہ نفرت از وہم رسد خواہ بظاہر خواہ بیاطن۔



دو گندی چٹی شخص غیر ثابت بر یک قول و نگاہ وارندہ طرف دو چیز - سیاہی نے  
 دبا یا ہے یعنی در خواب حرف میزند و برخاستہ با مردم دست و گریبان می شود بلکہ اگر  
 چوب یا شمشیر بقتش می آید از دیگرے کہ دو چار و دیگر دو دین نمی دارد و هنوز حکم پیدا  
 بر دهنی توان کرد کہ هیچ خبر از خود ندارد - رو بین ہو جاننا تیز رفتن و غائب شدن -  
 و ہنتر اور رستم اور رستم کا بچہ اور تین مار خاں یعنی زبردست - و ہنٹا سیٹھ اور  
 جگت سیٹھ کا گمشدہ اور کوٹھی وال اور گانٹھ کا پورا اور بھرا پرا یعنی مالدار - اتنا بیٹہ  
 تعالیٰ ملی کاٹھ کالا یعنی اظہار تقسیم ارادہ بکائے - شہر مرا و از شاہ جان آباد -  
 اور سانگ لانا، بہانہ کردن - پان پھول اور وہان پان یعنی نازک بدن - چھوٹا  
 منہ بڑی بات یعنی قولیقت این کارنداری بر غائب و محکم نیز جاری میتوان کرد -  
 حاتم کی گور پر لات مارتا ہے، در ذکر سخاوت مفلوک استعمال کنند - ہفتے جگر نے،  
 ہر گاہ پہلوان نے پہلوانے را بر زمین می زند و میخواہد کہ پشتش را بر زمین رساند طرف  
 ثانی سینہ را بر زمین محکم میگذازد و نوعیکہ اگر زور فیل دریں پہلوان باشد نمیتواند کہ اورا  
 بہ پشت بچناندا و قتیکہ ہر دوست از زیر بغل ہایش برآوردہ گردنش را بگرد و زور  
 آزمائی بکند لفظ مذکور نام ہم فعل باشد - دھو بی پاٹ اور کلارنگ اور دھاک  
 پر چڑھا مارنا، نام داؤ ہائے گشتی - نو کرلا ڈکیور کے ہونٹھ ملیں حق لیں، نام لاڈ  
 کیور دو کلانت بودہ است در وقت شاہ جہاں یا اورنگ زیب ظاہر نوکران  
 این بیچارہ با بغیر خدمت و حاضر باشی نخواہد خود را از ایشان طلب میکردند چون  
 از قنہ و فساد اجنباب کلی داشتند ازین خوف مباد کہ ہنگامہ برپا شود زور بخورال  
 میدادند حالا بہاں قیاس ضرب اشل شدہ است، در حق نوکران کہ خدمت آقاے  
 خلق - گمانا پنا گانٹھ کا نرمی سلام علیک، در مقام بے التفاتی مرد صاحب  
 جاہ در جواب سلام و بے پروائی خود گفتہ آید - کھنڈ را اورا کھرٹھنے مرد بے پروا



بے اندیشہ۔ مائول جی جو ہار، در وقت طعن باظرافت بجائے سلام علیکم مستعمل شیوہ  
 پھوٹ بہا، یعنی بدرود آمدہ زار زار گریست۔ پھر لپکا اور ہوجکا یعنی از رتبہ خود تہا  
 تم نے اڑائیاں سوہیاں بھون بھون کھائیاں، یعنی من زیادہ از شما این کتابہ  
 دانی فہم۔ میں نے چار برساتیں زیادہ آپ سے دیکھی ہیں، یعنی ہنوز شمار و بروے  
 من بچہ ہستید۔ آیں، کیا، معقول، اور غوی غلطی کی اور کتنے گرم ہو اور وہ آہ  
 منہ تو دیکھو اور آرسی تو ہاتھ میں لو اور خیر مانگو اور بہت بڑھ نہ چلو اور آپ کو بھول  
 گئے اور نئی طرح کی گرمی ہے اور کچھ شامت تو نہیں آئی ہے اور گھر سے لڑ کر تو  
 نہیں چلے اور ٹھنڈے ٹھنڈے گھر جاؤ اور بلی لانگ کے تو نہیں آئے اور صبح کسکا  
 منہ دیکھا تھا اور خیر ہے گھر کو سدھارو اور اتنا لگ نہ چلیے، گفتگو با آدم زباندار  
 بے ادب ازراہ بخش و بادوست نیز از فرط محبت و خوش احتلاطی۔ دھوئی کا کتا  
 گھر کا نہ گھاٹ کا اور اللہ ہی نہ اللہ ہی اور ادھر نہ ادھر یہ بلا کہہ، یعنی شخص بے  
 سرو پا۔ ہمنے گھاٹ گھاٹ کا پانی پیا ہے، یعنی مردم کار از مودہ ایم۔ میں ترا گدا  
 بناؤں گا یعنی من ترا بسیار رسوا خواہم کرو۔ پھر مانگ، یعنی جواب صاف بٹال  
 کہ ہر منہ ڈالتا ہے، یعنی کجای آئی۔ آپ میری جان سے کیا چاہتے ہیں، یعنی  
 چرا با من حرف میزنید و پیش من می آئید۔ منہ چڑانا یعنی تقلید کسی کردن و از  
 عمدہ آل بر نیادن۔ سوئی اور کی موٹھ اور نو تری، داو قمار بازاں۔ پہلے پائے  
 تین کانے، بجائے اول کاسہ در باشد۔ منہ لگائی ڈوسنی گائے مال تیاں،  
 یعنی مصاحب میر ہر قدر کہ یا وہ سچا و دہمہ مربوط است۔ آئیے مل جی آئیے،  
 وقت ملاقات ازراہ مسخرگی بہ دوست گویند۔ آنکہ آئی، یعنی چشم درد میکند۔ پھر  
 مرد زنگیں لباس در پھولی۔ بنے ہوئے ہیں اور مجلس کی رونق ہیں یعنی مسخرے ہیں۔  
 رنگا ہوا ہے یعنی ذاکر و شافل است۔ جگت کرو یعنی پیشواے فن۔ ادیں مطرب



خوش گلو کس سال صاحب معلومات۔ بھڑل اور جٹا سر ہر دو مٹی خسرو  
 کم قدر۔ انگور، پیوند زخم۔ چھاتی کا پھوڑا اور سوآن روح اور وبال گردن  
 شخص مخالف طبع۔ ٹوٹی بانہ، گل جندری، پسر و برادر و رفیق بے لیاقت  
 تیرے تو کچھ لچھن سے بھڑگئے ہیں یعنی ادبار تو رسیدہ است و رونقے در جہرہات  
 باقی نماندہ۔ تیرے دل کے آج پھپھولے پھوٹے، یعنی امروز بسیار خوش شدم  
 کہ دشمن من ذلیل شد۔ کالا، یعنی شخص ذوقن و ماریاہ۔ باؤ لاکتا، اور کٹھا  
 کتابنے شخص بخل۔ اپنی گلی میں گتا بھی شیرے، در حق کسی جاری شود کہ بزور  
 حمایت دیگرے ترساند۔ حمایت کی گدھی عراقی کولات ماسے، مصرف این عبارت  
 در جائے است کہ مرد و کقدرے باشارہ امیرے اظهار جبروت و عظمت یا عالی مرتبتی  
 نماید از جهت قرابت با امیرے یا سفارش منصب و زیادہ از دیگران باشد جو بولے  
 سو گھی کو جائے یعنی ہر کہ دریں مجلس یا خانہ منصفانہ حرف خواہد زد و سب را خواہد رسید  
 و ذلیل خواہد شد۔ دولٹا میں مرغی مردار، محل استعالتش مجلس بزرگے باشد کہ  
 شخصے حاجت خود را پیش او آرد و این بزرگ یا دیگرے در مقدمہ ہیں صاحب  
 حاجت بر سر حرفے مباحثہ آغاز و ظاہر است کہ در بحث و توکس کہ کئی محتاج  
 الیہ باشد و دیگرے نیز ہم چشم آں مطلب محتاج بر نمی آید بچارہ مجبور شدہ  
 این عبارت را ادا می کنند تا از مباحثہ بازمانند و بر آمدن کام  
 و نش صورت بندد۔ ٹٹلی پڑے ان باتوں پر، یعنی خاک بر سر  
 این گفتگو ہائے بیفائدہ۔ چرخ چنبو کے لڑکے، یعنی لے پسر زن فاحشہ بچیاے  
 بے ادب۔ سیمو سیلو، زنان بازاری مثل سبزی فروش و غیر ایں۔ کام بر طعنی کار  
 آواز بخار و رو کوچہ و بازار۔ سوٹھ ہے نمبو کے رس کی، صد لے آب بخیل فروشان  
 شہر۔ سوٹار کی نہ ایک لوہار کی، یعنی اگر فلانے صد بار با من بدی خواہد کرو یا در



ظرافت مرا تنگ خواہد گرفت بشم من کند و نخواہد شد من در یک بدی یا یک لطیفہ  
 اورا از پا خواہم اندخت۔ کیا بیچتے ہو، یا کیا کھٹ راگ گاتے ہو، کیا گوہ کھاتے ہو  
 کیا چھک مارتے ہو، کیا قصہ لگایا ہے، کیوں منہ کھاتے ہو، کاہیکو داغ پریشان  
 کرتے ہو یعنی چہ سخن بہودہ میگوشید و چرا یا وہیچا وید۔ منہ کو لگام دو اور زبان  
 سنبھال کے بولو یعنی سنجیدہ حرف بنید۔ منہ دھور رکھو، یعنی توقع اس کا رنڈا شتہ  
 باشد۔ ماں فقیرنی پوت فتح خاں، درحق شخص مغرور کم قدر مجبول لہب آرنڈ۔ تیرا  
 بت کو رسا یعنی عجب کا سے کردہ کہ گلفتن نمی یڈ۔ رانڈ کا سانڈ، یعنی حرام زادہ طہنت  
 رانی خاں کا سالار، یا دھین دھو کر خاں کا سالار یا افلاطون کا بچہ یعنی شخص نہایت  
 شکبر۔ بڑا زید ہے یعنی بسیار برحم است۔ دھو یا دھایا احق ہے یعنی در حاقش  
 جائے تامل نیست۔ فتح ہے، یعنی مرزہ باد۔ پانوں زمین پر نہیں رکھتا۔ یعنی خلی  
 شکبر است۔ آنکھ اٹھا کر نہیں دیکھتا نیز ہم مننی و معنی شرم و حیا سم آرنڈ۔ کوڑھیں  
 کھانج، وقت پیش آمدن مشکلی در عالم تردد و خاطر از بسبب مشکلی دیگر گفتمے شود۔ کرلا  
 اور نیم چڑھا، درحق شخص بہ خلق بدولت رسیدہ گویند۔ نماز کو گئے تھے روزہ گلے  
 پڑا، یعنی فکرے بخاطر دہم فکرے دیگر پیش آید یا متوجہ نہیں شدہ بودم مہمی دیگر پیش آمد  
 ٹھونک بجا کر لینا، بتال و اندیشہ امتحان گرفتن چیزے۔ منہ پر ہوا یاں اڑتی  
 ہیں، یعنی چہرہ شائبہ تاب ندارد۔ ہماری کیا بشم کندہ کر لگا، یعنی با ما چہ ستیوند کرد  
 کا ناٹو بدھو لفر، یعنی بسیار مفلس است۔ کھیل نجانے مرغی کا اڑانے لاگا باز، یعنی  
 از حد و بیروں شدہ کار میکند۔ باپ نہ مائے پڑی بیٹا تیر انداز، ایس ہم ہمیں معنی  
 چند اما موں، تا خطاب خیران کسن شوخ با ماہ و از راہ شوخی باومی نیز خصوصاً از  
 زنان کسی باشائے خود۔ پیرمیاں، یعنی شیخت و سنگاہ۔ فلانے کا بھانڈا پھوٹ گیا  
 یعنی عیب و ظاہر شد۔ بھرم نکل گیا، یعنی سبب نخوت بجا و ظہار غیبت و معلوم شد۔



جوش کم ہو ایا تا و میٹھا ہو یعنی ست شد۔ مدم ٹھاٹھ یعنی شخص کہ کسل در  
 ہر کار داشتہ باشد۔ پوریا باندھا یعنی سبب مساکین و ازراہ کس نفس اسباب اغنیا  
 از زبان خودشان۔ چلا، سفلہ، چھوکر، بللا، منہ سے دودھ کی بو آتی ہے، اچھی  
 چھٹی کا دودھ نہیں سوکھا، اور ابھی منہ دبائے تو چلو بھر چھٹی کا دودھ نکلے  
 یعنی سخت کم عقل ہے لیاقت است (جان چٹا خا اور ہٹیا اور بھبھو کا اور دھوان  
 دھار یعنی خوبصورت) ارٹھائی چلو اس کا لہو پی جاؤں، یعنی اور ایکشم (سند  
 بادشاہی کرو) یعنی مسند بر دارید اصطلاح فراتشان حضور والا۔ حکم فرمانا، خواہدین  
 بادشاہان تیمور یہ رہند۔ پیش خانہ، چوکی خانہ۔ کھڑی مزدوری چوکھا کام، یعنی  
 کار خوب مزد و خواہ میتوں گرفت۔ باریدار، یعنی کسیکے نبوت خود در خدمت بادشاہ  
 حاضر شود۔ باری دارنی یعنی زن باری دار۔ ناح نجائے آئنگن ٹیڑھا، شخص بے  
 لیاقت کہ کار نکند و عذر بجا پیش آر دستحق اس قول است۔ آنت بھلے کا بھلا آنت  
 برے کا برا، یعنی انجام بد بد است و انجام آدم نیک نیک است۔ چھکے چھوٹ گئے  
 یعنی عقل زائل شد۔ جگ بھوٹا زرداری گئی۔ یعنی ہر گاہ میان دو کس نفاق بہم  
 رسید پامال کردن ہر دو بردشمن آسان می شود۔ بول گیا، یعنی تنگ بد عاجز شد۔  
 میرا و دوٹوں اور چوٹوں، رسم اطفال است کہ سہ چیزیں در منقش رنگین چوبی ہوتی ہیں  
 صورت بقدر گلولہ تفنگ درست کرتے بر زمین غلطاند کیے رامیر دیگرے را دوٹوں  
 و باز دیگرے را چوٹوں نامند و اس بازیچہ را گولیاں کھیلنا گویند۔ پیرا کیا، یعنی سب  
 رسانیدم۔ ٹھیک کیا یعنی براہ آوردم۔ لال پگڑی والا میر جی کا سالہا، اس  
 عبارت ہم از زبان اطفال شوخ در حق صاحب دستار سرخ است سیاہ رنگ باشد  
 یا سفید پوست و رنگ دستار سرخ نیست اگر سبز یا زرد یا سیاہ باشد نام ہماں  
 رنگ بگیرند۔ ڈھیلے زناخ، یعنی آدم نرم و ست در ہر کار۔ چو میخا کیا، یعنی چنانکہ



باید بسزا رسانید شد۔ تنگی بھلی کہ بل میں بانس یعنی ذلتی کہ از کردن این کا  
 در قسمت من است۔ بازاں رسوائی است کہ در نکردن آن مستور است مانند عبارت  
 فارسی کہ مانکہ چیدن صد عیب دارد و بنچیدن یک عیب۔ دیکھا بجالا تو بچی او  
 چیرا سید ہو یعنی این شخص کم رتبہ کہ بر دولت خود نازد و در عالم افلاس و در یوزہ گری  
 ہم چند بار اورا دیدہ ام و بخوبی می شناسم۔ بالی باندھا چور، یعنی وزو نادر  
 بے مثل۔ کوڑی کا پوت یعنی شدید طبع (ہری چک یعنی شخصے کہ آقاے مفسر  
 گذشتہ رفاقت متمول اختیار کند) ہر ابھرا عبارت از شخصی کہ قبرش در دہلی  
 برابر قبر شاہ سردیو دریا نیست۔ تہا سہ سا کھل گیا، یعنی زودتر تمام شد  
 اُچھال چھکا، زن فاحشہ۔ کیا تنگی نہائے گی کیا چوڑے گی، یعنی از آدم مفلوک  
 چشم کندہ می شود۔ من بھائے مُنڈیا ہلائے، یعنی رغبت بایں کار دارد و  
 بظاہر ابا میکند۔ بگلا مائے نیکہ ہاتھ، یعنی از کردن این کار فائدہ نیست۔ بگلا  
 نکانے کو نہیں یعنی برائے نام نیست۔ بعضی صاحبان در لکھنؤ فقہ کاف خوانند  
 ایں غلط محض باشد۔ گنبد گدول، یعنی گوبازی۔ ڈیل در گنبد آواز و ہیش، یعنی  
 بایں قدر وقامت ایں قدر نامرد۔ بھوت لگا ہی یعنی دیوانہ شدہ است۔ پڑھا جن ہو  
 یعنی ہمہ چیز رانی فہم۔ پانڈے جی تو تیا ویں، ایں گفتگو در حق خود در عالم یاس گفتہ  
 آید۔ بھل گھوریتے، یعنی سوارانیکہ اسپان خوب چالاک زیر پا دارد۔ اونچی دوکان  
 پھیکا پکوان، مراد از امیر خیر و فاضل بد تقریر و شاعر مشہور بنے فرہ و بھنیں ہر کہ مشہور  
 و بے لطف باشد۔ اندھول میں کا نار او، در حق شخص کم علم جاری کنند کہ در محجہاں  
 دارو شدہ عورتے و حرمے بھر ساند و نیز در بارہ ہر کم عیب کہ در مجلس معیوبان سیدہ باشد۔  
 رانی کورانا پیارا اور کافی کوکانا پیارا، یعنی ہر کس فرزند خود را دوست تر از فرزند دیگر  
 دارد۔ اس سے کیا حاصل کہ شاہ جہاں کی وارٹھی بڑی تھی یا عالمگیر کی، کنایہ از بحث



سچا۔ ہر خانی، یعنی مرو شہ یزن۔ رزوالے کا لفظ، عبارت از مردیے اوی بیہ زمین  
 باشد۔ چل بسا، یعنی مُرد۔ میں نے تمہاری گدھی چرائی تھی یا میں نے تمہاری  
 چوری کی ہے، یعنی از من مگر نجاب سامی خطائے سرزدہ است۔ نے پاک، یعنی  
 سپر خواندہ و دختر خواندہ۔ گد گدے، مراد از داندہ ہے برشتہ ذرہ (ذرة در عربی جوارا  
 گویند)۔ وٹھول وٹھک ملک باگر کہ موطن آبائی اکثر لولیان پری طلعت است  
 چو کھے کے ہاتھ، یعنی چار طرف سخن کبنا گفتن و مجلس۔ گھی کا کیا لڑھکیا یعنی کس  
 کھانے مُرد۔ وٹھوم وٹھام، یعنی شان و شوکت۔ وٹھا چو کڑی، یعنی ہنگامہ۔ کھیت  
 چھوڑ گیا، یعنی گرخت۔ ٹھکانے لگا، اور کام آیا یعنی کشتہ شد۔ تصدق ہوا نیز ہیں  
 ۱۱/ منی لیکن رو پرے اُمر او۔ بڑا سُور ہے، یعنی بسیار شجاع است۔ دو کھنا، یعنی  
 عیب شخصی بروے او بیان کروں۔ کیا درزی کا کوچ کیا مقام، یعنی آدم مفلوک  
 ہر جا و ہر وقت کہ خواہتہ باشد برو، رفتن اور اتر دے در کار نیست۔ بڑے میاں  
 سو بڑے میاں پھوٹے میاں سجان اللہ، محل ایں عبارت ناراضی بودن شخصی از  
 کسے و موافق شدن یا دیگرے و آزدہ تر شدن ایں کس از دوستی شخص اول۔ تاک  
 جے چوائے، یعنی سخت تنگ آورد۔ گھڑی میں گھڑیاں ہے، یعنی در یک ساعت زما  
 و گروں می شود۔ جو گرجے ہیں سو برستے نہیں، یعنی ہر کہ میلہ اندیج است۔ دیکھا ہوا ہے  
 یعنی آزمودہ شدہ است۔ پھونک پھونک پانوںں رکھتا ہے، یعنی ترساں ترساں اہ سرود  
 و کار میکند۔ چو رہے، یعنی پر عیار و ظریف است۔ بات کا تنگ کرنا ہے، یعنی غیبیہ انگیز  
 است۔ ہتھیار ہونا، یعنی جنگ پیش آمدن۔ ٹوپی والے، مراد از فوج ولایت گھوڑی  
 والے، مراد از سپاہ دکن۔ چھان زاء، مراد از شاہ ابدالی و اولادش۔ کئی دن تنے بھی  
 چام کے دام چلائے، یعنی شاہم در دولت سریع الزوال کار ہائے ناکردنی کر دیدہ چیل  
 چھٹا، مراد از غارت گری۔ پلک دریاؤ، یعنی سخی جو اُغر۔ ایجاب دریا کی گھڑیاں آواز



خیار فرودشان شہر۔ ہوتا سوتا۔ یعنی خویش و قوم زندہ و مردہ۔ شاپتہ خاں کا پوتا،  
 مراد از شخص متکبر۔ کارگیر اور خلیفہ و راستاد، مراد از دلاک۔ و کارگیر و خلیفہ و خاص پر  
 باورچی را نیز گویند اگرچہ در اصل خاصہ پر است لیکن خاص پر بغیر ہا، مستعمل است مثل  
 دیوان پن و بعضی صاحبان کہ دہلی را ندیدہ اند آن را دیوانہ پن گویند۔ سپردا۔  
 ساز نو ازندہ۔ دوسنی پن، حرکات و لفریب معشوقاں و میرسن در شبنوی سحر البیان  
 دوسن پن گفتہ اس ہم شاید نزد زنان درست باشد۔ ہمارا الوپیو، بجائے قسم دادن  
 پذیرد و نیکین از زبان زن سیرتاں بازناں۔ دھورو قاعل، مردان شبہ بز و  
 فعل و لباس۔ بڈھیا کا کاتا جوان کا کھا جاتا شا، قسمی است از شیرنی ہندوستان  
 مثل رشتہ۔ بوڑگے لڈو، در شاہ جہان آباد شخصی لڈو از براہہ چوب می ساخت  
 و بایں صد امیر و خت کہ کھائیگا سو چٹائیگا اور نہ کھائیگا سو چٹائیگا یعنی ہر کسیکے خواہد  
 خورد و لے بر حال او و ہر کسیکے نخواہد خورد نیز ولے بر حال و سبب تا سف بر شخص اول  
 بر باد شدن از قیمت و موجب نفوس بر آدم دووین تصور لذت آن و نزد بعضی بومرو  
 از سبوس گندم است۔ ڈھلتی پھرتی چھانوں کبھی ادھر کبھی ادھر، یعنی دولت گاہے  
 نصیب زید است و گاہے نصیب عمرو۔ بھو جلا پہاڑی کے پتھر کھاؤ، یعنی از قسم طعام  
 در نجایح نیست اگر قوت ہاضمہ دارید سنگ بھو جلا پہاڑی حاضر است۔ بلبلیہ ہوں بلبلیہ  
 ہوں۔ شادیاں مبارک، صدائے نقالان اُردو و ہنگام شروع کردن رقص و نقل  
 اول نقالان چائے دیگر از ہمیں ہایا و گرفتہ اند۔ سلطان جی، مراد از حضرت نظام  
 الدین ولی کہ در اُردو نظام الدین اولیا، گویند۔ فلاتے کو دن لگے ہیں، یعنی  
 اجلس در رسیدہ است پر لگے ہیں نیز بہ ہمیں معنی۔ چوٹی کا بل، یعنی جائے تنگ۔ تنکے  
 کے اوٹ پہاڑ، یعنی در ہر چیز کیفیت است مخفی و مخفی۔ آنکھ او جھل پہاڑ، نیز بہ ہمیں  
 منی باشد۔ اونٹ پہاڑ کے نیچے آتا ہے تو آپ کو سمجھتا ہے، یعنی ہر متکبر پیش آدم



زبردست تر از خود درست می شود۔ تم گوڑوں کے لعل ہو اور پوتروں کے میرزے ہو  
 یعنی شما باوصف ناداری غریزہ استید / و بڑو کھشرو، یعنی عاجز بے دست و پا تیر  
 پانوں تلے گنگا بہتی ہے، یعنی تمام روے زمین در تصرف تست۔ چوہے کے بل میں  
 گھسا چاہیے، یعنی از بیم اس کس جائے نہاں باید شد۔ تین تیرہ ہو گئے، یعنی متفرق  
 شدند۔ گھر کا بھیدی لٹکا ڈھائے، یعنی آدم را ز دار ہر بلا کہ خواستہ باشد بر سر طرف  
 ثانی تواند آورد۔ تب بلیں پر لنگوٹیا نہ لے، یعنی از آشنائے قدیم کہ واقف جمیع حالات  
 باشد باید ترسید۔ آگ لگتے چھوٹا جو نکلے سولاؤ، قائم مقام اس عبارت فارسی باشد  
 کہ از خرس ہوئے پس است۔ بھس میں جنگی ڈال جا لو دور کھڑی، در حق آدم غمازے  
 گویند کہ دو کس را جنگا نیدہ با ہم تماشا کند۔ بچھڑا کھوٹے کے بل کوٹے، یعنی آدم  
 نامرد بزور حمایت بر خود می جہد۔ لکڑی کے بل بندری ناچے، اس ہم بہیں مہی سنی  
 پانچوں انگلیاں گھی میں تھیں، یعنی بسیار آسودہ است۔ پنچوڑ بات کا، یعنی خلاصہ  
 سخن۔ بکھلا یا گیا، یعنی پریشاں ہو اس شد۔ سقے کی بادشاہی، یعنی دولت چند رزہ  
 اندھی بادشاہی مراد از بازیکچہ اطفال باشد کہ بر سر بچہ چادر انداختہ سرش را از ضرب  
 شدید دستی کل سازند۔ آٹھا گلقتند، یعنی احمق۔ آپ بابو منگتے باہر کھڑے درویش  
 در وقت سوال شخصی از محتاج یا درخواستن دوستی چیزے را از دوستی کہ بسی  
 تمام آں چیز ابدست آوردہ باشد۔ فلانے کا فلانا مانی باپ ہے، یعنی پرورش کنندہ  
 دوست و سزا دہندہ را نیز گویند۔ چل چلاؤ، یعنی کوچ۔ کٹ متا، یعنی چاق و تندرست  
 و بیکر۔ چھوٹا باسن پھلک پڑا، یعنی آدم نادان بر سر تنک ظرفی آمد۔ نسا جال  
 یعنی پیچ در پیچ۔ گور کہ دھندھا، چیزیت از قسم شعبہ۔ بھول بھلیاں، مکانے است  
 در شاہ جہاں آباد متصل مزار خواجہ قطب الدین بختیار کاکی ساختہ رے پھوراشٹل رجنہ  
 ہر گاہ آدم ضعیفی برے سیر در اں عمارت می آید راہ بیروں آمدن فراموش میکند کاک



نان کو چکے کہ خواجہ قطب لاقطاب تناول می فرمودند و حال تبرک در گاہ شریف ہاں  
 است۔ کو اگھار، بمعنی مجمع نامرداں۔ مانگی و معار، بمعنی سپاہی کہ ملازم غیر باشد۔ قطار  
 زن بدھا و بجیا۔ ہلاکو، بمعنی ظالم۔ نادر شاہ کا ساحل، بمعنی حکم قوی۔ مگر چاندنی، ہتک  
 کہ قریب صبح باشد۔ جی دان، بمعنی جاں بخشی (کنیا دان، بمعنی کسی کے برائے شادی  
 دختر کیسی بد ہند) بخشی کا دھنگر، بمعنی زبردست بے فکر۔ چٹلا، بمعنی برق۔ کھو اٹی  
 پانی لیکر پڑ رہا ہے، یعنی کمال آزر و گی در گوشہ نشسته است پادراز کشدہ۔ یہاں سے  
 نہیں چڑھنے کی، یعنی اس مطلوب خواہر رسید و انجامش خوب نیست۔ مجھے مول نے کسے  
 چھوڑ دیا، یعنی احسان عظیمی بر من کر دے۔ بڑے بول کا سرچاپ، یعنی انجام ہر وجود و غلط  
 نجات و نہت است۔ بو آتی ہے، یعنی بوے بد می آید۔ مگوری، بمعنی چوب نقارہ۔  
 میری بلا جانے، یعنی من چہ مبدغم اور میری جوتی و دیگر الفاظ مثل میرا کہ و میرا دھندس  
 و غیراں نیز از قبیل میری بلا باشد۔ پھلا پھولا، بمعنی خوش و خرم و صاحب ولاد۔ راوان  
 کا بچا بمعنی شخص زبردست شکبر۔ بڑی بات ہوئی، بمعنی بسیار خوب شد کہ چن شد۔  
 بھلا صاحب، انکہ سرائے کردہ خود خواہید دید۔ بہت خوب، و ہرچہ بمعنی خوب نیز نہیں  
 باشد۔ کلھیا میں گر پھوڑ رہا ہے، یعنی بطور خود با شخصے سرگوشی دارد و اظهار فرح می نماید۔  
 جنگل میں مورنا چا تو کس نے دیکھا، لیکن زبان فصیح اُردو کن نے دیکھا، یعنی شخصے اگر  
 دور از دوستاں و برادران بدولت رسیدہ چہ فائدہ و کدام خطا، زیرا باعث مسرت تری  
 اینتاں در ہم چشان است۔ زید عمر و کی ٹانگ تلے سے نکل گیا۔ یعنی اقرار کمال او کر دے  
 گوئی بچا گیا، یعنی از کار شکل کنارہ کر داور صاف نکل گیا نیز چن۔ آچا کول بالا ہے  
 یعنی حرف شما در مجالس پذیرائے گوشتا با دو مخالف شما ہمیشہ مغلوب شود۔ یاگ موڑنا،  
 یعنی کم شدن آبلہ ہاے چھپک۔ بڑا چھو ہے، یعنی سخت کہنہ و راست۔ سانپ کھلانا، بمعنی  
 نو کری آقا سخن تا فہم مغلوب الغضب مردم آزار۔ مسافر آاترا ہے، بمعنی حاملہ شدن



کسی۔ چکا چونکہ، یعنی تیرگی شامل روشنی۔ جوگی کا کہ میت، یعنی آدم بمبیر یا آشتا  
 کے نمی باشد۔ چشم پر مارتا ہوں، یعنی بخاطر نمی آرم۔ غریب کی جو رو سب کی بھائی،  
 یعنی در حق آدم مسکین بیزبان ہر کس ہر چیز خواہ میگوید یا نہیست۔ اندھے کی  
 جو رو کا اللہ بلی ہے، یعنی مال بیوقوف را ہر کس کہ میخواہد بخورد۔ شیخ کیا جانے صاحب  
 کا بھاؤ، یعنی اس شخص قدر و کیفیت اس چیز چہ میدانہ۔ گدھا کیا جانے زعفران کی قدر  
 نیز یہ ہیں تنہی۔ رخ نہیں ملاتا یعنی متوجہ نہ می شود۔ مسکی ناک مڑوڑو الونگا، یعنی  
 تہنبہ ادوا ہم پرداخت۔ چنے پر مل والا ہے، یا دال موٹھ والا ہے، یا لونگ چڑے  
 والا ہے، یعنی بسیار ذلیل و تباہ و کم شخص است۔

گندو کا گھاٹ، میر حنا۔ سلیم گڑھ، قلعه اسلام شاہ پسر شہ شاہ افغان کہ بادشاہ شدتاً  
 شدہ بود چوں اسلام شاہ سلیم شاہ مشہور است اسلام گڑھ تا نیز سلیم گڑھ گویند  
 چاڈڑی، اور چوڑا ہٹ، اور گلاب باڑی، اور وکیل پورہ، اور چلی قبر، اور سید حسین  
 خاں کا بازار، اور شاہ کلن کی ڈگڈی، اور ترکمان دروازہ، اور بیر محال کا ترابہ  
 اور خلیل خاں کی کھڑکی، اور فرش خانہ کی کھڑکی، اور لال کنواں، اور قاضی کا حوض  
 اور جوہری بازار، اور چاندنی چوک، اور فتح پوری کی مسجد، اور جان نثار خان کا چھتا  
 اور کشک زور کا چھتا، در عوام خوش زور کا چھتا و نزد بعضی قابلیت و تنگاہاں کو شک  
 انور کا چھتا، و ہر دو غلط است۔ چرا کہ کشک زور نام رانی بود از رانیہاں راجہ باڑواڑ  
 ایں عبارت منسوب بآن رانی است۔ اور شیر بیگ کا چوڑا، اور گولک کا چوڑا، اور  
 روز بھائی پورہ، اور گڑھ گڑھ اور نخل پورہ، اور سبزی منڈی، اور گھوڑے خانہ  
 اور مٹھائی کا پل، اور پٹی واڑہ، اور نانی واڑہ، اور نانی واڑہ، اور روشن پورہ، اور  
 بیٹا گنج، اور جشن پورہ، اور نام کی گلی، اور تبا کو کی منڈی، اور نئی ماروں کا محلہ،  
 اور ہمدلو کا پیل، اور شاہ بولا کا ہڑا، اور دپ گروں کا محلہ، اور سعد اللہ خاں کا



چوک، اور خاص بازار، اور قولا دقان کا کوچا، اور چیلوں کا کوچا، اور نیا باش،  
 اور کشمیری دروازہ، اور زینت باڈی، اور کچنوں کی گلی، اور دارا کا بلیلا، اور  
 بلاقی سکیم کا کوچا، اور تیس ہزار سی باغ، اور شاہ چتا کی باؤلی، اور پری کی مسجد،  
 اور عربوں کی سرا، اور جی سنگھ پور، اور ٹیکا ہزاری کا پھاٹک، اور تیل کا کٹر،  
 اور سکیم کا باغ، اور برج تھ کا کوچا، اور گھاسی رام کا کوچا، اور کھاری باؤلی،  
 اور عیش خاں کا پھاٹک، اور خواص خاں کا کوچا، اور مہاجنوں کا کوچا، کہ  
 مہاجانیوں کا کوچا مشہور است اور قدم شریف اور شاہ مرداں اور ایک سنگی  
 نہر اور ایمان کا کٹر، نزد بعضی رایمان کا کوچہ اور سہندویں کا محلہ، اور بچواریوں  
 کا محلہ، اور لاہوریوں کا محلہ، اور گندی گلی، اور پنج پیر کا تھان، اور کوٹھا پارچہ،  
 کہ آزا مزید پارچہ ہم گوئید و عوام مجید خوانند، اور جمال آسٹخان کا پھاٹک، اور  
 درمیہ، اور دارالشفاء، اور روشن دولا کی مسجد، از زبان عوام اور سید فیروز کا بنگلہ،  
 اور میوے کا کٹر، اور کابل دروازہ اور اجیری دروازہ، اور دلی دروازہ، اور  
 لال دروازہ، اور براہی کا تھان، اور محبوب آلی، اور چراغ دہلی، اور خواجہ جی،  
 اور سید حسن سول نما، اور باقی باشند، اور نالج کی منڈی، اور شاہ بڑے کا تکیہ،  
 اور شاہ تسلیم کا تکیہ، اور تال کٹورا، اور جوگمایا، اور کالکا، اور بھیرول جی، اور  
 رنگی ہٹ، اور محلدار خاں کا کٹر، اور ٹہانا قلعہ، اور فیروز شاہ کی لاٹ، اور شیخ  
 محمد کی پائیں، اور کشن داس کا تلاء و تالاب بجائے تلاء و تکلف محض است، اور  
 ہرن منارا، اور قطب صاحب کی لاٹ، اور پتھورا کے محل، اور ادیم کا گنبد، اور  
 بھول بلیاں، اور سلطان غازی، اور جھرنہ، و شاہ مرداں، و تغلق آباد، و  
 صفدر جنگ کا مقبرہ، اور ہمایوں کا مقبرہ، اور خانخاناں کا مقبرہ، و گڑگانوے  
 کی ماتا، و فرید آباد کی براہی، و املی کا محلہ، و چوڑی والوں کی گلی، و سیتا رام



کا بازار، و ماہی داس کا کوچ، و بھولا پہاڑی، و ٹیٹا محل، و پیرندی کا نالا، و  
 پتھر کا کنواں، و بادل پورا، و بہادر پورا، و موکھ کی مسجد، و اسد خاں کی بارہ  
 درمی، و خان دوراں کی حویلی، و امیر خاں کا بازار، و قابل عطار خاں کا کوچا،  
 و جٹ پورا و سعادت خاں کا کوچا، و محاسب کی مسجد، و کشمیری کے کٹے کی مسجد، و  
 زینت اساجد، و جماسی یعنی جمہ مسجد کہ مسجد جمہ باشد و آزا مسجد جامع نیز گویند،  
 و نواب بہادر کی مسجد، و شاہ ابوالعدل، و میرزا جاجاناں صاحب، و خواجہ سیرور  
 صاحب، و مولوی نظر محمد مرحوم، و مولوی فخر الدین صاحب، و میاں سید خان،  
 و دولہا بھٹیائے کے محل، و کھجور کی مسجد، و نیچے بندوں کا کوچا، و سبک کنواں، و  
 نیت کا کوچا، و ہجڑوں کا کٹرا، و دانی پورا۔ ایں ہمہ الفاظ نام محلات بزرگان  
 دہلی باشند۔ سوائے ایں ہم محلات و بزرگان بسیار اندر بسیل ایجاز ہمیں قریب  
 نوشتہ آمد۔

چوری کا گڑھیٹھا، یعنی مال کسے بے اطلاع او خوردن شیرینی او خوش۔ بازار کی سٹھا  
 زمان کسی۔ قوال، مطربان در گاہ نظام الدین اولیاء۔ شیر مادر، چیزے حلال  
 چوکھا، یعنی خوب۔ جھاگی، آنچہ اطفال بیتاں روز چھتبہ برے تباکو و غیران و ستاد  
 و ہند۔ پھینک، طریق انداختن چوب بریکد گیر و ہندوستان لکڑی گویند۔ آکینگ،  
 چوب بازی بغیر پھری۔ دو انگ، چوب بازی با پھری۔ و پھری باراء چیزے باشد  
 کہ بجائے سپرور دست گیرند و باراء ہندی انبار سنگ و خشت۔ پوری نہیں پڑتی، یعنی  
 فائدہ نصیب نہ می شود۔ حرامی پلا، یعنی آدم بد طینت و پاکذات نیز یہیں منی۔ گوڈا  
 خیل، کبیر خاں و یاء مجبول و نزد بعضی باخا، معروف ہم آید چیزے کم قدر نا کارہ۔ تیرے  
 پدر کو خبر نہیں یا تیرے فرشتوں کو معلوم نہیں، یعنی ترا بیخ خبر نیست۔ آٹھوں کا ٹھ  
 کلیت، یعنی آدم چستہ کار بیخ عیب شرعی، و مادر آزار پدر میرزا، یعنی آدم معیوب



ہرزہ کار۔ منٹھے تو پھوٹو، یعنی حرف بزئید۔ جوڑی ہے بر خور دار ہے یعنی ہر کس  
 نالائق اند۔ پانی پت کے بہنے والے ہیں، یعنی نرم دیکھتے ہیں۔ دانی کے سر پھول  
 پان، یعنی ہر بلا و بہتان نصیب دم مسکن بربان است۔ قبیلے کی بلا بند کے سر  
 نیز ہماں و در حق شخص بدنام شدہ نیز استعمال یابد۔ چھی، بمعنی بوسہ۔ زیر مشق بمعنی  
 تابع و مضروب کسی۔ دونوں ٹانگوں میں سر کر دوں گا، یعنی ترا سزا خواہم داد۔  
 بال چھتری، دستار عہد و رنگ زیب خلد مکاں۔ پردہ، بمعنی تار ہاے رودہ کہ  
 بر سار بندند۔ سدری، تار ہاے آہنی بجائے تار ہاے رودہ۔ رفو چکر میں آجانا،  
 بمعنی حیران شدن۔ لٹو ہو گیا، بمعنی عاشق ہو گیا۔ پانی پانی ہو گیا، بمعنی بسیار  
 خجالت کشید عرق عرق ہو گیا اور پسینے پسینے ہو گیا اور پوآنیز ہماں باشد۔ فجر  
 کا بھولا شام کو گھر آئے تو اسے بھولا نہیں کہتے میں، یعنی اگر کسی نا فہیدہ کا زائنا  
 لکند و باز دست بردار شود گناہے گردن او ثابت نمی گردد۔ ہونٹوں کی سی پونچھو،  
 اس گفتگو بنا کہ با تعلق وارو کہ در وقت مقابلہ با حریف نوجوان گویند۔ با تھکا و غندہ  
 پرد و بمعنی آدمی کہ خود را در شجاعت باز دیگران گیر دو کجراہ رود۔ کرٹوا، بمعنی شجاع  
 ٹکیلا، لضمہ نون بمعنی آدم خوش شکل و بفتح با غیرت۔ سچال ڈھال، بمعنی زقا و گفتار  
 دانت ہے، یعنی قصد ہے نہ قصد مطلق بلکہ قصد بمعنی خواہش و تدبیر قتل و غارت نیز۔  
 دودھ سے مکھی کی طرح نکالڈالنا، یعنی بی دخل محض کردن۔ دودھا دھاری، کسیک  
 بحر شیر ہیچ نہ می خورد۔ توخچہ مڑوڑنا، براہ آوردن شخص کہ خلاف قانون حرف زند  
 گال کاٹ کھانا، و منہ مل ڈالنا، و کرن توڑ ڈالنا و سرو با ڈالنا اور کمر کی گردنا  
 بمعنی ذلیل کردن۔ بھاری بھر کم، یعنی شخص کہ متین باشد۔ پیرا اٹھانا، بمعنی  
 آمادہ شدن بکائے۔ دانت پینا، ارادہ تدلیل کسی کردن۔ منہ لگانا، بمعنی  
 مصاحب کردن۔ دم دینا، بمعنی فریب دادن۔ کھلے بندل کام کرنا، بمعنی



لے کر دو کار کردوں۔ قلمانی کے دشمنوں کی طبیعت کسلند ہے، یعنی طبیعت خود شرس  
 کسلند است۔ بے طرح ہے، یعنی چیزے است کہ نفہم کے نمی آید۔ جانی دجانی جوئے  
 خطاب بقتوق۔ گر کھانا گنگلوں سے پرہیز کرنا، یعنی اظہار دوستی یا شخصے تنگانی دوستی  
 پرش یا سپرش۔ دریا میں ہٹا اور گر مجھ سے بیز، یعنی ماندن درخانہ کسی عداوت ازین  
 یا سپر صاحب خانہ یا صاحب یا مختار خانہ اش۔ موٹی آسامی، یعنی مہمول۔ یا تھپیوں  
 کے ساتھ گئے چوٹا، یعنی با آدم زبردست ہمسری کردن۔ باندی بندوڑ، یعنی کنیز  
 کیا کتا ہے، یعنی کیا پاچی ہے۔ ایک پاچ کوڑیاں نیاز حضرت نظام الدین اولیائی  
 سوال بعضی فقیان دار الخلافہ۔ نظر گذر، یعنی چشم بد۔ دلی کالہ کا ہے، یعنی  
 باشندہ دلی است۔ تھالی پھرتی ہے، یعنی ابوہ آدمیاں بدرجہ است کہ بہ معرض  
 بیان درمی نگذ۔ کھوٹی ٹوڑی، یعنی گوشمالی داد و تاج یعنی کلاہ نیز مصطلح انہا  
 باشد۔ آسکا پیا لاہوا، یعنی او مرد ہم لفظ ہیں فرقہ است۔ سگر ٹی کے چور کو کردن  
 نہیں مالتے۔ یعنی بیک گناہ کہ بسہوا کسی سرزدہ باشد کشتی نمی شود۔ بوٹے سا  
 قد، یعنی قدر عا۔ بعضی بوٹا سا قد نیز گویند۔ تھالے واسطے تو کندوں میں بانس  
 ڈالے، یعنی جستجوے شہا بسیار کردہ شد۔ پنیری، کنا یا ز درختان کو چک  
 لورستہ وہم اسبابے کہ از پر و جد خود ش بدست رسیدہ باشد۔ چرخ چڑھنا، یعنی  
 خود را بپایہ اعلی رسانیدن۔ او د بلاؤ، یعنی حق۔ جھاڑ جھنکار، یعنی شجرا بزرگ  
 بلند شاخ در شاخ۔ اونٹ، یعنی آدم و راز قد۔ شش بیچ میں پڑا ہے، یعنی سخت تر  
 است۔ تھرکنا، یعنی ضیاعیدن اعضا۔ ٹکنا، یعنی چشم و ابرو و ہر دو شانہ در جنبش  
 آوردن۔ ڈلو، شخص کم عقل را گویند۔ پورچی، یعنی باورچی۔ بوند ہو گیا، یعنی  
 از نظر دور تر رفت۔ جی کاٹ جانا، یعنی پریشاں خاطر شدن۔ چین چین کرنا ہے  
 یعنی شور بجا میکند۔ نگانگنا یعنی برہنہ۔ بانس لکل، یعنی آرائش زنان بدو و پٹہ



بوٹی بوٹی پھرتی ہے، یعنی بند بند پر قاصی و دلالت میکند۔ میں نے اسے خوب بھارا  
 یعنی چنانکہ باید نام و نخل کر دمش۔ ہمارا اُنکاؤنڈا میڈا ہے، یعنی مولد و مسکن  
 ما و ایشاں تقریباً است۔ آ رہ باٹ اٹھارہ پینڈے پھر اے یعنی مرد کار از مودہ  
 است۔ دانت پر میل نہیں یعنی بیح مقدور نہ دارو۔ سیانا کو آگو کھاتا ہے، یعنی  
 آدم مکار از راہ طمع گرفتار بلای می شود۔ کبوتر باز اور جوہری یعنی آدم شناس۔  
 قصباتی و گنوار و باہر بند و، یعنی حق۔ قسم کھانے کو جگہ ہے، یعنی دلش نمی خاہد  
 کہ ایں کار بکند لیکن بتکلف شرک یاراں کرود۔ ہولوگا شہیدوں میں مل گیا، یعنی  
 بیح نوع لیاقت ایں کارند ہشت تنج بزرگاں کرود۔ غچی پارہ، یعنی حقے کہ اطفال  
 برے یازی سازند۔ بڑا پتھر نہ اٹھ سکے تو تین سلام کر کے چھوڑ دیجیے، یا یعنی  
 است کہ آدم کا لے را کہ از عمدہ آں بر نیاید ترک نماید۔ پھراؤ کیا یعنی سنگسار  
 کرود۔ (چار چودس، یعنی جمع نالائقان) گھول، یعنی جھوم۔ کاکلی بی بی، یعنی  
 زن سی فروش۔ کچ کچا ہٹٹ مح مجا ہٹ، ہر دو یعنی کمال خواہش عاشق بہ  
 یوس و کنار۔ گد گدا ہٹ یعنی بقراری۔ میلا ہے، یعنی رنجیدہ است۔ سوئے کے  
 سہرے سے بیاہ ہو، یعنی دعاے نیک و رقی کسی۔ فلانے کے سر سہرا ہے،  
 یعنی فتح بنام اوست یا ایں کار از خواہد آمد۔ میٹ گیا، بیٹھ گیا، یعنی تباہ شد۔  
 چکار ہتا ہے، یعنی بازی زینت می باشد۔ اچلا رہتا ہے نیز ہماں۔ میلا رہتا ہے  
 یعنی مفلس است۔ تھیلے کو میں تمھارے پاس آیا تھا، یعنی خوب شد و رس مقام  
 مفید طالبان است۔ مفلس کا مال ہے، دلالان شہر اشیا و مردم مفلوک را  
 بایں صد اسیفرو شد تا خریداراں انداز خیال کرودہ گیرند۔ انکی دُم سے خدا  
 باندھو، یعنی با ایشاں سروکار نباید داشت۔ گھوڑ چڑھا، یعنی کسیکے سپ سوار  
 اواز خانہ آتا مقرر باشد لیکن شرط است کہ در سپاہیان نوکر باشد و الامصاصیان



نیز بر اسب آقا سوار می شوند۔ چٹھا، یعنی شاگرد خواسته پہلوانان آدم نوجوان نیز  
 دندان مصری، یعنی مرد نازک بدن و قسمی از شیرینی برے اطفال سازند۔ زندی  
 یعنی زن کسی۔ تا آنکه یعنی زنی که مالک آن کسبها باشد۔ بختری محال، اور  
 چکله، یعنی محله زمان کسی۔ زوٹ مالے جاتا ہے، یعنی لب بسته و نفس درزیده  
 می رود۔ گڑا گڑ پویتی ریوڑیاں یا غلابیاں یا کھڑا گلاب پوڑیاں و ریوڑین، نیز  
 صدے ریوڑی فروشان که در محلات شهر میگردند۔ شاه مردان کی لالڑیاں یعنی  
 نزدیک ہا۔ برے گایر ساویگا و مڑی سیر لگا و یگا، اطفال وقت تریخ ابر بصدے  
 بلند این عبارت را ادا می نمایند۔ بہشت کا سیوہ، مراد از انار باشد۔ گھیرے کا انار  
 گھیرا نام مکانے است قریب شهر بندہ پیچ، یعنی انتظام۔ اگر گڑا جھگڑا، یعنی مناقشہ  
 گڑا، یعنی سائیں بنگ۔ تیز و گرم و چالاک ہر سہ یعنی آدم شوخ و شنگ و پست  
 و چالاک و زیرک۔ تیر شکار، یعنی نگاہ رندہ جانوران شکاری مانند باز و جڑہ بھری  
 چرخ و بیریہ و شاہین غیر آن مردم آدم شناس را نیز گویند۔ اٹھانی گیر، شخصیکہ در  
 حالت غفلت مال مردم را برداشته بیرون۔ صبح خیز یا، دزدیکہ در سرایش از سا فراں  
 بیدار شدہ اسباب شان در رُ باید۔ برے خزانہ کی خیر، یعنی خزانہ بادشاہی و در تنی باد  
 خزانہ کلاں در اصطلاح شدہ ہا عبارت از خزانہ بادشاہ ہند است۔ و شدہ شخصی را  
 گویند کہ از برہنگی سر و پا و کشیدن بار دیگرے بروش و سر و خطا ہاے دلیل مانند  
 اسے و او و او بے و بجا و ایسے میسے و سالتے مثل اُن ہارند شتہ باشند و جمع فرق  
 را خدمت کنند و غیر از مزد و بانیج چیز سروکارند شتہ باشند۔ اگر لک روپیہ یا شرنی یا  
 قطعہ ہاے جواہر در مکانے گذشتہ باشند و شدہ در انجا تنہا برو و دنگا ہاے ہم شتہ  
 ہرگز دست بہچ چیز نخواہد برد۔ و انہوہ این فرقہ متصل جامع دارا الخلافہ خصوصاً  
 چاوری یافتہ نمے شود۔ بلکہ کمال شدہ این است کہ اورا شدہ مسجد مذکور گویند



یعنی جماعہ کا شہدہ بزبان اُردو برائے شہدہ ہانا ہمارے عجیبے لہجہ ہائے غریب بود  
 کر گج و جماد و بدھوا و روشن چراگ و آوا و دھما و دھما و راجی خال و نہال بیگ میر  
 آسوری و خوشی کلاں شیخ راجھے ابوالمالی و دھول محمد و کپور خاں، این است  
 ہمارے متبرکہ۔ حال حاضر گنگو بایہ شنید۔

اے دیخ تو بچا آں نبی صاحب کی سوں کیسا بچوں کا تھاری سب باتیں میں  
 ہیں جانتا ہوں مجھکو بھی نواب صاحب جانتے ہیں کل بھی جا بٹھیلے کی دکان  
 پر مجھے دیخ کر ہنس دیا میں نے کہا اودو لاخیر آپ بولے وا بے بچا تیرے دھون  
 پر لٹھ۔

تا اینجا زبان شہدہ ہا خصوصیت بار دو دار دینی سولے شہدہ ہائے شاہ جہاں آباد  
 ایں لہجہ از جاے دیگر گوش زد نیست ہر گاہ پنجابی فکالنے دہ آوارہ در میان اینہا داخل  
 میشود لہجہ اش با نیصورت ادا میگردد۔

اے دیخ تاں بچا آں نبی صاحب کی قسم کیا سمجھاں گا تھاری سب باتاں میں ہیں  
 جانڑ تاں ہاں مجھکو بھی نواب صاحب جانڑتے میں کل بھی جا بٹھیلے کی دکان  
 کے اوپر مجھکو دیخ کے ہنس دیا میں نے کہا اودو لھا کی خیر آپ بولے کہ واہ  
 بے بچا تیرے دھون پر لٹھ۔

واز مفلوک پوری جنیں شنیدہ شود

اے دیخ تو بچا آنہ نبی کی سوں کیا سمجھوگا تھاری سب باتیاں میں ہی جانتا  
 ہوں مجھکو بھی نواب صاحب جانتے ہیں کل بھی جا بٹھیلے کی دکان پر  
 مجھے دیکھا کے ہنس دیا و میں نے کہا اودو لھا کی خیر آپ بولے کہ وا بے بچا  
 تیری دھون پر لٹھ۔

آدھی مرغی آدھی شیر عبارت از کسیکے دو زبان دو و صفے دو مستعدہ داشتہ باشند



یعنی گاہے شیمی گاہے مٹی دگاہے پیرانہ دگاہے طفلانہ کار کند، یا نصف عبارت ہندی  
و نصف فارسی یا عربی یا ترکی کیجا کند۔ و فرقہ تفضیلیہ اہل سنت کہ علی علیہ السلام را  
باز ابو بکر و عمر رضی اللہ عنہما میدانند نیز صدق این عبارت مستند۔

---



# دُر دانه پنجم

در بعضی گفتگوهاست مصطلح زبان خوش اختلاط انگلیس کلام پرده نشین شهر پیش  
خداستان ایشان زینت و برج تسطیر است

گفتارش بعالیحدست طالبان زبان این که زبان شاه جهان آباد فصیح زبانی و ست  
اند سولے مردان - برے اینها زبانی و بیانی باشد و لفظی که در بنیاد و اج گرفت  
اُردو شد خواه عربی خواه فارسی خواه سُریانی خواه ترکی خواه پنجابی خواه پوری خواه  
پاڑواڑی خواه و کهنی خواه بنیدیل کهنڈی هر چه باشد - سعادت یار خان، رنگین  
تخلص میرا وسط طلبا سپ خان که در شیوہ آشپزی و صفت شجاعت سواری است  
و دیگر مراتب عمل سپاهی نعم البدل است از بسکه بیشتر از زبان پرده نشین سروکار داشته  
بندے این مصطلحات شان در فصلی از کتاب لیلیف نموده خود نوشته بلکه دیوانے دران  
گفتگو نظم در آورده بدیوان ریختی که ایجاد اوست موسوم ساخت - انحق که بادی  
شعر سندی درین زبان خان مذکور است - راقم آثم این مصطلحات را با سر بادی  
نقل میکند، زیرا که از دوستان پیرا و یاران باصفا است - راقم را با وصف پیچرانی  
سلم لثوت و بهتر از شعر لے حال و ماضی زبان ریخته میدانند، در نیصورت حیف باشد  
که این اشکرت نامه خالی از ذکر آن دوست سرایا وفاق گذشته شود -  
است بمعنی مست و سرشار - آت گت، باکات فارسی بمعنی سجد و نهایت - اُصل گئی،  
یعنی بدکار شد - اُشغلا، یعنی طوفان یعنی بتان - آٹھ آٹھ آنسور وئی یعنی زار زار  
بگریست - آویر والا هوا، یعنی ماه نو طلوع نمود و صرف ماه را نیز او پروالا گویند -



او پر والیاں، یعنی غلیو ازاں - اہلی، یعنی زن کا ذرہ - اچھوانی، مراد از  
 دو اسے چند است کہ بعد بار نهادن بہ زنان جوش دادہ بخورائند - اہلی کلمی ہوتی  
 ہے، یعنی نازاں و خوش خوش سگر دو - اڑ جائے، یعنی مرجائے - آتو جی، یعنی  
 زن درس دہندہ خلیفہ و خلیفہ جی نیز - ایک آنکھ نہ بھایا، ایک ذرا نہ بھایا - آن گنا  
 مہنیا، عبارت از ماہ ششم - آن گنا برس عبارت از سال ششم - اکل گھری، یعنی  
 زن کے نہناٹ ستہ باشد و صحبت زنان خوش نمی آید - الاچی و دو گانا و زناخی  
 و دوست و سہ گانا و گویاں و داری و خاصی و پیاری، در اصل ہمہ بیک معنی  
 باشند لیکن بقدر اختلاف نام حالات انہا مختلف است - الاچی آنست کہ زناں  
 و انہاے الاچی با ہم خوردہ لقب بایں لقب می شوند - دو گانہ ایں باشد کہ دو  
 زن با ہم با دایم دو گانہ خوردند و ہر یکے با دیگرے دو گانہ گفتہ شود - زناخی عبارت است  
 از زن کے کہ با زن دیگر استخوان سینہ مرغ کہ آزار زناخ و جناخ نیز گویند بشکند تا ہر دو  
 یکے گیر از زناخی گفتہ نداد ہند - دوست و داری و خاصی پیاری نیز مثل آں - و  
 سہ گانہ زن کے کہ دوست با دو گانہ باشد ہر خند محل رشک است لیکن پیاس خاطر  
 دو گانا اور اسہ گانہ گویند - گویاں، اصطلاح اہل پورب است، ایں لفظ اگرچہ  
 داخل اردو نیست و نزد بیگیت صحت نہ دارد لیکن دریں روز با ازراہ تفسیر زبان  
 آہنا جاری است - خلاصہ انیکہ ایں ہمہ الفاظ القاب زنانے باشد کہ با ہم شغل محبت  
 دارند لفظ خلیفہ جی یعنی زن درس دہندہ و داری و خاصی پیاری یعنی زناخی  
 در کتاب خان مذکور نیست را قم مناسب مقام دیدہ ذکر کردہ - اروا بلی، یعنی ازینے  
 از ترکستان کہ در خانہ سلاطین و اُمرا اہتمام نماید و آزار دہندی ترکنی نیز گویند -  
 بستار کرتی ہے، یعنی سخن را طول میدہد - بیچک آں باشد کہ زناں فرش خانہ  
 درست نمودہ خود را بہ زیور و لباس فاخرہ بیارایند و شیخ سد و یا میاں شاہ دریایا



میاں زین قان بر سرِ شال گز کنند - تفصیلش این کہ زن نے بعد اے ڈھولک  
 و آواز سر دوسر خود رami جنباند و زنان دیگر شیخ سد و یا کیے از ہر دو بر او رش را کہ  
 بانام او مذکور شد ساری درال زن دانستہ بال کارِ جانیان و عسر و سیر خود را  
 ازومی پرسند - بُو بُو آن است کہ در کنار او مادر شخصی یا مادر زن پرورش یافتہ باشد  
 بخلاف چھوچھو کہ پرورندہ شخص یا زن بہ ذاتِ خودش باشد ایرادِ لفظ چھوچھو ہم دریں  
 مقام از طرفِ راقم است - بتانا، بمعنی کرہ آہنی کہ چوڑی ہا در دستِ زنان بہ آل  
 کنند - بڑھیا و پوشاک، بمعنی پوشاک تبدیل نمائید - بڑارن، بمعنی زن پیر کین سال  
 ہرزہ گو - بلی، بمعنی زنِ احمق - بڑا، یعنی زن کہ خود را بہ تکلف کلاں ترازو دیگر  
 زنان گیرد - بسورتی ہے، یعنی خود را بزور داخل اہل گریہ می سازد و صورتِ راشبیہ  
 بچہ شال می نماید - بھنڈ قدمی، بمعنی زن بد قدم - بھونگر، بمعنی چیز بد نما گندہ -  
 بڑھئی، مادہ خوک - بتولے ندے، یعنی فریب ندے - بیرسے، یعنی ضدے - پیر دورانی  
 ہے، یعنی موکل دوڑاتی ہے - بوغندا، یعنی بچی کلاں - باجی، در اصطلاح آہنا  
 از طرفِ دختر خطاب با درایت کہ در شروعِ جوانی ہیں دختر از و متولد شدہ باشد ازین  
 جہت کہ مادر و دختر ہر دو خواہر ہم دیدہ می شوند - قاعدہ نیست کہ چہیں دختر مادر را  
 مادر گوید بچہ بومی باجی خطاب میکند - بڑ بھس لگا ہے، یعنی زن را در پیری مسخرگی گرفتہ  
 است بہد رک تھاری بات میں نہیں، یعنی استواری در کلام شتانست - بختی، بمعنی  
 بد بخت - بڑکی ماری، بمعنی افسون دہید - بلی، زن بے مزہ - بھشل، بمعنی زن  
 پلید - بڑھیل، بمعنی زن پیر و یادہ گو - بھشو ہیں، یعنی مارا معاف دارید - بھٹھائی  
 ہے، یعنی تھوڑی بات کو زیادہ کرنیوالی ہے - در اصل زبانِ پنجابی است لیکن  
 زنان اُردو ہم مستعمل میکنند - بھیا بھیا، فریاد کش، یعنی دلالہ را گویند - حج جانا، یعنی  
 کم شدنِ ورم (پھر ول دیا، یعنی کھول دیا اور افشا کر دیا و پر اگندہ کر دیا، این ہم



اصطلاح اہل پنجاب است۔ پڑیاں، دو قسم کی ہوتی ہیں ایک تو یہ کہ شیرنی پوئی بی  
 کی فاتحہ دلا کر بانٹ دیتے ہیں اور دوسرے سینہ وراور عبیر کی پڑیاں اُنکے نام  
 پر اڑا دیتے ہیں۔ پھوٹ، بمعنی لعنت خدا بر تو۔ پیچا، بمعنی بلا۔ پینڈیاں، اُسے  
 کہتے ہیں کہ بتیس دو واؤں کو کوٹ کر لڈو کی طرح بے بنا لے لیں اور جارتوں میں کھاتے  
 ہیں۔ پگرہ می والا اور چیرے والا، مراد از حکیم باشد۔ پاتوں بھاری ہے، بمعنی حاملہ  
 است۔ چھالے، انگلیا کے آستینوں کے پاس کے کپڑوں کو کہتے ہیں۔ پیٹی، پٹاری  
 خرد و چیز دراز بطور صندوقچہ رانیز گویند۔ توٹو، بمعنی زبان۔ تھل ٹھلو، بمعنی آرام  
 کرو۔ تھکلی، بمعنی پیوند۔ تار تار کر دیا، بمعنی تار تار کر دیا۔ تھسکاریاں، بمعنی پٹریاں  
 تلیٹ کر دیا، بمعنی برباد کر دیا۔ تیرے کارن، بمعنی تیرے باعث۔ اس لفظ ہم از جاے  
 دیگر است۔ تگادر، اصطلاح ہیکات بمعنی شوہر دایہ۔ تخت کی رات، بمعنی شب عروسی  
 تھس نہس کیا ہے، بمعنی باخاک کیاں کر وہ است۔ توتے جوڑتی ہے، بمعنی افترا ہا  
 می بند۔ ٹولی، بمعنی پارچہ کٹورہاے محرم بمعنی سینہ بند باشد۔ ٹھنڈیاں نکلی ہیں،  
 بمعنی چپک برآمدہ است۔ جلجو گنی، غلیو از و زو جلجو گنی بمعنی زلو ہم در کتاب خان مذکور  
 نیست۔ جلے پانوں کی لمبی، بمعنی زنے کہ عبت عبت خانہ بجائے میگرو۔ جیا، زنے کہ  
 آنرا بجائے دایہ دانند و دایہ رانیز گویند۔ جی بھاری نہ کر، بمعنی گریہ کن۔ جھلکا  
 بمعنی رسیدن آتش نزدیک روے کسی۔ جھیل، بمعنی تہ باز۔ چھسی ہے، بسیار  
 گرم است۔ چنڈیا سے پرے سرک، بمعنی از سر من کنارہ گزیر شو۔ چرپاک، زبان  
 دراز را نامند۔ چاؤ، بمعنی ارمان۔ چونڈا، بمعنی سر۔ چھتسی ہے، بمعنی خیلے عیار  
 و ختہ کار است۔ چواؤ، بمعنی تکرار۔ چو چل ہائی ہے، بمعنی عربلیا میکند۔ حق، در  
 مقام چشم بد دور استعمال پذیرد۔ خلیا، نیز زبان اس فرقہ باشد بمعنی زن بہ شعور  
 لہ در محاورہ حال پچھوے گویند۔



و بے سلیقہ۔ خشک کھاؤ، یعنی بروید و خوش باشد۔ دانی کو میری دوستی ہے، یعنی  
 برائے من و عام بد میکند۔ دن ٹل گئے، یعنی ایام حیض گزشت۔ دو منہ ہنس لے  
 یعنی ذرا ہنس لے۔ دھندلی کرتی ہے، یعنی فریب بکار میرد۔ دو جی سے ہے یعنی  
 حاملہ ہے۔ دوا، کینزے را گویند کہ در کنار او پرورش یابد۔ دال میں کچھ کالا  
 یعنی اس حرف با اس چیز خالی از قباحست نیست۔ دونا، یعنی نیاز۔ دو الیس،  
 انگلیا کی کٹوریوں کے نیچے کے ٹکڑوں کو کہتے ہیں۔ دو بھر، یعنی مشکل۔ دو ریا، یعنی  
 خدا نہ کند۔ راج کرے یہ الفت، یعنی آتش بگیرد اس الفت را۔ رگیلی ہی، یعنی  
 بد ذات ہے۔ رے منیا کی چوڑیاں، قسمی است از چوڑیاں عمدہ۔ رتی، یعنی مار  
 ماموں نیز ہیں۔ زمین دیکھی ہے، یعنی قے کی ہے۔ زمین کا پیوند ہو۔ یعنی خدا کند  
 کہ میرد۔ سکے بھاتا ہے، یعنی حکم جاری میکند۔ سناؤتی، یعنی خبر مرگ کہے، اس ہم  
 از دوسے اصل محاورہ پنجاب است حالا باز بان بکیات اردو ہم ربطے دارد۔ سترائی،  
 یعنی جاروب۔ سٹیا، در حالت غضب و خرا گویند۔ سہیلی، کینزیم عمر۔ سنجوگ، یعنی  
 اتفاق ملاقات۔ سخک، طعام نیاز حضرت فاطمہ صلوات اللہ علیہا باشد۔ سکھی  
 یعنی زنہ کہ در عمر و دولت و نسب برابر باشد۔ سنگو، یعنی زنہ کہ پس پردہ پاپس  
 دیوار اسادہ بود یا شمتہ سخن دیگر اس بشود۔ شقل، یعنی زن یلید بدکار۔ شطاح،  
 یعنی حسد ام کار۔ طلق، یعنی نیاز پریاں۔ طیش میں ہے، یعنی در غضب است۔  
 قدریے گی، یعنی ہر چند تر دکرد۔ کر قوت، یعنی فعل بد و جادو۔ کٹر، یعنی سنگدل۔  
 گٹھلی، کان کے اوپر کے سوراخ کو کہتے ہیں۔ گوکہ سے ٹھنڈی ہے، یعنی صاحب  
 اولاد است۔ کھر کھوج ہے، یعنی زن بے نام و نشان گردیدہ۔ کا کا، بے  
 خواجہ سرائیکہ بدر گویندہ در آغوش او بزرگ شدہ باشد۔ کھڑا دونا دو مگی، یعنی  
 نیاز شکل کشا دست بدست خواہم داد۔ کاکے کوس ہیں، یعنی بیار مسافت بعد



ارد۔ کاڑھا، دوائے چند است کہ برے اسقاط حمل دہند۔ کشتی، پیا کہ کوچے  
 دریاں روشن خوشبو برے مہل کر دین موہائے سرنگاہ دارند۔ کرام، یعنی نام  
 بے انداز۔ کیریاں لگائی ہیں، یعنی جو کیں لگائی ہیں۔ گھر گھائے ہیں، یعنی  
 خانہ ہا برباد کردہ است۔ گرج کر بولی، یعنی بہ آواز مہیب سخن گفت۔ گھلیاتی  
 ہے، یعنی بدرجہ عجز پسند کہ چہ گویم۔ گاج، یعنی پارچہ کہ از رنگ یا چین می آید  
 در پورب بعضی گھاس گویند لیکن صحت ندارد زیرا کہ گھاس جزیے دیگرست مخصوص  
 بہ ہندوستان۔ گلشی ہے، دانہ بزرگ کہ در گوبر می آید۔ گھار، یعنی غار۔ تھری  
 زنی کہ گاہے اس طرف دگاہے اس طرف یعنی سخن اینجا بہ آنجا راستہ و از آنجا  
 اباس جا۔ لبرو، ہیودہ گو۔ تو، یعنی بنا گوش۔ توپانی ایک کیا، یعنی بسیار خود  
 گرفتار غم و غصہ ساخت۔ توٹھا ہے، یعنی سٹکا ہے۔ مانگ سے ٹھنڈی ہے یعنی  
 شوہر زندہ است۔ مان کرتی ہے، یعنی غرور کرتی ہے۔ ملیا میٹ، یعنی برباد و  
 ٹھنڈ پھوڑ کر کہا، یعنی بے شرم ہو کر کہا۔ نیلے سرے، یعنی ناپاک و عائن است  
 مت ایسی ماری گئی، یعنی عقلش زائل شدہ است۔ این ہم محاورہ پنجابی است۔  
 منہ بھرائی، یعنی رشوت۔ مغز کے کیرے نہ اڑا، یعنی سیرا سرنہ پھرا۔ فرداری  
 یعنی چھپکلی۔ نوج و بچ، ہر دو کی معنی دارند یعنی خدا کند۔ بچ پنجابی است و در  
 اردو بسیار کم و نوج کثیر الاستعمال۔ تاناؤیا، یعنی پھلپائیاں کہ عبارت از چڑھلیا  
 باشد۔ تانگن بھورے کہ در زیر موہائے سر بالائے قفای باشد۔ تکی کی چوڑیاں،  
 قسم عمدہ از اقسام چوڑیا۔ تاک چوٹی کہ قرار ہے، یعنی بسیار غیور و نازک طبع و تکبر  
 است۔ تاک چنے چوائے، یعنی آزار بسیار رسانید۔ مرداں تیرہ ہیں معنی بر  
 زباں دارند۔ تاک نہ رہی، یعنی غیرت نماند۔ تنگی شمشیر ہوں، یعنی بے محابا ام و  
 صاف گو نیز۔ ہر گاہ، یعنی ہرگز۔ ہو کھا ہے، یعنی ہوس بجا دارد۔ ہولاجولی



نکر۔ یعنی گھبرا نہیں۔ ہاتھ پر ہاتھ دھرے بیٹھی ہے، یعنی بیکار شستہ است۔ یہ  
 کس کا موت ہے، یعنی اس نطفہ کیست۔ میاں شیخ سدو میاں زمین خاں  
 و میاں صدر جہاں و تھے میاں و چل تن و میاں شاہ دریا و میاں شاہ  
 سکندر و ہفت پری یعنی لال پری و زرد پری و سبز پری و سیاہ پری آسمان پری  
 و دریا پری و نور پری انہیہ معتقد علیہ خود دانند، لیکن در حق میاں شاہ دریا و میاں  
 شاہ سکندر وہیں ہفت پری میگوئند کہ ایں ہا با ہم خواہران و برادران اند۔ و  
 حق سبحانہ تعالیٰ ایتہارا از جنت برے خدمت حضرت زہرا علیہ السلام و بازی کردن  
 باں حضرت بہ دنیا فرستادہ بود ہمہ کنیزان و غلامان آں انتخاب اندازیں جست  
 ایتہارا بر دیگران کہ ازیں شمار سیر دل ہستند مزج می شمارند و میاں شاہ سکندر  
 و میاں شاہ دریا و انوری شہزادہ نیز گویند۔

تا م شد تحریر نگیں لفظاً و معنأً حالا چند چیز از طرف خود می نویسم لیکن در اینجا  
 قید کسی و خانگی نمی کنم مراد از لفظ لفظ زن است و زن عام است از ہر دو بگور  
 ناٹھا، مراد از بکس بے سرو پا۔ خدا سمجھے، بمعنی خدا سبزا رساند در وقت دعای  
 بد کردن یا در حالت خوش شدن بر زبان آرند۔ اُسے علی کی مار، یعنی برکھش  
 بزند، ایں ہم دعای بد است۔ لیکن مثل اصطلاح اول احتمال معنی دیگر کہ ضلای  
 معنی باشد ندارد۔ تم صدقے کئے تھے، یا صدقے کیوں نہ ہوے تھے، در مقام  
 احتیاط اظہار بہ نفرت بہ دوست و ہنگام اظہار الفت نیز بطور استعارہ عنادہ گویند  
 ہمارا حلوا کھاؤ اور ہماری بھتی کھاؤ اور ہمارا الو پو اور ہمارا مردہ دیکھو اور  
 ہمیں پٹو اور ہمیں ہتے کر و اور ہمیں گاڑ و اور ہمارا جنازہ دیکھو ہمہ بجائے  
 قسم دادن بدیگرے استعمال کنند مانند۔ ہمیں ہتے کر و جوہیاں سے جاؤ۔  
 مقابلاً، چیزے کہ دران آئینہ دسی وغیراں گزارند۔ بجختی، بمعنی زن کم طالع۔



کیوں میرے لال، یعنی چرا اے عزیز من یا جان من، لیکن بیشتر بر خواران  
 اطلاق آن روا باشد۔ چھانی، مراد از کنیز در اصطلاح ڈومینیاں ہر چند پنجابی  
 است لیکن در دہلی ہم ازیں جہت کہ لفظ دیگر در اُردو و سولے لونڈی کہ لفظ  
 ناگیاں است نیاقتند از زبان ہیں بار و اج پذیرفتہ۔ مجرا، مراد از رقتن زن  
 کسی برائے رقص در مجلس شادی۔ دادا، مراد از بیان کنندہ نام بزرگاں و  
 و نسب زناں کسی ڈومنی باشد خواہ کچنی خواہ پنجابی باشد خواہ باگرنی۔ روٹی  
 مراد از طعام و شیرینی کچن مرده یا کچنی مرده کہ جا بجا در برادری قیمت کنندہ ہو تکر و  
 کے شریک رہنا، یعنی شراکت فرقہ اہل رقص با ہم سولے برادری۔ سسی، عبارت  
 از سسی مالیدن کسی روز اول، سسی است کہ اوراننگہ یا مادرش مثل عوساں  
 بزور و لباس بیاراید و در مجلس برقصاند و دیگر زناں کسی نیز لباس فاخرہ پوشیدہ  
 در انجا برقصند و سولے طعام سچ طلب کنند ایں تماشایہ بیچ امیرے و بادشاہے  
 بصرف کردن زر بسیار ہم مسیر نمی شود۔ کھروا، قسمی از رقص ویرلو نیز رقص قدیم  
 کھوکھ، جنبش پایے زن در رقص۔



# شہر اول از چہار شہر

جزیرہ اول کہ در بیان علم صرف است مشتمل بر ذکر صیغہ ہا  
 باید دانست کہ فعل سہ گونہ بود۔ ماضی یعنی گزشتہ و حال آنچہ تعلق بزمانہ موجود دارد  
 و مستقبل یعنی متعلق بزمانہ آئندہ و ہر فعل را دوازہ صیغہ باشد چہار برائے غائب دو برائے  
 مرد یکے برائے مفرد و دیگر برائے تشنیہ و جمع آن۔ و چہار دیگر برائے حاضر دو برائے حاضر  
 مذکر کی برای مفرد و دیگر برای تشنیہ و جمع و دو برای حاضر مونث کی برای مفرد و دیگر برائے تشنیہ و جمع چہار دیگر  
 برائے کلم دو برائے مذکر یکے برائے مفرد و دیگر برائے تشنیہ و جمع و دو برائے مونث یکے  
 برائے مفرد و دیگر برائے تشنیہ و جمع۔ مخفی نماذجیہاں کہ در فارسی مونث و مذکر و  
 تشنیہ و جمع یکے باشد در ہندی ہم تشنیہ جمع یکے باشد بخلاف تانیث و ذکر۔ و صیغہ  
 ماضی حاصل شود از دور کردن علامت مصدر کہ بہ ہندی نون و الف باشد مثل  
 آنا و جانا و زیادہ کردن یا و الف یا الف فقط بر باقی مانند آنا و لانا و پانا و فرمانا  
 و مارنا و مرنا و بیٹھا و اٹھنا و کھینچنا و جڑنا و ملنا و پالنا و رکھنا و ناچنا و ہلنا کہ ماضی  
 اینہا آیا و لایا و پایا و فرمایا و مارا و مررا و فصیح مَوا و بیٹھا و اٹھا و کھینچا و جڑا و ملا و پالا  
 و رکھا و ناچا و ہلا باشد۔ انچہ بعد حذف نون و الف آخر آں الف باقی ماند ماضی آں  
 یا الف و یا باشد و ہر چہ چنین نباشد ماضی آں فقط بالف آرد چنانکہ گزشتہ سولے  
 گیا بمعنی رفت کہ مصدر آں جانا باشد و این خلاف قیاس است زیرا کہ موافق قیاس  
 جای می باید۔ و از مصدر مرنا مرما موافق قیاس است و موافق خلاف قیاس لیکن  
 مستعمل در میان فصیحان ہیں باشد۔ و در زبان پنجابی و او اہل نون و الف در



مصدر بفرایند یعنی جا و نا و آ و نا گویند لیکن مصدری که بعد حذف نون و  
 الف آخر آں الف باشد نه در جمع مصادر - و در زبان برج تو بانون و و او  
 مجهول علامت مصدر باشد مانند کھانو و مرو و جینو و اٹھنو و بیٹھنو و پیو - و یو  
 بایا و و او مجهول بعد حذف علامت مصدر علامت ماضی باشد مانند یاء و الف  
 زبان اردو - لیکن در ہاں مصدری که بعد حذف نون و الف آخر آں الف  
 بماند و الا و او مجهول فقط کافی باشد مانند آیو و لایو اور پایو اور چپایو و چمپ  
 مرو اور جیو اور اٹھو اور بیٹھو اور پیو اور گیو یعنی رفت اینجا ہم خلاف قیاس باشد  
 چرا کہ موافق قیاس جایومی باید - و در زبان کا تھہ یا و او بانون یا فقط نون غنہ  
 و راء ہندی علامت مصدر باشد مانند کھاون و پیون یا کھاوڑ و پیوڑ - و بیشتر  
 فعل متعدی گیرا باگاف و یاء مجهول و راء و الف بعد علامت ماضی باشد اند اگر  
 و توڑ گیرا - و دینا ہم با دال مکسور و یاء معروف و نون و الف علامت ماضی در ہاں  
 فعل باشد مثل تولدینا اور پھینک دینا - و در زبان پورب ہمزہ بایا مجهول فقط علامت  
 مصدر آید، مانند کھائے اور پیے اور آئے اور جائے اور رہے مثلش وئی کھائے  
 بن کس کس رہے کان بنے، یعنی بغیر خوردن چگونہ اتفاق ماندن خواہر افتاد - و علامت  
 ماضی بعد حذف علامت مصدر افزودن ہمزہ مکسور و سین ساکن بر باقی باشد  
 مانند آٹس و جائس و گٹس نیز ہمیں معنی لیکن ایں خلاف مخصوص ماضی باشد کہ بعد  
 حذف علامت مصدر اں از لفظ ہرچہ بماند آخر آں الف بود و الا سین با قبل مکسور  
 کافی باشد مانند کس و دہس و اٹھس و مرس - و و او و الف نیز علامت ماضی  
 باشد بشرط باقی ماندن الف آخر لفظ بعد حذف علامت مصدری، مثل آوا دکھاوا  
 و لاوا و پاوا - غرض ازیں بیان ایں بود کہ در ملک ہندوستان اختلاف صیغہ ہا  
 از جهت اختلاف مصادر بسیار است و مقصود اقم ذکر صیغہ ہاے اردو است - صیغہ



غائب حال و مستقبل و حاضر و تکلم الفاظ غیر اردو و نیز بر مصدر و ماضی آن قیاس  
باید کرد۔

### تشریف اُردو

آیا یعنی آمد یک مرد۔ آئے بالف مصدر و ہمزہ و یا، مجهول یعنی آمدند دو مرد یا  
مردمان بسیار۔ و آئی بالف مصدر و ہمزہ و یا، معروف یعنی آمد یک زن۔ آئیں  
با ہمزہ و یا، معروف و تون غنہ آمدند دو زن یا زیادہ۔ آیا تو حاضر مفرد مذکر۔ آئے  
تم تشنیہ و جمع حاضر مذکر۔ آئی تو حاضر مفرد مؤنث۔ آئیں تم تشنیہ و جمع آن۔ آیا  
تکلم مفرد مذکر۔ آئے ہم تشنیہ و جمع آن۔ آئی میں تکلم مفرد مؤنث۔ آئیں ہم  
تشنیہ و جمع۔ بعضی بجائے آئیں آئیاں ہم سگویند۔ وصف حال بعد حذف علامت  
مصدری بزیادہ کردن تا و الف با حرف رابطہ کہ بہ ہندی ہے باشد حال یہ  
مانند آتا ہے یعنی می آید مفرد مذکر غائب۔ و آتے ہیں بایا، مجهول بجائے الف تشنیہ  
و جمع آن۔ آتی ہے بایا، معروف مفرد مؤنث غائب۔ آتی ہیں تشنیہ و جمع آن۔  
آتا ہے تو مفرد مذکر حاضر۔ آتے ہو تشنیہ و جمع آن۔ آتی ہے تو مفرد مؤنث حاضر۔  
آتی ہو تم، تشنیہ و جمع آن۔ آتا ہوں میں تکلم مفرد مذکر۔ آتے ہیں ہم جمع و تشنیہ  
آن۔ آتی ہوں میں تکلم مفرد مؤنث۔ آتی ہیں ہم جمع و تشنیہ آن۔  
و صیغہ استقبال در مفرد مذکر غائب چوں بعد حذف علامت مصدری در مصادر کہ  
کہ الف بانی ماند و یگا پاوا و یا، مجهول و گاف و الف زیادہ کنند مانند آو یگا  
در مفرد مذکر غائب۔ آویں گے در تشنیہ و جمع آن با تون غنہ و یا، مجهول در آخر۔  
و ہر گاہ الف آو یگا بایا، معروف شود آویگی خوانند مفرد مؤنث غائب می شود  
و آویگی با تون غنہ و یا، و گاف و یا، معروف جمع و تشنیہ آن باشد۔ و تو با تا،  
و واو معروف با آو یگا علامت مفرد مذکر حاضر است مثل آو یگا تو یا تو آو یگا۔



آؤ گے باہمزہ و آ و مجهول و گات و یا، مجهول بالفظ تم علامت تشنیہ و جمع است  
 مثل تم آؤ گے یا آؤ گے تم۔ و توبہ آؤ گے علامت مفرد و مونث حاضر  
 باشد مانند آؤ گے تو۔ و آؤ گے تم یا، معروف جمع و تشنیہ اس صیغہ بود۔ آؤ نکا میں  
 بعد لفظ ماقبل بغیر لفظ میں علامت مفرد مذکر شکم است۔ و آؤں گے ہم یا، مجهول  
 در آخر علامت تشنیہ و جمع آں۔ و آؤ گے بالفظ میں و بغیر میں علامت شکم مفرد مونث  
 باشد۔ و آؤں گے ہم، یا، معروف در آخر علامت تشنیہ و جمع آں باشد۔  
 و در بعضی مصادر کہ بعد حذف علامت مصدر حرف آخر الف باشد بعد حرف  
 آخریں و آؤ ساکن قبل مضموم بانون غنہ مقدم بر گات و الف آرنہ مانند  
 رہونگا و کھونگا و اٹھونگا۔ و بعضی از ساکنان دہلی کہ خود را فصیح تر از دیگران  
 گیرند چار صیغہ حال غائب را کرے ہے، کرے ہیں گویند۔ اس ہر دو صیغہ پرے  
 نہ کر است در مونث نیز میں استعمال کنند۔ دیگر تو کیا کرے ہے اور تم کیا کر و ہو۔  
 اس دو صیغہ و رزکر و مونث حاضر مفرد و تشنیہ و جمع کہ مجموع در اصل چار صیغہ می شود  
 بر زبان شاں جاری باشد۔ دیگر میں کیا کروں ہوں اور ہم کیا کریں ہیں اب دو  
 صیغہ ہم بجائے چار صیغہ مذکر شکم و مونث آں و تشنیہ و جمع آید۔ دریں صورت شاں  
 صیغہ بجائے دو آؤدہ صیغہ کافی می شود۔ لیکن ہماں دو آؤدہ صیغہ آٹھائے زبان  
 فصیحان است و ہر مصدرے کہ بعد حذف علامت آں الف یا یا، یا، معروف  
 باقی ماند بعضی صاحبان در صیغہ حال آں و آؤ ماقبل یا، مجهول زیادہ کنند  
 مانند آوے ہے و کھوے ہے و لیوے ہے و رہوے ہے، بجائے آئے ہے و کھے ہے  
 و لے ہے و رہے ہے۔ اس زیادتی و آؤ اگرچہ کہ زبان شاہ جاں آبادیان و دو  
 دان است لیکن بغیر و آؤ فصیح تر است۔ سو لے آوے ہے اگرچہ بجائے آں  
 ہم آئے ہے است مگر با و او ہم قباحتی نہ دارد۔ و رہے و کھے ہم در صیغہ حال



دور از فصاحت است مگر با حرف شرط استعمال آں روزمره فصحا باشد مانند  
 ایں عبارت - اگر تو رہے تو میں بھی رہوں - بدیہی است کہ ایں عبارت بہتر از  
 عبارت است اگر تو رہوے تو میں بھی رہوں - و بعضی جا ہو بجائے ہو وے  
 و لو بجائے لیو فصیح تر از اصل است مثال آں اگر تو بھی وہاں ہو تو اچھا ہم  
 بھی آویں بجائے اگر تو بھی وہاں ہو وے تو اچھا ہم بھی آویں - ایں مثال  
 برے مفرد بود مثال جمع و تشنیہ اگر تم بھی وہاں ہو تو بہتر ہے ہم بھی آویں بعضی  
 بجائے و او ہمزہ بصورت یا بعد الف آرنند و جا وے را جائے و جاویں را جائیں  
 گویند و قافیہ صدائے با ہمزہ و یا مجہول جائے و قافیہ و عائیں کہ جمع دعا است  
 جائیں آرنند مثال ہر دو شعر

کیا قہر ہے تو نقش پہ بھی اُسکے نہ آئے  
 گر گشتہ شود در رو تو بے سرو پایے  
 اگر تنہا تجھے ہم دیکھ پائیں  
 تنہا ہے کہ لیس تیسری بلائیں

شعر

لیں بجائے لیویں بستہ شدہ لیکن فصیح تر از اں باشد مانند کہ از لیوے بہتر  
 است - و جائے یا یا مجہول بغیر ہمزہ و جائیں با ہمزہ کسور و نون غنہ بغیر یا نیز  
 مستعمل فصحا باشد مثال شعر

عشق بتاں میں پنا نکالیں گے نام ہم  
 جی جائے یا نجائے کرئیگی یہ کام ہم  
 شعر

مثال دیگر

بود دیدہ من ایکہ جائے تو بہتر  
 مری نظر سے پرے تو نجائے تو بہتر



شع

ہر دل میں تیرے کھڑے کی ہیں ہم بیاں آج  
گو اس میں اپنے جی سے گزریوں نہ جائیں آج  
اس الفاظ و رثر ہم مروج است موقوف بر نظم نیست۔ بالجملہ اس اشعار برائے  
فعل مثبت بود۔ برائے منفی حروف مقرر است برائے ماضی و مستقبل توں مفتوح  
باہا و بغیر ہا نیز در کتابت رواج دارد۔  
مثال ماضی منفی

	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
مذکر	نہ آیا	نہ آئے	تو نہ آیا	تم نہ آئے	میں نہ آیا	ہم نہ آئے
مؤنث	نہ آئی	نہ آئیں	تو نہ آئی	تم نہ آئیں	میں نہ آئی	ہم نہ آئیں

### مثال مستقبل

	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
مذکر	نہ آویگا	نہ آویگے	تو نہ آویگا	تم نہ آویگے	میں نہ آویگا	ہم نہ آویگے
مؤنث	نہ آویگی	نہ آویگیں	تو نہ آویگی	تم نہ آویگیں	میں نہ آویگی	ہم نہ آویگیں

### مثال نفی حال

دریں فعل آہنگہ ہے از آتا ہے حذف نموده نہیں را مقدم بر آن رند مثال نفی حال

	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
مذکر	نہیں آتا	نہیں آتے	تو نہیں آتا	تم نہیں آتے	میں نہیں آتا	ہم نہیں آتے
مؤنث	نہیں آتی	نہیں آتیں	تو نہیں آتی	تم نہیں آتیں	میں نہیں آتی	ہم نہیں آتیں



و بعضی ہندوستان زایاں کہتا ہے بجائے کہتے ہو کہ ترجمہ میگوید باشد استعمال  
کند۔ پچھیں در جمع مصادر ایں صیغہ را بطریق مذکور مستقل سازند۔ مثل ایتا ہے  
و جایا ہے اڑا ایتا ہے و رہیتا ہے۔ لیکن فصیح زبانان اُردو ایں الفاظ را  
مہمل دانند و کسی را کہ چنیں حرف بزند آدم قدیم و سختش را ہزل پندارند۔ و  
اکثر صاحبان بجائے ”آویگا“ ”آیگا“ گویند و در جمع و تشنیہ ایں صیغہ و مؤنث  
آں و حاضر مفرد مذکر و مؤنث و جمع و تشنیہ متکلم عمل مذکور جاری کنند۔ دریں تبدیل  
فصیحاں متفق اند الا بعضی صاحبان قبول ندارند و اکثر اُردو دانان در صیغہ مستقبل  
منفی نہیں بجائے نفی کہ ذکر آں گزشت آئیکا و آنیکے در جمع صیغہ ہا بکار بر نہشتاں  
آں نہیں آنے کا، نہیں آنے کے بایا و مجھول مذکر غائب و جمع و تشنیہ آں۔ نہیں  
آنے کی بایا، معروف و نہیں آنے کیں بایا، معروف و نون غنہ مؤنث غائب مفرد  
و تشنیہ و جمع آں۔ نہیں آنے کا تو، نہیں آنے کے تم بایا، مجھول حاضر مذکر و تشنیہ و  
جمع و مفرد آں۔ نہیں آنے کی تو بایا، معروف اور نہیں آنے کیں تم بایا، معروف  
و نون غنہ حاضر مفرد و مؤنث با جمع و تشنیہ آں۔ میں نہیں آنے کا اور ہم نہیں  
آنے کے بایا، مجھول مفرد مذکر متکلم با جمع و تشنیہ آں۔ میں نہیں آنے کی اور ہم نہیں  
آئیں گیں مفرد مؤنث متکلم با جمع و تشنیہ آں۔ مقدم کردن ضمیر حاضر و متکلم بر صیغہ  
با اختیار گویندہ است۔ اگر موخر ہم بایا و مضائقہ نہ دارد۔ و لفظ نہیں کہ بر وزن  
چنیں مذکور شدہ اکثر صاحبان یا نون آں و رہا غائب کردہ کلمہ مذکور را کہ از  
روے کتابت چار حرفی و در تلفظ ستہ حرفی است و و حرفی ظاہر نمایند۔ لیکن چون  
بیشتر فصیحاں از اں احتراز دارند و در حرف اُردو داخل کردن آں بجائے خود صلاح  
نداشت۔ و بعضی با صیغہ ماضی بعد حذف نون و الف کہ نشان مصدر است بالفظ  
دیا نیز آید مانند پھینک دیا و ڈال دیا و بڑھا دیا و ہم چنیں ایں صیغہ دلالت کند



بر تمام شدن فعل بخلاف پھینکا و ڈالا و بڑھایا و غیر آں۔ مثلاً دریں مقام کہ  
 فلانے نے جس وقت کہ کوٹھے پر سے روپیہ پھینکا میں نے زمین پر گرنے نہ دیا ہاتھ  
 میں لیا گویند۔ پھینکا یا گونا باشد، و در اینجا کہ زید نے مائے غصہ کے عمرو کو مجلس  
 سے اٹھا دیا مناسب باشد اٹھایا مستحسن نبود۔ و ڈالا بادل ہندی بعد صفت  
 علامت مصدر زائد آید و در بعضی مصدر ہا مچ صیغہ بغیر آں درست نمی تواند شد۔  
 و در بعضی مصادر مچ و پوچ است و ایں ہم مانند دیا دلالت کند بر تمام شدن  
 فعل مانند میرا سکا زید نے توڑ ڈالا یعنی مڑے است کہ از شکستن آں فارغ  
 شد اینجا توڑا فصیح نہ نماید۔ و در بعضی مواقع لیا بمعنی گرفت چپاں شود چوں  
 لکھ لیا و مانگ لیا ایں ہم دال بود بر تمامی فعل۔ ایں صیغہ ہا کہ مذکور شد در فعل  
 مضارع نیز آید لیکن دلالت در شروع فعل در حال و ارادہ شروع آں در مستقبل  
 نماید چنانکہ قاعدہ حال و مستقبل است۔ و بیٹھا و اٹھا بمعنی نشست و برخاست  
 ہم تمام کنندہ فعل باشد مثلاً فلانی زڈی ناچنے سے ہاتھ دھو بیٹھی۔ و اُٹھی  
 نیز یہ ہیں معنی آید۔ اُٹھا اکثر دال بود بر معنی خود مانند فلانا سو شعر مجلس میں کہ اٹھا  
 یعنی آں وقت برخاست کہ صد شعر گفت چوں معنی ہر دو فعل از لفظ بر ہی آید  
 شبیہ بصیغہ ہائے مذکورہ نمی تواند شد۔ و پڑا بمعنی افتاد خبر و ہا زینکہ مجرد ایں فعل  
 چنین شد مثال آں زید سے میں نے جس وقت کہا کہ عمرو جو کئے سو کر و مجھ سے  
 الجھ پڑا یعنی مجھ و گفتن پاس و افتاد۔

وصیغہ امر حاضر مفرد در آرد و حاصل شود از دور کردن علامت مصدر و تانیث  
 و تذکیر آں یک صورت باشد مانند کرنا و کر کہ بمعنی فعل و افعیل کہ در فارسی ترجمہ  
 آن کردن و کنن باشد و شبیہ و جمع مذکر و مؤنث بڑا دیت و او مجہول حاصل آید۔  
 مانند کرو۔ لیکن اگر در آخر صیغہ امر مفرد و او بایا باشد و او با ہمزہ بدل شود و یا







وساکنان شہر قدیم ہارا بجائے والا وہاں سے بجائے والے درندہ گردہاری  
بجائے والی وہاریاں بجائے والیاں درمونت آرہے۔ وایں گفتگو مقبول  
فصحا نیست والا بعضی الفاظ کہ دریاں یا و اماں از مصدر و الف دیا اماں  
از ہارا وہاں سے ویا معروف از ہاری ویاں از ہاریاں دور کنند مروج  
و مقبول است مثل ہونہار یعنی شدنی۔

وصفت مشبہہ بالفظ جوگا کتر زبان غیر فصحاں بالائق بشیر و درمونت فصحا  
باشد مانند مرنے جوگا و مرنے جوگے درندہ گردہاری و مرنے جوگیاں درمونت  
و مرنے کے لائق۔ و بعضی صیغہ صفت و مشبہہ و مبالغہ درندہ گردہاری و مونت  
کیاں باشد چوں مہال مثال آں یہ گھوڑا یا یہ کتا مہال ہے اور یہ گھوڑی  
مہال ہے۔ و بعضی مفرق ہو درندہ گردہاری و مونت چوں مرنے جوگی و مرنے جوگا  
کہ گذشت۔ و یا سا و یا سی و بھوکا و بھوکی و رنگیلا و رنگیلی و نکلیلا و نکسلی  
و بھلا و بھلی و چھٹلا و چھٹلی۔ و در سنگھڑ و چھوڑ تائیت معنوی ہو وایں مثالہا از  
صفت مشبہہ بود۔ و در مبالغہ ہمیشہ ذکر و مونت کیاں است چوں بھوکا کا یک  
و ہنسور و لڑاک و ڈرو و بھگور اہم صفت مشبہہ باشد۔ اہم تفضیل بالفظ کہیں  
و سوا و بھی و زیادہ پیدا اگر دو مثال آں تیرا قد سرو سے کہیں اچھا ہے یا  
سوا اچھا ہے یا زیادہ اچھا ہے یا سرو سے بھی اچھا ہے۔

و اہم مقبول بالفظ ہوا بعد صفت ماضی درست شود مانند مارا ہوا و چھٹا ہوا  
یعنی کشتہ شدہ و گرفتار شدہ و انچہ بعضی گمان گیا باکات مفتوح دیں مقام  
دارند غلط محض است زیرا کہ گیا بعد ماضی علامت ماضی مجہول باشد نہ علامت  
مفعول۔ دیگر آنکہ در ہندی مقل و ہمز و مضاعف نیز مروج است اما مثال  
و او کہ مقل الف باشد یعنی انچہ حرف اول و او آتہ در اردو شاذ و غیر مروج است



الا بـ زبان پنجابی و غیر آن گوش رسیده مانند دیگرها یعنی دید. و اما اجوف و او  
 که مثل همین نامیده می شود یعنی حرف وسطی آن و او باشد خواه آن حرف  
 حرف دوم باشد خواه سوم خواه چهارم ازین سبب که حرف وسطی منحصر در حرف  
 دوم است قاعده الفاظ ثلاثی مجرد در زبان عربی است نه در هر زبان، و در  
 اردو و کثیر الاستعمال مثل توڑا و چیرا پھینکا و دینچھا و نوچھا و گاڑا و پھاڑا و کاٹا  
 و مارا۔ در مثال اجوف و او مثال اجوف یا و الف نیز نوشته شد۔ و اما  
 مثل اللام که آنرا ناقص و او یا یا ناقص الف در هندی استعمال کنند  
 نیز در اردو و زبانهای جاری است و در روزمره و صغ و شریف۔ اگر چه فاکلید و عین  
 کلمه و لام کلمه در ثلاثی مصطلح صرفیای در زبان عرب است لیکن چون در هندی  
 متبع و تقلیدشان مرکوز خاطر است ما حرف اول هر لفظ را فا کلمه دوم را عین  
 کلمه نام نهم تا اینجا موافق با صرفیای هندی و حرف آخری را سیوم نامیده خواه  
 چهارم خواه پنجم خواه زیاده لام کلمه قرار دهم و حرف مخدوفه در تلفظ داخل صاب  
 نه کنیم مانند کندوری که قسمی است از بقول بروزن صیغی مثل برشش حرف  
 تون غنه که در کاف غائب شده در شمار نیاید۔ بالجملة هموز الفاجول اٹھا و اٹھرا  
 و اُجڑا و اُکھڑا در زبان هندی بسیار می آید۔ و هموز عین کمتر و آن هم با و او  
 مبدل یا بهتره مانند کنوا یعنی چاه و بوا خطاب بخواهر۔ و هموز اللام غیر سموع  
 و مضاعف بر دو گونه است یا کلمه چار حرفی باشد در اصل و حرف دوم و سیوم او  
 از یک جنس باشد مانند کھارین لفظ بخلاف مضاعف عربی پنج جا و دو کاف جدا  
 جدا گفته نمی شود۔ اصل و نقل هر دو برابر است با پنج حرفی مثل چیلایا آنکه نصف  
 کلمه شبیه به نصف دیگر آن باشد مثل مثل و ٹھک ٹھک و ٹھک و ٹھک و ٹھک و ٹھک  
 و پنج لفظ هندی کمتر از ثنائی یعنی دو حرفی چون وہ، وہ، بیشتر از سدا سی،



مثل اٹکانا و تلفظ نہ بود، و آنچه در کتابت زیادہ ازین باشد معتبر نیست و الا  
 رکھا را با پنج حرفی حساب باید کرد چرا کہ موافق تلفظ بغیر با چار حرف دارد  
 ہر گاہ بار اباں شریک کنیم کجھت زیادہ بر چارمی شود ازین سبب تلفظ را  
 معتبر گیریم نہ کتابت را۔ و کلمہ کہ اول و آخر آن حرف علت یعنی واو و یا دال  
 باشد آنرا لفیف نامند و آن بر دو قسم است مقرون و مفروق۔ مقرون آنکہ  
 میان دو حرف علت آن فاصلہ واقع نہ شود مانند وو یعنی آن واو کہ وہ  
 نیز گویند، یا گیا بمعنی رفت۔ و مفروق آنکہ میان دو حرف علت حرف دیگر  
 داشتہ باشد مثل و ہی بمعنی ہماں۔ و فعل دیگر بود و دور او کہ آنرا فصیحاں بر  
 زبان دارند و را قیّم آثم فعل تحریمی نام آن گذاشتہ و ضروری تیزی توان  
 گفت مثل کیا چاہیے بجائے امر مشتمل بر ضرورت است اگر یا حاضر حرف زدن  
 دست دہد امر حاضر است و اگر در حق غائبی گفتہ آید امر غائب و اگر اشارہ بنفس  
 متکلم بود تحریر بنفس گویندہ بکائے باشد ہے وہیں و ہوو ہوں دال بر ثبوت  
 وجود فعل ماضی بزمانہ حال بود مانند آیا ہے اور آئے ہیں اور آئی ہے اور آئیں  
 ہیں اور تو آیا ہے اور تم آئے ہو اور تو آئی ہے اور تم آئی ہو اور میں آیا ہوں  
 اور تم آئے ہیں اور میں آئی ہوں اور تم آئیں ہیں۔ و تھا و نظر کش دال  
 بود بر فعل ماضی کہ در زمانہ حال وجود آن ثابت نہ شود مثال ماضی

واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
آیا تھا	آئے تھے	تو آیا تھا	تم آئے تھے	میں آیا تھا	ہم آئے تھے
آئی تھی	آئیں تھیں	تو آئی تھی	تم آئیں تھیں	میں آئی تھی	ہم آئیں تھیں

و بعضی باشندگان اُردو ہے و تھا مقدم بر فعل آرند و ایں سخت قبیح و دور از



حسن تلفظ است مانند فلانا نہیں ہے آیا یا نہیں تھا آیا۔ و فعلی دیگر بود و از قسم  
ماضی کہ دلالت کند بر صد و ر خود الزامی چند نسبت بخلاف آیتا تھا مانند آیتا تھا  
یا آتی تھی ہم بقیاس آیتا تھا۔ مخفی نماند کہ فلانا تمام عمر میں کل فرنگی کی چھاؤنی  
گیا تھا ایس عبارت بریں مبنی دال نمیتوان شد کہ در تمام عمر پیش ازیں ہم بجای  
نذکور رفتہ بود۔ اور فلانا اکثر فرنگی کی چھاؤنی جاتا تھا دلالت کند بر رفتن  
او مکرر، یا مبنی اتفاق تراوش از اس نماید۔ مثال آں فلانا کل فرنگی کی  
چھاؤنی جاتا تھا، یا ہمارے دروازے کے سامنے سے جاتا تھا یعنی من از  
اتفاقات رفتن اور اور چھاؤنی دیر و زودیم یا پیش دروازہ من گذشتن را و  
بحسب اتفاق واقع شد۔ و فعل ماضی بغیر تھا برائے شرط و مثنی آید مثال ہر  
خدا اگر ہمیں بھی دولت دیتا تو کیا دوستوں سے سلوک کرتے، اس مثال  
شرط و جزا بود۔ مثال مثنی کاش یہ شخص بین الدولہ کے پاس گیا ہوتا کہ  
امثال و اقراں اُس کے جاہ و منزلت کو دیکھ کر آئیش شک سے کیا ہوتے۔  
و دیگر فعل آنکہ لازم بود یا مستعدی۔ لازم آنکہ مفعول را خواہد مانند زید آیا اور  
زید گیا اور عمر و سوا اور خوب ہوا۔ و مستعدی آنکہ مفعول را خواہد مانند زید نے مارا  
عمر کو۔ و مستعدی یا ایک مفعول را خواہد چنانکہ گذشت یا دو مفعول را مانند  
پلا یا زید نے عمر کو پانی یا دکھا یا زید نے عمر کو بکر کا بٹیا۔ کو کہ علامت مفعول است  
بعد یک مفعول کافی است در ہر دو جا و الا عبارت سقیم می شود ہر چند درست است  
مثال آں عمرو نے بکر کے بیٹے کو زید کو دکھایا۔ و تعدیہ فعل در بعضی مصادیر زیاد  
الف ما قبل علامت مصدری حاصل شود مانند اُٹھنا و اُٹھانا۔ و در بعضی زیادت  
الف و لام مانند کھنا و کھلانا نہ کہانا کہ زبان اہل مغل پورہ باشد۔ و در بعضی مصادیر  
بعد حذف حرف دوم کہ یا مجهول باشد و زیادت لام و الف یا فقط الف مانند



دیکھنا و دکھانا و دکھلانا و دیکھنا و دیکھلانا و نہ بھانا کہ لغت ہندواں و  
 سکتہ مثل پورہ است۔ و در بعضی جا زیادت و او و الف مثل کھلنا بمعنی وا  
 شدن و کھلوانا۔ و در بعضی مصادر زیادت لام و او و الف باللام و الف  
 بعد حذف حرف صحت دارد مانند دینا و دلوانا و لاتا و سینا و سلوانا و سلانا  
 کہ یا موافق قاعدہ گذشتہ محذوف می شود بلکه در جمیع مصادر کہ الف و او و  
 و یا حرف دوم آن باشد حروف مذکور در حالت تعدیہ محذوف گردد و او و  
 و الف کہ علامت آن باشد در ان بنفرا نیند مثل پالنا و پکوانا و پھینکنا و پھکوانا  
 و پھونکنا و پھنکوانا و نا چنا و نا چوانا و گانا و گوانا و ماننا و منوانا و جھانکنا و جھنکوانا  
 و ٹاننا و ٹنکوانا و علیٰ ہذا القیاس۔ و بعضی مصادر متعدی خلاف قیاس مذکور است  
 چون اکھڑنا و اکھاڑنا و اکھڑنا و موافق قیاس اکھڑانامی آید و ہم چنین کھڑنا  
 و کھسڑنا موافق قیاس کھسڑانا باشد و کھسڑانا تعدیہ متعدی باشد۔ و صغیرہ یعنی  
 و حال و استقبال مصادر متعدی ساختہ را قیاس بر صیغہ مصدری کہ بعد دور  
 کردن علامت مصدری کہ آخر آن الف می ماند باید کرد و این ہم بخاطر باید است  
 کہ در مصادرے کہ بعد حذف علامت یا بانی ماند یا را حذف نموده تعدیہ آن  
 با الف و لام درست باید کرد۔ و فعلی و گیر بود در فارسی و ہندی کہ تا می  
 آن موقوف بود و عبارت ابعدش مثال آن فلانے را طلبیدہ سرگوشی  
 باید کرد۔ ترجمہ آن بہ ہندی فلانے کو بلا کر سرگوشی کیا چاہیے کہ با کاف  
 و را یا کاف و یا بھول کے بجائے آن وال بود بریں فعل اکثر یا بھول  
 بعد امر و با امر فقط ہم این مدعا حاصل شود۔ مثال آن ”مجھے چھوڑ کر کہاں  
 جاتے ہو“ اور ”مجھے چھوڑے کہاں جاتے ہو“ اور ”مجھے چھوڑ کر کہاں جاتے ہو“  
 دتے ہی یا بھول بعد تا و یا، محذوف در آخر بعد امر دلالت کند بر معنی یہ مجھ



مثال آں میرے آتے ہی تم اٹھ گئے۔ یعنی مجھ و آدم خاں بر خاستہ رفتید۔ و  
 بعضی بجائے کیا چاہیے کرنا چاہیے گویند و ایں جماعت کسانے باشند کہ والدین  
 شاں از کشمیر در شاہ جہاں آباد آمدہ اند و تولد ایشان بذات خود در شہر اتفاق  
 افتادہ است۔ و امر غائب قائل نے سے کہہ دے کہ وہاں جائے یا کہو میں کہجے  
 و نہی غائب نجاوے اور نہ رہے۔ جاویں اور میں تثنیہ و جمع امر نجاویں  
 اور نہ رہیں نہی آں۔ و صیغہ دیگر بود کہ بعضی صیغہ فعل مستقبل مفرد ماضی و  
 تثنیہ از روئے تعظیم بود و بعضی باید ماضی فعل ماضی و بعضی شکم مع انشیر و صیغہ  
 استقبال نیز آید مثال آپ آئیے گا یا نہیں یا آپ مقرر آئیے گا یا اگر حق تعالیٰ  
 فضل کرے تو یہاں مسجد بنائیے گا کہ پھر آپ بھی دیکھ کر لوٹ جائیں۔ ایں  
 مثال ہا کہ نوشتہ شد از فعل معروف بود۔ اکنون بیان کنم فعل مجهول را معروض  
 فعلی باشد کہ منسوب بفاعل بود و مجهول فعلی باشد کہ منسوب بمفعول بود و مانند  
 زید نے مارا اور زید مارا گیا۔

### صیغہ ماضی مجهول

واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
مارا گیا	مارے گئے	تو مارا گیا	تم مارے گئے	میں مارا گیا	ہم مارے گئے
ماری گئی	ماری گئیں	تو ماری گئی	تم ماری گئیں	میں ماری گئی	ہم ماری گئیں

### صیغہ مضارع حال ایں فعل

واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
مارا جاتا ہے	مارے جاتے ہیں	تو مارا جاتا ہے	تم مارے جاتے ہو	میں مارا جاتا ہوں	ہم مارے جاتے ہیں
اری جاتی ہے	اری جاتی ہیں	تو اری جاتی ہے	تم اری جاتی ہو	میں اری جاتی ہوں	ہم اری جاتی ہیں



## صیغہائے مستقبل

	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
مذکر	مارا جائے گا	مارے جائیں گے	تو مارا جائے گا	تم مارے جاؤ گے	میں مارا جاؤں گا	ہم مارے جائیں گے
مؤنث	ماری جائے گی	ماری جائیں گی	تو ماری جائے گی	تم ماری جاؤ گی	میں ماری جاؤں گی	ہم ماری جائیں گی

## امر حاضر

	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
مذکر			مارا جا	مارے جاؤ		
مؤنث			ماری جا	ماری جاؤ		



# شہر دوم

## متضمن شرح مخالفت موافقت حروف و حرکات

موافقت مراد از درست آمدن حرفی و حرکتی بجای حرفی و حرکتی دیگر باشد و مخالفت از درست نیامدن یکے بجای دیگرے۔ اما از حرف موافقت با ہم باء فارسی و کاف است مثل ڈھانکنا و ڈھانپنا۔ دیگر لام و را مانند تلوار و تروار و روپلا و روپرا۔ و میم با با کہ ماقبل آن فون غنہ باشد مثل تھانپنا و تھامنا۔ و قاف و کاف مثل نورکا بگا و نورکا بقا و چاکو و چاقو و کورفرنگی و قورفرنگی و کدم و قدم نام درخت۔ و با و الف در جمع الفاظ عربی و فارسی مانند ستارہ و سارا و ہالہ و ہالا۔ و کاف و چارچوں چکارا و چٹھارا۔ و را و آرا ہندی مثل اردو و اُردو۔ و نون بارہ ہندی ماقبل آن فون غنہ مانند کاناکا و کانڑا۔ و دال و تال مثل تدبیر و تبیر۔ و لام و نون مانند لون و نون۔ و سین و جیم مثل مجھ سے و من سے۔ و نون و سین مانند اسنے اور ائے و اُسنے و اُتے۔ و سین و با مانند بیٹا و سیٹا از زبان زباناں۔ و نون و تال مثل اتنا و اتا۔ و کاف و واو چوں دوگنا و دونا۔ و دال و با چوں کدھو و کبھو، باہا و بغیراں و کبھی و کدھی باہا و بغیراں۔ نیز درینجا واد و یاکے باشد و را و یا چوں جا کہ و جا کہ۔ و نون و دال چوں فن و فند۔ و الف و یا، مجهول مثل دس بار و دس بیر زبان قدیمان اردو۔ باء فارسی باہا یکے شدہ و با مانند دس بیر و دس پھر۔ و زا و سین مانند ہرگز ہر گس۔ اگرچہ بعضی باشندگان دہلی بایں لفظ منکلم شوند لیکن قبیح و غیر فصیح است



وغالب آنکه فیض صحبت اہل مغل پورہ بدگراں ہم رسیدہ - وسم و باء فارسی مثل  
 طنجہ و طنجہ - و سین و جم فارسی باہا یکے گشتہ مانند کچھانا و پستانا و پھتولہ  
 و پتولہ - و کاف باہا متحد گشتہ و باء فارسی مانند اکھاڑنا و ایاڑنا در مقام  
 چیز ہائے رستی کنج داشتہ باشد - و تاء ہندی باہا یکے شدہ باکاف - لیکن ہر دو  
 لفظ باہم استعمال پذیر دو جدا جدا سموغ نیست مانند کلا ٹھلا - و تاء ہندی باہا لا بالا  
 و تا و ما مانند تا باہا - اگر کسی گوید کہ درین ہر تہ لفظ مذکور لفظ دوم مہل لفظ اول است  
 غلط میگوید زیرا کہ مہل ہندی بہ تبدیل حرف اول ہر لفظ با معنی با و آ و باشد مثل  
 گھوڑا و وڑا - اور ٹوٹا و وٹا اور آگ و آگ اور گھوڑ و دیوں اور چنا و نا اور  
 پانی وانی - و مہل فارسی بہ تبدیل حرف مذکور در لفظ با معنی با ہم می باشد  
 مثل اسپ و فیل مثل اشتر و متر - نقل است کہ شبہ در با ہم زمستان جوئے  
 از اہل ہند وارد منزل آشنائے از مردم ایران شد - چون شام در رسید  
 گفت کہ حالا شما تشریف بریدین تو شک و لحاف دیگر ندارم - مجبور در یک لحاف  
 خوابیدن ضرور خواہد افتاد و الا سردی مردی خواہد شد - گفت باشد جاے  
 اندیشہ نیست در چادر مادر شما خواہم خوابید - و در مہل پنجابی جاے حرف اول  
 الف می آید مانند کوٹھا اوٹھا فیل ایل - بالحدہ دال ہندی باہا تبدیل شود  
 چوں کھانڈ و کھانڈ - و تاء ہندی باہا ہندی متحد باہا مثل بھٹی و بھٹی و باہا  
 متحد باہا مثل بل بے جاتیری و بھل بے جاتیری و بھل - و سین باہم مثل جا بجا  
 جمعا - چنانچہ بعض انبیاء ترا کہ جمے کے دن عید ہوگی جمے کے دن گوئید لیکن جمے کے دن انصاف بود  
 ہر چند در لغت غلط است ازین سبب کہ در اردو بلکہ در ہر زبان استعمال معتبر  
 باشد اصل لفظ را اعتبار نمی کنند و غلط ہم نمیدانند - و با متحد باہا بعد سین باون  
 یکے گشتہ وسم باہا متحد بعد سین مانند سمہال و سنبہال - و کاف متحد باہا و خا



مانند کمره و کمرخ و سیکه و سیخ هر چند بقلبت و ندرت استعمال یابد و گاف و سم  
 لیکن هر دو از هم جداست مثل گول مول - و جیم فارسی باها یکی شد  
 دبا و چهند بند و چیل بل - و گاف متحد باها فقط مثل مانگن تا نگین  
 و اما مخالفت حروف باهم چون مخالفت گاف و جیم بود در بهاگا و بهاجا یعنی حرکت  
 و بهیگا و بهیجا یعنی ترشد - ظاهراست که زبان اردو بهاگا و بهیگا باشد بهاجا  
 و بهیجا خلاف اردو اگرچه در هندی صحت دارد چرا که اهل هند سولے مسلمانان  
 فیصح شاه جهان آباد چنین الفاظ نگنم نمایند - دیگر خلاف یاد و او چون "کین"  
 که زبان دهلی و "کول" که زبان اکبر آباد باشد و منچا و موچا - موچا  
 زبان پوربست بمنه پوشیدن چشم - دیگر خلاف لام و سین در  
 لفظ مثل نکلا و نکسا - نکسا زبان غیر فضیحا و هندوان است  
 و نکلا زبان فضیحا باشد -

و دیگر خلاف کاف و جیم فارسی چون کوانا که زبان اردو است که بچوانا که  
 مخالفت آن باشد و تبدیل کاف و جیم فارسی و بعکس در یک لفظ نیز مخالفت  
 بار و زمره زبان اردو دارد مانند کچر و چکر که زبان اکثری از اهل هندو است -  
 اما حرکات موافقه باهم مثل کسره پنا و فته پنا که هر دو از زبان فضیحا مسموع  
 است و گھنا و گھنا اول کثیرا استعمال و ثانی قلیل و نادور - و فته رنا و ضمه  
 رنا مانند فلانا خاک میں رگیا اول بهتر باشد از دوم - و فته مٹی و کسره مٹی  
 هر دو فصیح بود - و ضمه میم محلا و فته آن مانند سهندیوں کا محلا یا بجاریوں  
 کا محلا - و کسره نکسک بمعنی سراپا و فته هر دو حرف بهیمن معنی نکسک - و  
 کسره ہا و ہرن و فته آن چون ہرن - و کسره میم و ضمه آن چون میج و میج یعنی  
 میج سے کیوں خفا ہو - این بیشتر لفظ کسانے باشد که نازک اندام و خوش ترکیب



با صاحب شخص متصف باین صفت باشد و مخالفت کسره و ضمه چپینا و چپینا  
 که کسره جیم فارسی متحد با ا ب معنی پوشیده شدن مستعمل است و ضمه آن لفظ  
 اهل منغل پوره باشد و هرگز زبان اهل اُردو نیست. دیگر کسره کات در  
 کھلا تا بمعنی خوراندن و فتحه آن که زبان ملکیان پورب و ضمه آن که زبان  
 اهل پنجاب یا بعضی اهل منغل پوره باشد. و کسره یا و ی بمعنی ابر که لفظ  
 اُردو است و ضمه آن که زبان سادات بارهه و فتحه آن که زبان اطراف  
 دهلی باشد. و کسره واو و ه بمعنی آن یا آنها زبان قابلیت و تنگایان  
 پورب و اکثر ملایم که معنی شاه جهاں آبادی و فتحه آن که لفظ دلالان  
 مزید پارچه و بعضی مسلمانان خارج از محبت نیز و ضمه آن که زبان  
 اُردو و دانان بود. اکثر بارهه و یه مبدل به رعایت ما قبل بیاو  
 و در وه بهما رعایت مبدل با و او که در و این هم مختار اهل فصاحت شهر  
 است. و حرکت کات در کو که بمعنی را بر لے افاده مفعولیت است با و او  
 محمول لفظ اُردو و واو و حروف لفظ بیرونیان و کمن سالان شهر نیز باشد.  
 و کسره الف در ایسی بمعنی این چنین لغت بیرونیان و فتحه آن لفظ اُردو  
 است. و فتحه کات قسم که زبان دهلی و کسره آن که لفظ افغانه فرخ آباد  
 و مو باشد. و کسره میم میس بمعنی در میان زبان اهل اُردو و فتحه آن زبان  
 باشندگان اناوه و اطراف آن باشد و فتحه میم میس که بمعنی من باشد  
 لفظ فصحاے شهر است و کسره آن که زبان باشندگان ملک سیاه گنگ و  
 جن باشد. و فتحه حرف اول پنگ که بالای آن خواب کنند زبان فصیحان  
 شهر و کسره آن لفظ دهاقین باشد. و فتحه شین شیخ که زبان قبا بلان شهر  
 است و کسره آن مستعمل عوام آنجا بود. و ضمه غلین منغل که



که مستعمل پوربیاں باشد و فتح آں کہ لفظ صحیح و زبان شاہ جہاں آبادیاں  
 فصیح است و تخیل کہ از روی لغت ہم غلط نہ باشد۔ و کسرہ ہاء متھڑمی  
 یا فتح ہاء و تاء باہمی کی شدہ و نون غنہ ماقبل راء ہندی و یاء معروف بمعنی مادہ  
 فیل لفظ میواتیاں و متھنی یا کسرہ ہاء و نون مکسور ماقبل یاء معروف لفظ  
 پوربیاں و فتح ہاء کہ لفظ فصحاے اُردو باشد۔ و فتح سین سر باتشدید و بی  
 تشدید کہ لقب زنارتد است لفظ شاہ جہاں آبادیاں و ضمہ آں لغت پوربیاں  
 و بعضی شاہ جہاں آبادیاں یا شین مشد و نیز استعمال کنند و ضمہ تاء تم بمعنی  
 شما کہ لغت دہلی است و فتح آں زبان تھانمیسر و اندری و کبرہام باشد۔ و فتح  
 تاء ملک کہ برائے استہا باشد و ضمہ اول آں زبان دہلویاں فصیح دوا میں  
 زبان اہل مغل پورہ بود۔

(حاشیہ صفحہ ۲۵) لے در بعضی نسخ این عبارت بایں پنج است و ضمہ نین مثل کہ لفظ صحیح الاصل ہمین است  
 مستعمل پوربیاں باشد و فتح آں کہ لفظ غلط و زبان شاہ جہاں آبادیاں فصیح است۔



# شہر سوم

در افتادن بعضی حروف از لفظ وقت سخن گفتن  
محققانمانند کہ افتادن حروف بر دو قسم است یکے آنکہ فصحا لفظ را بعد حذف حرف  
یا حروف رواج داده اند دیگر آنکہ بعضی صاحبان وقت تعجیل در تکلم حروف  
را بے ارادہ میندازند و از زبان شاں خوشنما باشد۔ صنف اول مانند  
افتادن واو و یاء مجهول بود از لفظ ہووے معنی باشد و نہ ہووے تابع آن  
است مثال آن

آپ فلانے شخص کو تعزیه خانے میں بہت بلاتے ہیں ایسا نہ ہو کہ کوئی  
تبرّا کرے اور اُس کی خاطر آزرده ہو۔

نہو بجائے نہ ہووے و ہو در آخر این عبارت بجائے ہووے باشد و الا در لغت  
ہو صنفہ امر معنی شود باش و نہ ہو نہی معنی مباحش و مشو باشد نہ معنی شود  
و باشد و نباشد و نشود۔ و حذف واو منقوح و راء ساکن از لفظ آکر و جا کر  
و شکر یا کاف مکسور و یاء مجهول از آکے و جا کے و سُکے بہاں معنی مثال آن  
فلانا ہاری باتیں سُن مرزا حسن علی پاس سب کہ دیتا ہے اور وہاں کی  
باتیں یہاں آبیان کرتا ہے۔

سُن بجائے شکر و سُکے و جا بجائے جا کر و جا کے و آ بجائے آکر و آکے در عبارت  
نہ کو راست۔ و ہاء از دیوانہ پن کہ بہ دیوان پن مشغول است۔ و الف از  
لرگاہین کہ آری از لڑکین بفتح راء ہندی و سکون کاف گویند دہم از شہدا  
پن کہ تم از شہد پن گویند۔ و واو از اکثر مصادر و صیغہ مضارع و



امر و نهی مانند کھاؤ نا و جاؤ نا و آؤ نا و پیو نا مثال مصدر۔ کھاؤ تا ہو و پیو تا  
 ہے و جاؤ تا ہے و آؤ تا ہے۔ مثال مضارع۔ آؤ و جاؤ۔ مثال امر۔ آؤ  
 و نہ جاؤ۔ مثال نہی۔ حالاً ہم کہن سالان شہر از فرقہ مسلمین و بیشتر ہندوان  
 آؤ تا ہے بجائے آتا ہے بر زبان دارند۔ و محمد تقی میر سلمہ اللہ در شعر ہم آؤ  
 اند شاید برائے حفظ وزن باشد یا در اکبر آباد مضائقہ نداشته باشد۔ و الف  
 از آخر دالاکہ بمعنی صاحب و باشندہ و ملوک است لیکن نہ در ہمہ جا بلکہ در  
 یک دو لفظ مانند دلی وال کہ باشندہ دلی را گویند و حسب قاعدہ اصلش  
 دلی والا باشد و چنیں کوٹھی وال بجائے کوٹھی والا یعنی صاحب مال و ہندی  
 خزانہ دار۔ و الف از لاگا مانند فلانا دیوار سے لاگا کھڑا ہے زیر کہ لاگا کھڑا ہو  
 فصیح باشد۔ و لام از تلک یعنی اب تک بجائے اب تلک لیکن ہر دو زبان اردو  
 است۔ و یا آؤ و آؤ از ایدھر و او دھر و کیدھر و پور مانند شہزاد پور و شاہ  
 جہاں پور۔ و در کتابت بعضی مبراعات ضمہ واؤ و مبراعات کسرہ یا نویسد و بعضی  
 و حق بجانب کسانے است کہ نمی نویسند۔ زیر کہ اگر بقاعدہ ترکی بعد حرف مضموم  
 واؤ و بعد حرف مکسور یا ضرور باید نوشت باید کہ بعد حرف مفتوح الف ہم نوشتہ  
 شود و چنیں نیست۔ راہ و کہا و چلا راہ و کاہ و چلا در ہندی نمی نویسند بخلاف  
 ترکی کہ آنجا ایدمی را بہ الف مکسور بر وزن فعلن از روی عروض با یا و او غلا  
 بر وزن فعلن با او اومی نویسند۔ مثال واؤ بعد ضمہ و الف بعد فتحہ در ہمیں  
 مثال موجود است۔ و سولے ایں حل ہندی بر ترکی چ ضرور۔ و سرائی ہندی  
 کہ در ترکی بعد ضمہ واؤ و بعد کسرہ یا و بعد فتحہ الف باید نوشت ایں است کہ  
 فصحاء زبان مذکور اعلان حروف مذکورہ در تلفظ نمی کنند و در اصل موجود است  
 اگر اعلان بر وزن فاعلان ہم موزوں نمایند و ہم چنیں قاجار را کہ بر وزن



پاداش در شعر بند روا باشد - بخلاف هندی که اُس را که یعنی او دآں باشد  
 بروزن کل بود بروزن حور موزون نمی توان کرد - و راء را که بروزن فعل باشد  
 بفتح تین بروزن فعلن - راء و لاء را که مصدر ملاقات است بروزن فعلن در  
 عروض بروزن قاعن نمی توان گفت - و ایں هم ظاهراًست که در اُس که  
 یعنی این است یا نمی نویسند - هرگاه در اُس واو نمی نویسند اُس چه  
 تقصیر کرده است که بغیر یاء نوشتن آن صحیح داشته اند - و ایدھر را که بایاء  
 نمی نویسند اشاره بهمین معنی است که بعد حرکت حرف ضرورت نیست بخلاف  
 ایدھر و کیدھر که در تلفظ هم یاء دارد - و ازیں گفتگو ثابت می شود که واو  
 در اُس و جمیع الفاظ هندی که در آل ضمّه بغیر تلفظ واو خوانده شود و واو نوشتن  
 صحت ندارد - و همچنین حال یاء - پس حرفی که در تلفظ ظاهراًست در کتابت هم  
 درست است و الا غلط - بر اے همین حرف مضموم باوا و یکے شده و مکسور بایاء  
 یکے گشته و مفتوح با الف محسوب در حروف اُر دو نکردم و الا نود و یک حرف ازیں  
 زبان نشان داده می شد - و مینه بروزن دل و کوخرا بروزن فعلن بایاء و  
 واو در کتابت شهره و رواج پذیرفته در اصل ضرورت نیست - و حساب نود و یک  
 حرف باین طریق که هشتاد و شش حرف سابق نشان داده شد و دو حرف از زبان  
 دلالا یعنی زابا نون یکے شده در زنگار بروزن چهار - و شین با نون یکے شده  
 در شنگرف بروزن مسطر - و واو در اُس و یاء در اُس و الف در راء برال  
 زیاده باید کرد و مجموع نود و یک حرف می شود - و صنف دوم جانمده بشدیم و  
 نورده بجای جان محمد و نور محمد است - و صامرا بجای صاحب میرا و کبی بجای  
 بھائی و بابو بجای باواجی و جنور بجای جانور و شجنا باد بجای شاهجهان بابا  
 و روشن دولا بجای روشن الدوله -



# شهر چهارم خبر دهنده است از حالات مصداق

میگویم هر نفعی که آخر آن نباشد مصدری بود که صیغه ماضی و حال و استقبال و امر و نهی از آن پیدای شود و هر چه اشتقاق صیغه از آن ممکن نباشد مشتق بر آن نخواهد بود گوئی مصدری از او پیداشود. بالجمله اول را مصدر و ثانی را حاصل مصدر نامند کیفیت مصدر در ذکر صیغه ها قدری بیان کرده شد. لیکن تحقیق آن بدین مخطط است که مصدر سه گونه بود یا آنکه فعلی که از مشتق شود خصوصیت با فاعل داشته باشد و آن را لازم نامند یا بر دیگر واقع شود از دست کسی یا به ایما کسی واقع شود بر کسی از دست کسی و هر دو صنف آخر را متعدی خوانند. و قسمی است دیگر از لازم که معنی متعدی از و بر می آید. مثال لازم آیا زید یا گیار زید. مثال متعدی اول ما را زید نے عمر کو. مثال متعدی ثانی مروا یا زید نے عمر کو بر کسی مثال متعدی ثالث که معنی آن از لازم بیرون آید آیا زید ساتھ عمر کو یعنی لایا عمر و زید کو. و انا از بهی جا بداند که هر فعلی که بایما کسی از دست کسی بر کسی واقع شود مصدر آن بتقدیم و او بر الف خواهد بود. و این و او در هیچ جا حذف نشود. بعضی صاحبان که حذف آن نمایند از فصاحت نباشد و اردو دانی آنرا درست نباشد مانند کر انا یعنی کروانا و گمانا بجای گوانا هر چند که انا بیشتر استعمال یابد لیکن این هم فصیح و صحیح است و مرانا بجای مروانا و مرانا موافق قیاس متعدی مرنا بود و بمعنی میرانیدن نه متعدی مارنا بمعنی زدن. و در بعضی الفاظ تقدیم و تاخیر حروف کرده اند مانند دابتا و دبانا و الینڈنا و اُنڈلینا. اما قاعده که در ساختن متعدی پیش از این نشان داده ایم در متعدی اول نیست بلکه در متعدی ثانی



زیرا که در متعدی اول مخالفت این قاعده هم بسیار یافته می شود. و حاصل مصدر  
 چند قسم است تکرار لفظین مانند آتے آتے و جاتے جاتے و کھتے کھتے و اُٹھتے  
 اُٹھتے بایا مجهول یعنی تا آمدن و رفتن و گفتن و برخاستن میرے آتے آتے یعنی  
 تا آمدن من - و هم چنین حال دیگر الفاظ که معنی تا خود بخود در او پیدا شود  
 و آتے هم بانظار خود حاصل بالمصدر باشد و محتاج به تک بود مثال آن  
 میرے آتے تک - و مری یعنی مردن و رہاؤ و چڑھاؤ و اُتار یعنی ماندن و سوار  
 شدن و فرود آمدن - و حال اکثر صیغهای امر چنین باشد مانند اُچ و بھج و  
 سمجھ و کھنچ و اگر در هایش یعنی ماندن و دیوان پن یعنی دیوانگی که حاصل بالمصدر  
 در فارسی باشد و چالا یعنی رفتن و چل چلاؤ نیز به هان معنی و کس کساؤ و مثل آن  
 نیز بسیار آمده - و کلا یا یعنی مدور شدن و گھلاؤ و سجاؤ یعنی مخلوط شدن چیز  
 در آب و لطف و خلط محبوب و زیبا شدن و مچ چا هٹ معنی اظهار آرزو و در دل  
 کردن و لڑگت یعنی مقابل شدن و سیج یعنی زیبایش که حاصل بالمصدر است  
 و دھج که مراد از انداز زیبایی بود و دھب یعنی طرح انداختن و کربب یعنی کردار  
 اگر توت هم هان و نباه یعنی انجام رسانیدن - و بعضی حاصل بالمصدر بد و لفظ متضمن  
 یک معنی اند چون دڑ دھپاڑ و ریل پیل و جھانک تانک و دیکھا داکھی - و برے  
 مبالغه یک لفظ را دوبار آرنده الف را واسطه در میان هر دو سازند چون دُڑا دُڑا  
 و بھاگا بھاگ و الف در دو لفظ مخالفه الحروف نزد بعضی صحیح و نزد بعضی غلط باشد  
 و آن را زبان عوام اُردو خوانند مانند ریل پیل که در شعر اقم سطور است -



# شہراول از جزیرہ دوم کہ مشتمل بر نحو این بن بان باشد در تعریف اسم و بیان احکام آن

کبک دو گونه بود بامعنی و بمعنی از بحث بیرون است۔ و بامعنی معتبر بود در بحث  
آں را به بول تعبیر کنیم، زیرا کہ کبک اعم است ازینکہ بامعنی بود یا بمعنی و بول منحصر  
در لفظ موضوع مفرد باشد۔ پس بول یا به زمانہ از سہ زمانہ کہ ماضی و حال و مستقبل  
باشد شامل بود و آن را فعل نامند مانند آیات و آتاپے اور آوے گا۔ چنانچہ  
نہ بود و آن را اسم گویند مانند شمس و قمر و این ہر دو دلالت بذات خود بر معنی  
نمانند مستقل باشند۔ و قسمی است از بول کہ مستقل نہ بود بذات خود و دلالت کند  
بر معنی بواسطہ غیر و آن را حرف میخوانند چون پر بمعنی بر و سے بمعنی از۔ مثال  
آں کوٹھے پر ہم سے چڑھا نہیں جاتا۔ و حرف برے ربط کلام در عبارات بسیار  
آید و ممکن است کہ عبارت خالی از حرف ہم باشد مثل زید آیا و کوٹھا گرا۔ و اما اسم  
را اقسام بود جامد و مشتق و تام و ناقص و مفرد و مجموع و مؤنث و مذکر و فاعل و مفعول  
و مبتدا و خبر و موصوف و صفت و بدل و مکرر و مستثنی و تمیز و مضاف و مضاف الیہ  
و حال و ذوالحال۔ و فعل ہم دو نوع بود تام و ناقص۔ و وقت ہم اسم متعدد  
را در دو ہر یکے بجای خود آید۔ و مجموع دو بول را بات نامند در عربی کلام لیکن  
بشرطیکہ سکوت براں صحیح باشد سامع را، و این حاصل نشود مگر در فعل و فاعل و  
و مبتدا و خبر۔ اما اسم جامد عبارت از اسمی بود کہ از مصدر برے بنیادہ باشد نہ از مزج  
شے برآید مانند زید و عمر و گھوڑا و ہاتھی و مشتق آنکہ از مصدر مشتق گشتہ باشد۔ چون بتلو  
و بھگوڑا و روؤ و ہنسور و گایک و بجویا۔ و اسم فاعل و مفعول داخل این نوع باشند



واسم تمام و ناقص مختصر بود در علم که بیا نش بعد از این آید مثل گل محمد و گلو۔ و مفرد  
 چون گلوڑا و اونٹ و گاجرو مولی۔ و مجموع بر چند قسم باشد انچه آخر آں الف بود  
 مذکر باشد مانند پیرا و کولا و رنگترا و خر بوزا و چھارا و کیلا و اندرسا و کھیرا و نیچا  
 و حقا و گلوڑا و حقا و مولا و پیپیا و غیر آں نہ میتا و پیچا کہ ہر دو مونث بود۔ جمع  
 آں بہ تبدیل الف بیا و محمول باشد و تثنیہ در حکم جمع است مثل پیرے کھائے  
 اور کولے خریدے اور رنگترے بیچے اور خر بوزے میٹھے نکلے اور چھارے اچھے  
 نہیں ہیں اور کیلے بنگالے میں اچھے ہوتے ہیں اور گرم گرم اندر سے کھایا جا ہیے  
 اور دئی کے کھیرے یاد آتے ہیں اور چار گنیچے اور پانچ حقے بھائی صاحب نے  
 سنگوائے ہیں اور گلوڑے پکڑے آئے ہیں اور جناب عالی نے سوچتے رہنے  
 میں اور چھڑوائے ہیں اور مولے بول رہے ہیں اور پیسے برسات میں غضب  
 کرتے ہیں۔ و ہرچہ آخر آں یا معروف بود جمع آں بالف و تون آید بشرطیکہ نام  
 مذکرے از حیوان مثل ہاتھی و علم مانند دلی و یا آں زائدہ نباشد مانند جوگی  
 و بیراگی و ساسی و پنجابی و پوری۔ مثال آں۔ چوں مویاں کہ جمع مولی باشد  
 بچنیں پوریاں و کچوریاں و کلیاں و جلیبیاں و چارپائیاں و انبرتیاں چوکیاں  
 و دریاں و شطرنجیاں و گولیاں و بولیاں و جھولیاں و کوڑیاں و گالیاں۔ ما  
 ایں قاعدہ در زبان اُردو بیاں سکینیم بازبان دیگر سروکار نہاریم اگر در جمع کھٹیا  
 کہ بمعنی چارپائی باشد قاعدہ پیرا کہ در خطوط پیرہ نویسند یافتہ نشود در اصول ما  
 خالی واقع نہ می شود زیرا کہ زبان اُردو نسبت و سوائے ایں ہرچہ مذکر نیست  
 مانند انگلیا کہ بہ زبان اُردو سینہ بند زناں باشد جمع آں نیز از جہت تانیش بایں  
 طریق درست نہ بود بلکہ مفرد و مجموع آں نزد فصحاء کی باشد برے ہیں در شروع  
 بیان ایں جمع لفظ را مقید بہ تذکر کردہ ایم۔ و ہرچہ آخر آں ورے یا معرفت



از حروف آورد و آفتہ جمع آل بشر طمانیت بایا و مجول و نون غنہ آید مانند  
 ناکائیں اور نائیں اور باتیں چلتیں اور گھاتیں اور چنیں اور چنیں اور یادیں  
 اور گاہیں اور پشوازیں اور بوسیں اور بندشیں اور وارثیں اور رقا صیں  
 اور مرتاضیں اور محتاطیں اور طماعیں اور کمظفیں اور بد طریقیں اور نازکیں  
 اور بدرگیں اور محرمیں اور ازاریں اور کھڑاویں اور بے راہیں - و ہر چہ آخر  
 آل الف و یاء معروف نباشد و مونث نیز نہ بود - جمع آل بہاں مفرد است مانند  
 پانچ لڈ و اور دتل کدو اور دو پکاؤ اور چار سالن اور آٹھ تر بوڑا اور پندرہ شلغم  
 اور سات بیگن اور بیس کچا لو اور بارہ رتا لو - توضیح بعضے الفاظ کہ در جمع مونث  
 بایاء و نون غنہ نوشتہ شد این است آپ کی یادیں بہت رہیں - بی گنا نے سات  
 پشوازیں اور نئی سلوائی ہیں - جتنی ناکائیں ہیں اپنی نوچیوں کی سب ارٹیں  
 ہیں و وارث ہیں نیز درست باشد - مثال دیگر اُن کی وارثیں مرگئیں - اپنے  
 دل میں بہت سی ہوسیں ہیں - یہ بندشیں جو آپ نے باندھی ہیں سو ہم سب  
 سمجھتے ہیں - اور رقا صیں جب آویں گی تو سب کے دل ملجاویں گے - مرٹھیں  
 سب آرزو و عبات کی رکھتی ہیں - محتاطین کب ہندو کی دوکان کی چیز اپنے بچوں  
 کو کھانے دیتی ہیں - کمظفیں دم بدم اپنی دوپٹے کی تامی ہی دکھایا کرتی ہیں -  
 بد طریقیں بھلے آدمی کے گھر میں آنے کے لائق نہیں ہوتیں - نازکیں موٹیوں کو کب  
 خیال میں لاتی ہیں - بدرگیں ما باپ کے اختیار سے باہر ہوتی ہیں - و ایں  
 جہما کہ نوشتہ آمد باجمے کہ صیفہ اش صیفہ مفرد است مانند لڈ و وغیراں با واد  
 مجول و نون غنہ نیز آید - در چند موضع کی در حالت متعدی دیگر در وقت آوردن  
 کو بعد آں کہ باکاف و واد مجول علامت مفعول است - دیگر در وقت ضافت  
 دیگر در حالت تعلق با حرف - مثال مولیوں نے آج ہمیں بہت ہمزہ کیا ،



یا مولیوں کو تراشو یا مولیوں کے پتے نہیں دیکھئے یا مولیوں سے معدہ خراب ہوتا ہے  
 واپچنیں حال گا جو لڈ وشل آں۔ واپتھی وجوگی وشل آں نیز چنیں باشد۔  
 جوگیوں نے آج شہر گنیر لیا ہے اور مست ہاتھیوں نے بڑی دھوم مچانی ہے۔  
 اور جوگیوں کو مار کر نکال دو اور مست ہاتھیوں کو چرائی پر لے جاؤ اور جوگیوں کا  
 یہاں کیا کام ہے اور مست ہاتھیوں کا رہنا شہر میں اچھا نہیں اور جوگیوں سے خدا  
 پناہ میں رکھے اور مست ہاتھیوں سے بھاگا چاہیے۔ و مفول بغیر کو ہم دست  
 باشد مانند مولیاں تراشو اور گا جریں لاؤ اور لڈ وکھاؤ۔ لیکن ہاتھی وجوگی وشل  
 آں بایں طریق پسندیدہ و روزمرہ آرد و نباشد و ہر چہ جمع و تشنیہ آں خلاف مفرد  
 در آرد و باشد مفرد آردن آں سولے آنکہ تمیز کنندہ آں کی باشد دست نیفتہ  
 مثال ایک گھوڑا ایک مولی ایک گا جو دو گھوڑا و تین گھوڑا و دو مولی و تین گا جو  
 صحت ندارد و سولے اہل بنگالہ و پوربہ در شاہجان آباد کسی بایں طریق حرف  
 نمی زند۔ دو گھوڑے اور تین گھوڑے اور دو مولیاں اور تین مولیاں اور  
 دو گا جریں اور تین گا جریں صحیح باشد۔ عزیزے در شوی خطاب بمزرافیع کردہ گوید۔  
 تم اپنے پیل معنے کو نکالو میرے ہاتھی سے دو ٹکر لڑالو  
 دو ٹکر صحت ندارد و دو ٹکریں سیاید اگر یک ٹکر سگفت خوب بود لیکن خودش دو ٹکر متواہد  
 در لفظ ایک یا داخل تلفظ نیست۔ و ہر چہ مفرد و تشنیہ و جمع آں کی باشد چوں  
 ہاتھی وجوگی و لڈ و و ممیز جمع اعداد در آں مثل کی باشد مانند ایک ہاتھی اور  
 دو ہاتھی اور تین ہاتھی اور ایک وجوگی اور دو وجوگی اور تین وجوگی اور ایک لڈ و اور  
 دو لڈ و اور تین لڈ و۔

و مذکر و مؤنث ہم مشتمل بر اقسام بود حقیقی و سماعی و تقدیری۔ مؤنث حقیقی آنکہ  
 مقابل خود مذکرے از حیوان داشته باشد و آنرا در انسان علامات و القاب بود



مانند بگیم و خانم و بی بی و بی بی و بہو و ہمشیرہ و اما و باجی و پھوپھی و خالاد و مانی  
و انا و ددا و چھوچھو و نظائر اینہا۔ و بعضی الفاظ بہ تبدیل حرفے و حرکتے دال  
بود بر مذکر و مؤنث مانند پیارا و پیاری اول مذکر و دوم مؤنث۔ و پنچین پنجابی  
و میواتی و بنگالی و مارڈاڑی و مؤنث آں پنجابن و میواتن و بنگالن و مارڈاڑن  
باشد۔ و ایں کلیہ نیست بلکہ اکثر این است کہ نون در عوض یاء معروف کہ در  
مذکر است دلالت بر مؤنث نماید زیرا کہ از پور بی پور بن درست نیاید بلکہ آں  
یاء معروف زیادہ کنند مانند پور بنی پور در پنجاب و زن خود بسکون را است باقی  
یاء مضموم و نون مسور و یاء معروف باشد۔ و پنچین خراسانی و صفایانی و شیرازی  
و غیر آں الفاظ فارسی و عربی بہ تبدیل یاء و نون دال بر مؤنث نمی تواند شد  
بخلاف تبدیل الف مذکر بایاء معروف کہ دال بر تانیث بود مثل پیارا و پیاری کہ  
گزشت و کھٹا و کھٹی و میٹھا و میٹھی و کڑوا و کڑوی و ٹسکا و ٹسکی و قس علی ہذا۔ و نون  
شیرازن و مثل آں زبان فصحاء نیست اگرچہ صحت دارد بقیاس پنجابی و پنجابن  
و بنگالی و بنگالن بلکہ بر مذکر و مؤنث ہر دو اطلاق شیرازی روا بود مثال آں  
یہ مثل شیرازی ہے اور یہ مغلانی شیرازی ہے۔ بخلاف یاء نسبت ہندی کہ در مؤنث  
بیشتر با نون بدل شود مثال بنگالی و بنگالن۔ و بعضی جایاء تانیث مقابل الف  
مذکر باشند چوں پٹھان و پٹھانی و برہمن و برہمنی۔ و گاہے ماقبل آں الف و  
نون بغير ایند چوں مغل و مغلانی و سید و سیدانی۔ و گاہے یاء معروف از مذکر و در  
کنند و الف و نون و یاء معروف برائے تانیث آرنند چوں کھتری و کھترانی۔ و یاء  
مشد در ا مخفف سازند چوں یاء سیدانی بعد سین۔ و نون در چینی خلاف قیاس است  
و در دومنی مضائقہ ندارد و مناسب است زیرا کہ مذکر آں دوم است دومانی  
کہ مؤنث ان دومی باشد و ممانی مؤنث مانوں بر خلاف قیاس بود نظر بہ محیی و



پیکھی زیر که اصل مانوں ما با بود اهل هند الف را با و او مقابل عمود بدل کردند  
 و نون غنه از کثرت استعمال شهرت یافته - و مراد از هندیاں کسانی است که ولدین  
 شاں مغل باشند و این تبدیل قدیم است در شعر امیر خسرو هم لفظ مانوں و مانی  
 یافته شده - و حرکت ماقبل و او مجهول در عوض حرکت ماقبل و او معروف که در مذکر است  
 دلالت نماید بر تانیث لفظ مانند کلو با و او مجهول مذکر و کلو با و او مجهول مؤنث بود  
 و ناها سیکه جزو تانی آں نسا بود زیب النساء و عزت النساء و غیر آں همه مخصوص زنان  
 باشد - و بعضی اسما مشترک بود مانند قطبن و مرادن و جمعیت که اصل آں در مذکر  
 قطب الدین و مراد علی و جمعیت خاں و در مؤنث قطبی بگم و بی مراد بخش و بی جمعیت  
 باشد - و ایر بخش و پیر بخش و نور بخش و کریم بخش و حسن بخش و حسین بخش و تفضی بخش و  
 غیر آں همه مشترک در مذکر و مؤنث است - و ترخیم آں اگر با و او مجهول بود دلالت  
 کند بر تانیث چون ایر و و نیز و او بر لے مذکر آید مثل ایر و غیر آں - و در مذکر  
 و مؤنث پیر بخش الف مقابل و او مجهول باشد مانند پیر و و پیر او در نور بخش  
 قاعده پیر بخش جاریست لیکن در ایر بخش و نور بخش و او مؤنث با و ن هم مبدل  
 شود چون ایرن و نورن - و پیرن صحت ندارد و سموع هم نیست - و از کریم بخش  
 اگر یو و کریمین بیشتر شنیده می شود - و از امام بخش اما مو با و او مجهول بیشتر و امان  
 کم - و از حسن بخش در مذکر حسنو با و او معروف مشهور و حسنو با و او مجهول در مؤنث  
 ناشنیده - و از حسین بخش حسینی بایا معروف مشترک در مذکر و مؤنث - و از تفضی بخش  
 ترخیم بخاطر نیست - و این اسما مخصوص بزنان کسی باشند نام زنان شرفا - و کنیز  
 و کنیزان شاں که صنوبر و یاسمن و گل اندام و رلے بیل و موگر او چنبیلی و سیوئی  
 و موتیا و زرگس و سوسن و همیشه بهار و صبح دولت باشد - لقب سولے نام معبر نیست  
 مثل کلو و پھیا و بنو و ننھی و غیر آں زیرا که زنان شرفا و کسی هر دو دختران خود را



بایں لقب خوانند و در فرقه پنجابا قاعده نیست که دختران خود را موسوم بنهور لہنا  
و نور لہنا سازند و آنہارا بنہورن و نورن شہرت دہند۔

## ذکر موشحات سماعی

و واضح باد کہ مصنف موشحات سماعی را بے ترتیب و پرانگندہ مثل بیان خودش در کتاب

نوشته بود چون این بحث در آمد و نہایت محتاج الیہ است لہذا آنرا بترتیب حروف

تجہی مرتب نموده طبع نموده شد تا استخراج الفاذا آسان باشد و معانی بعضی الفاظ ہم نوشتہ شد

قال المصنف و مؤنث سماعی بایا معروف و آخر باشد و این کلیہ است کہ ہر چه آخر آ  
یا معروف یافتہ شود مؤنث ابدی است۔ سوائے نسبتی یا بمعنی فاعل مثل پنجابی  
و پوربی دسا تھی و روگی و بھوگی و جوگی و مالی کہ بمعنی رفاقت کنندہ و صاحب مرض  
و خوردہ و صاحب یا صفت در مذہب ہنود و باغ پیرا باشد۔ یا جزو علم حیوان مذکر مانند  
ہا تھی، بمعنی قیل بایا در آخر کلمہ کہ لقب آدمی مثل چودھری یا صفت چیزے مثل  
بھاری باشد چون صفت تابع موصوف خود باشد باز کہ مذکر و با مؤنث مؤنث ہتھا  
میاید مانند خالی و بھاری بمعنی گراں چنانچہ یہ پتھر بہت بھاری تھا اور یہ گٹھری  
بہت بھاری تھی گویند۔ مثال الفاظ مؤنث کہ آخر آہنا یا معروف باشد چون  
مولی و بتی و مٹی و ترنی و کندوری و بوٹی و چوکی و اسوری و ساڑی و پوئی  
وانگلی و چھلتی و چنگاری و جالی و بالی و نالی و علی ہذا القیاس۔ و دہی در پنجاب  
و پورب مؤنث و در آمد و مشترک در مؤنث و مذکر و آنیث موتی بمعنی گوہر قیاسی  
و تذکیر آن بحسب شہرت شاذ است و پانی مثل آن و لکھی بمعنی روغن در اصل لکھیو  
بودہ است دیگر موشحات سماعی سوائے این بسیار باشد مثل

حرف الف



آب تاب - آبرو - آتش - آتشک - آخور - آرزو - آس - آستین - آفت - آگ -  
 آمد - آمد آمد - آمدورفت - آخ - آنکه - آواز - آیت - بخلاف آیه - ابتدا - اجل -  
 اجرائن - آچکن - اُچھل کود - ادا - ازدحام - ازار - اساس - اسپک چیز -  
 که بر پشت زمین از چرم جت داشتن پارچه و غیره سازند این لفظ مشترک است  
 در مذکر و مؤنث - اطلاع - طلس از روئے تحقیق - ایون که آنرا افیم گویند و افیم  
 نیز - الخالق - اکڑ - اکسیر - انبوه - انتها - انشد - انگشتری - انگلیٹ بمعنی  
 جامت - انگوٹھی - انگیا - او جهل - اوس -

### حرف با

بات - بادفرنگ - بادیان - بال گندم و جو - کودوں کہ قسمی است از غله - با -  
 بانگ - بانک - بانج - باؤ بمعنی ہوا - باہ - بحر بمعنی کشتیا لیکن این لفظ اردو  
 قدیم نباشد اہل دہلی در پورب استعمال کنند - بخشش - بد، کہ مرضی است مشہور -  
 بدھیا کہ گاؤ آختہ باشد - برت - برق - برصیا - بساط - بسم اللہ - بغل - بگل -  
 بلا - بنات کہ در اردو بانات را گویند - بندش - بندوق - بنیاد - بو - بوباس -  
 بود و باش - بوجھ - بوند - بہار - بھاگڑ - بھڑک - بھنک، کہ آواز خفیف را  
 گویند - بھنگ - بھوکھ - بھول چوک - بھوں - بھیر، بمعنی انبوه - بہیر، بمعنی  
 ہمایان فوج - بیت بمعنی فرد شعر - بیٹھک، کہ قسمی است از ورزش و تیر  
 بمعنی انچہ زنان بتبعیت او ہام زن را کہ بر سرش شیخ سد و یا دیگرے از برادرش  
 می آیند نشانہ جلسے کنند و سرود معین رو بروے او بسر آیند و او سر خود را  
 جنبش دہد کہ آنرا اکیلنا گویند و این مجلس را بیٹھک نامند -

### حرف پاء فارسی

پاپوش - پازیب - پاکھر بمعنی زرہ اسپ - پاکی طینت - پال، قسمی است از نیمہ خورد



مشرک در مذکور مؤنث - و پخت - و پخت و پز - پشواز - پکار - پکڑ - کھاوج - پلٹن  
 این لفظ اردو سے قدیم نیست - اہل دہلی در پورب استعمال کنند - پک - پون  
 بفتحین بمعنی ہوا - پونچھ - پھین - پھکڑ - پھوٹ ، بمعنی تفاق و عداوت و قسم خوردہ  
 نیز - پیاز - پیاس - پیپ باثالث نیز پلو فارسی بمعنی ریم - پیٹھ بایاء معروف بمعنی پشت  
 پیٹھ بایاء مجهول بمعنی بازار فریہ - پیچا قسمی از بوم و از زبان زنان مصطلح بمعنی بلا -  
 پیزار - پیشانی - پیش قبض ہم اکثر - پیک پان - پینس - پنک - پیش -  
**حرف تا**

تاب بمعنی طاقت و ہم بمعنی آبداری - تاک بمعنی دیدن - تاکید - تانت - تپ - تپ  
 دق - تیش - تحریر - تدبیر - ترازو - تراش - تربت - ترہ تیزک - تسخیر - تصویر  
 تقدیر - تقریر - تقصیر تکرار شکل - تگ و دو - تلوار - تما - تیز - تہنیہ - تواضع - توپ  
 توجہ - تھاپ کہ بمعنی قرع بر طبل است - تھاہ بمعنی پایان آب - تہنیت  
**حرف تاء ہندی**

ٹگر - ٹوم - ٹھلیا - ٹھوکر - ٹیس - ٹیپ ماخاں - ٹیپ آواز -

### حرف جیم

جامن - جاگیر - جان در اردو مؤنث و ریختہ گویاں مذکر بستہ اند - جائداد - جیس -  
 جدول - جڑ بمعنی بیج - جست و خیز - جستجو - جگت - جگمگاہٹ - جلا - جلد - جہنا -  
 جمیرات - جنس - جوت بمعنی شعاع - جوار - جوارش - جھاڑو - جھال - جھانچہ - جھپک  
 جھل ، بمعنی رشک زناں باہم - جھلک - بھول - جیب -

### حرف جیم فارسی

چادر - چارہ سازی - چال - چاہ - چالے - چپت ، بمعنی دھول - چکن - چون  
 چٹ بمعنی زخم آتشک و داغ - چٹ ، بالکسر بمعنی موجب نفرت - چڑیل - حق چل



معنی خواہش زن - چلم - چلمن - چکاہٹ - چنگ، قسمی از تنگ اگر چه نزد بعضی مذکر  
نیز بود - لیکن فصیحان مؤنث گویند - چوڑ - چوٹ - چوخ - چوک معنی قصور - چوٹ  
چھاچھ - چھانو - چھب - چھت - چھکر - چھل معنی مزاح - چھوت معنی نجاست  
چھوٹ - چھینٹ - معنی قطره و قسم پارہ نیز - چیز - چیتاں -

### حرف حا

حکمت - حامل - حان - حیا - حیات -

### حرف خا

خاتم - خارش - خاک - خاکستر - خبر - خدا ترسی - خراش - خرد - خراں - خطا -  
خلخال - خلق - خندق - خواہش - خیر کہ عربی است -

### حرف دال

دار - دانست - درز - دریافت - دستار - دستک - دعا - دکان - دم -  
بالفتح معنی فریب - دم - دنیا - دوا - دواء المسک - دوات - دو بھر - دوخت -  
دون - باعلان نون در صد اے سرود - دھپ - دھج - دھرم معنی تصنیف -  
دھکا پیل - دھلیز - دھوپ - دھول بالفتح - دھول بالضم معنی خاک - دھوم  
دید - دیو - دیوار -

### حرف دال ہندی

ڈاب معنی کمر بند بر کمر بند - ڈاٹ معنی بند کشیدہ - ڈاک معنی چپارہ - ڈیا - ڈار -  
معنی گریہ آواز بلند - ڈگ معنی قدم - ڈھاک معنی رعب و ہم معنی شور و غل -  
ڈھال - ڈھیل - ڈینگ معنی لاف و این لفظ لفظ جدید و زبان عوام آرد و باشد -

### حرف را

راب - شکر خام - رات - راس معنی عنان اسپ - راکھ - رال، معنی لفظ و



آب دهن هر دو - راه - رائی - ریج بمعنی خواهش - رسوت، دوائیست - رشوت -  
 رغبت - رفتار - رقم - رکاب - رنگت - رونق - ریاست - ریل پیل -

### حرف ز

زبان - زرریزی - زره - زکوة - زلف - زمین - زنجبیل - زنجیر - زندگی - زیربای  
 قسمی از پولاد -

### حرف سین

ساگون - ساکه بمعنی اعتبار - ساگره - ساین - سب - سبیل بمعنی طریقه و هم  
 خوراندن آب در محرم فی سبیل الله - سپر - سج - سجاوٹ - سده باضم - معنی  
 هوش - سرسوں - سرنگ - سطر - سفیل که در اصل فضیل است - سکت بمعنی طاقت  
 سکوڑ - سلونو - سمت - ستمک - سنجاف - سنگت - سوچن - سوچه - سورت قرآن  
 بخلاف سوره - سوزش - سوسن - سوگند - سوں بمعنی قسم باواو معروف نون غنه  
 سونٹھ - سونڈ بمعنی خرطوم - سونف - سیدھ بمعنی راستی خط - سیف - سیم بخلاف تخم سیم

### حرف شین

شاخ بمعنی ڈالی - شام - شاه نواز خانی، قسمی از لباس - شب - شبنم - قسم طبل و معنی نوی  
 شبیه بمعنی تصویر - شراب - شرح - شرط - سرم - شطرنج - شفاع - شفا - شکر - شلک -  
 شمشیر - شمع - شناخت - شهرت - شیربرنج - شیرمال -

### حرف صاد

صبا - صبح - صفت - صفا - صلح -

### حرف ضاد

ضرب -

### حرف ط



طرف - طرز - طرز بیان بمعنی مصطلح -  
حرف طاء

ظهور بركات بمعنی مصطلح در حروف تهجی -

حرف عین

عاد - عطا - عقل - عید -

حرف غین

غذا - غزل - غلام گردش - غلیل - غود -

حرف فا

فتوت - فردا بمعنی شعرواحد - فکر - فوج - فسید

حرف قاف

قبا - قبر - قبله نما - قتل عام - مشهورهین است لیکن شعره رنجته آنرا مذکر نیز بسته اند  
قدرت - قدغن - قطع پارچه - قسم بالکسر - قسم بفتحین - قلم تراش - قنات - قندیل -  
قوت - قوم - قیمت -

حرف کاف

کان بمعنی معدن - کاوش - کپٹ بمعنی نفاق که لفظ قلیل الاستعمال در اردو است  
کتاب - کینال - کربلا که تغزیه با درال دفن کنند - و کر که کبوتران خورند - کساوٹ -  
کسوت - کشش - کشش - کشش - کمر - کمرکه - کمک - کوچ باوا معروف بمعنی پیای -  
کور که گویا عمارتی فیل و دیگر چیزها دوزند - کوک باوا معروف - کوکه ، باوا و جبول -  
کونجیل - کچیریل - کھجلی - کھر در آواز باکاف مکسور با آئی کی شده و را - کھڑاؤں -  
کھلاوٹ - کھیر - کیل بمعنی میخ کوچک آهنی - کیچر - کیسیا -

حرف کاف فارسی



گاجر - گات بمعنی سینہ زنان - گانٹھ - گت - گجگاہ فیل - گڈمیا بمعنی چتر تریب -  
گرد - گردن - گرہ - گرگڑی - گزک - گفکو - گفتار - گندھک - گوٹ - گووگڑی  
گور - گوگرد - گوک باگاف و واد و مجول و لام مفتوح و کاف - گھاس - گھا بمعنی  
ابر - گنبد بمعنی گوے -

### حرف لام

لاکھ - لاگ - لیگ - لت بمعنی عادت - لٹ بمعنی قدرے از موے سر غیر یافتہ -  
لٹیا - لٹ - لفن - لوٹ - لوٹ مار - لوح - لهر - لید - لیزم -

### حرف میم

مال، چرخ - مانگ - مبارک باد - مثل - مجلس - مچھا ہٹ - محرم کہ پارچہ از انگیا باشد -  
مجت - محنت - مغل - مدح - مد - مدد - مرقد (مشرک) مرگ - مری بمعنی وبا - مزار  
مشرک در مذکر و مؤنث - مسجد - مسرت - مسطر - مشق - مشک بالفم - مشک بالفتح  
معنی مشکیزہ - مصری - مصیبت - معاش - میون - مقرض - کو - ملک - ملل - منڈیر -  
منزل - متفی - ہندی بالکسر - موج - موج - موچہ - مورچھاں (درمنیاں) موت  
ہمار - ہر بالکسر بمعنی محبت - ہر بالفم بمعنی خاتم - ہمال - میخ - میل بالفتح بمعنی  
چرک - مینا - مینڈ -

### حرف نون

ناف - ناک - ناؤ - نبات - نبض - نٹھ - نذر - نرخ - زو - زگس - نشست  
نشست و برخاست - نصیحت - نظر - نقب - نلک - نگاہ - نش - نو پت -  
نوش دار و نوک - نہایت - نہر - نیاز - نیت - نیم - ننید -

### حرف واؤ

و با - ورزش - وضع - وعظ - مشترک در مؤنث و مذکر - وفا - وفات -



## حرف با

بانک - بجوم - هر - بلجا - بلجل - همت - هوا - هوس - هیکل -

## حرف یا

یا - یاس - یال - یخ -

وورے این موتات سماعی قاعدہ کلیہ است کہ ہرچہ آخر آں یا باشد باشتناے  
آنچہ مذکور شد چنانکہ گذشت مونث ابدی است - وہم چنین ہر لفظ کہ آخر آں تا  
ہندی یا آ یا کا ف باشد یا شین ماقبل کسور یا مفتوح بود بشرطیکہ این حبلہ الفاظ  
بمعنی حاصل بالمصدر باشند مونث استعمال یابند - و همچنین جمیع القاب جانوران  
مادہ سولے بازو باشد و شکرہ وغیر آں دیگر جانوران شکاری کہ باوصف بودن  
مادہ مذکر استعمال شوند - وہم بخلاف بدھیا کہ گاو و زراست و مونث استعمال یابد -  
و همچنین جمیع مصادر عربیہ کہ آخر آں تا باشد وہم مصادر کہ از باب تفعیل اند در ہندی  
ہمیشہ مونث مستعمل شوند - تمام شد بحث مونث سماعی -

آدم بر بیان مونث تقدیری - مونث تقدیری آں بود کہ تانیث آن سماعی  
نباشد بلکہ در آن تقدیر تانیث کنند مثل دار و ارض در عربی کہ تصغیرشان دویرہ و  
ارضہ می آید اصل شان دارہ و ارضہ تقدیر کردہ اند - ہم چنین در ہند خاص یعنی  
در شاہ جان آباد تانیث بعضی الفاظ موقوف بر تقدیر الفاظ مترادف و مناسبۃ الحروف  
آں الفاظ است مانند آنکہ بتقدیر آنکہ اصلش اکھڑی مادہ است باکھال کہ اصل آں  
اکھڑی باشد و وورے سماع تصغیر ہم در ہندی دلالت بر تانیث نماید - و علامت  
تانیث و تصغیر را ہندی ویاء معروف بعد لفظ مذکر مثل پلنگ و پلنگڑی و لعل و لعلڑی  
و بقت الف ہم بہ تغیر حرکات و حروف چنین بود مثل جھیا و گڑیا و ٹھلیا - چون صغیر  
تصغیر در ہندی مذکر را مونث می گردانند و برے آن مذکر را ہندی یافتہ نمی شود



الاوردوم وڈومرا سخلات عربی کہ آنجا برے مذکر و مؤنث ہر دو می آید ذکر آن  
 در صرف اُردو مناسب نہ اِست۔ و الفاظ مشترک مانند پیکان و جان و پال و  
 و عظ و وہی و اسپک قرآن و سخن و قلم و اوج و بحر معنی کشتیا و گہیوں نیز بسیار  
 است۔ و تحقیقش بریں نمط کہ پیکان را مؤنث بقیاس بجاں گفتن زبان عوام اُردو  
 است و فصحا پیوستہ مذکر خوانند و و عظ را بیشتر فصحاں مؤنث و چند نفر مذکر گویند  
 و وہی در پنجاب و پورب مؤنث و در شاہ جہاں آباد اکثر مذکر و کمتر مؤنث است۔ و  
 اسپک ہم مثل پال غالباً لُتذکر بود۔ و قرآن ہم چنین فرقہ بقیاس حامل مؤنث اند  
 و سخن نزد فصحاں مذکر و نظر معنی بات نزد بعضی مؤنث۔ و قلم بقلبت مؤنث و بکثرت مذکر گفته  
 میشود۔ و ہم چنین حال اوج و بحر کہ مستعمل اہل ہلی در پورب است در اصل لفظ اُردو  
 نیست بعضی مؤنث و بعضی مذکر گویند۔ و گہیوں از بقالال مؤنث بیشتر و مذکر کمتر و  
 فصحاں مذکر مسموع است۔ و تانیث سولے ایں تانیثا باشد کہ آزا معنوی گویند  
 یعنی مذکر کے مقابل آں نہ بود۔

و فاعل را اقسام ہو یا اصل باشد و اصالت سولے اسم جامد در چیز دیگر یافتہ نمی شود  
 مانند زید آیا و جملہ فعلیہ آں تمام شود۔ یا غیر اصل آں اسم فاعل و صفت مشبہ  
 مبالغہ و اسم مفعول باشد مثال آں پار سال مرنے والا بھی کیا خوب ساوری گایا  
 یعنی فلاں معنی کہ شما مردم میدانید و سال قضا کردہ است سال گذشتہ چہ خوب  
 ساوری خواندہ بود۔ ایں مثال مثال اسم فاعل بود مثال صفت مشبہ ہارا مارا ہوا  
 ہم سے پھر کیا مقابلہ کرتا ہے یعنی فلاں کس کہ اورا بارہا زدہ ایم باز خواہد کہ باما  
 ورافتہ۔ یا بھگوڑ آیا ہے یا بھگو آیا ہے یعنی شخص کہ عادت او گریز است و شما از  
 حال او خبر دارید آمدہ است۔ ہم چنین ہنسوڑ بمعنی صاحب خندہ و روو بمعنی گریہ  
 کنندہ و دہیل بمعنی تابع و قرئل بمعنی کسیکہ اورا ہر کس کہ خواہد میرزد و گایک بمعنی



سرود کنندہ و چکر یا معنی چاکری پیشہ و لڑاکا معنی جنگ کنندہ و چکر معنی گردش کنندہ  
 این صیغہ اسم فاعل نمی تواند شد زیرا کہ بر وزن اسم فاعل با تفصیل کسبر کاف می آید  
 و مشهور بفتح کاف است و معنی مفعول در آن گنجایش ندارد و اگر با معنی هم درست ی  
 باز هم قیاس ہندی بر عربی چه ضرور۔ و کھلاڑ و کھلندڑا ہر دو معنی بازی کنندہ  
 و تکیلا و رسیلا و زنگیلا و جھیلا و ہٹیلا و روہین و مرجوڑا و جھلا و اچکا و غیر آن بیان  
 نکردن این صیغہ صرف از سبب عدم جریان ہر صیغہ در لفظ دیگر است کہ در ہر لفظ  
 جاری نمیتوان کرد و در صرف بیان قاعدہ کلی مد نظر می باشد۔ مثل مرنے والا کہ  
 صیغہ اسم فاعل است و در ہر لفظ جاری می توان کرد مانند کہنے والا جانے والا و  
 آنے والا و اٹھنے والا و بٹھنے والا و رونے والا و ہنسنے والا۔ بخلاف صیغہ  
 مذکورہ ظاہر است کہ بر قیاس بھگوڑا و بھگو کہ معنی بھاگنے والا باشد منسو  
 و پوچھو و پچھوڑا معنی خندندہ و پُرسندہ صحت ندارد۔ و بھگیل و ہٹیل و پچھیل بقیاس  
 و بیل معنی بھاگنے والا و ہنسنے والا و پوچھنے والا درست نیاید۔ و بھاگاک و ہٹناک  
 و پوچھناک و بک بقیاس گایک صحیح نباشد۔ ہم چنین حال دیگر الفاظ۔ مثال مفعول  
 ماری گئی آج لڑتی ہے در اینجا فاعل بالاصالت ہماں اسم است زیرا کہ بھگوڑا  
 آیا ہے باین معنی است کہ نزدیک شہوہ اش گرختن است آمدہ است و مرنے والا بھی  
 پار سال کیا خوب اسواری گایا ہے۔ خبر سید ہداز نیکہ عمر و نام مطربے کہ اس سال  
 سفر از دنیا کردہ است در سال گزشتہ اسواری را چه خوب خواندہ بود۔ و معنی  
 "ماری گئی آج لڑتی ہے" این است کہ کنیرے کہ پیش ازین اور از دہ ایم  
 امروز می جنگد۔

و اسم مصدر و حاصل بالمصدر ہم دخل اسم جاہد باشد، ازین جهت کہ شتق است  
 کہ از مصدر سے بیرون آید و مصدر از مصدر بر نمی آید و اوزان مرید فیہ کہ از ثلاثی مجرد



ہم میرے مخصوص لغوی است۔ مثال مصدر و حاصل بالمصدر گانا تمام ہوا اور مری ٹری  
 ہے۔ بالجملہ فعل قاعل یا لازم بود یا متعدی، لازم آنکہ مفعول را نخواهد بین کر فاعل  
 آبان کافی است، چون زید آیا اور زید گیا اور زید اٹھا اور زید بیٹھا اور زید مٹا اور خوب  
 اور عمر دہولا اور بکر چونکا اور خالد بھاگا اور مینہ برسا اور فوج پہنچی اور تلوار ٹوٹی اور  
 کھیریل گری اور کنجڑن ہنسی اور کنجڑا دیا اور کپڑا پٹھا اور خرپوزہ کٹا اور سیاہی کاغذ  
 سے پھوٹی اور کیاری بنی اور کوئل نکلی اور کاغذ بکا اور کلی کھلی اور موم کھلا۔ و  
 متعدی آنکہ مفعول را نیز خواهد و علامت آل بعد فاعل نون و یا، مجہول بود و نیز بعضی  
 نون و یا و نون غنہ باشد لیکن بغیر نون آخر بہتر است مانند زید نے مارا عمرو کو اور کرے  
 کاٹا خرپوزہ کو اور عمر نے بیجا کاغذ کو اور توڑا اور پھاڑا اور چیرا اور ٹپکا اور پچھاڑا  
 اور رکھا اور دیکھا اور کھایا اور چکھا اور پڑھا اور لکھا اور اٹھاڑا اور بویا اور پھینکا اور  
 بھاڑا اور چھانا اور پکایا اور پکارا اور ملایا اور بلایا ہمہ افعال متعدی است۔ مارا زید  
 عمر کو غلط، مارا زید نے عمر کو صحیح باشد۔ توڑا زید ہانڈی کو غلط و توڑا زید نے ہانڈی کو  
 صحت دارد۔ اور ہم کہا اور تم کہا اور ہم کیا اور تم کیا اور ہم دیا اور تم دیا غلط اور  
 ہم نے کہا اور تم نے کہا اور ہم نے دیا اور تم نے دیا اصل اُردو۔ و در افعال لازم  
 نے غلط باشد زید آیا صحیح زید نے آیا غلط و زید مٹا صحیح و زید نے مٹا غلط اور میں کہا  
 بجائے میں نے کہا زبان بعضی نا فصحان اُردو است از قبیل یران کہن سال کہ  
 باشندگان شہر قدیم ہستند۔ و نے کہ دلالت بر فعل متعدی کند مخصوص بصیغہ ماضی  
 و جمیع افعال الادب لایا کہ بظاہر متعدی بود و در اصل لازم باشد مانند لایا زید عمر کو  
 گویند کہ صلش لے آیا زید عمر کو باشد و در بولنا خلاف قیاس است۔ و صیغہ حال  
 و مستقبل لازم و متعدی بہ یک صورت آید مثل زید جاتا ہے یا آتا ہے لازم اور زید  
 توڑتا ہے اور زید چھانتا ہے متعدی اور زید جائے گا اور عمر آوے گا لازم اور



زید پکا وے گھا اور زید کے گا متعدی۔  
 و چیز نیست شبیه بفاعل کہ آزا مبتدا گویند و شبیه بفعل و آزا تبخیر خبر کنند و مبتدا اکثر مفعول  
 باشد و خبر بیشتر نکرہ و معرفہ چیز معین را گویند مانند زید و عمرو۔ و نکرہ غیر معین را مانند  
 آدمی و غیر آں مثال آں زید ہنسوڑ ہے زید مبتدا ہنسوڑ ہے خبر صحیح باشد۔ و آدمی  
 ہنسوڑ ہے صحیح نہ بود چرکہ در آدمی معلوم نشد کہ کدام آدمی ہنسوڑ است جائے سوال  
 باقی ماند و کلام تمام نشد۔ و در مبتدا و خبر مانند فعل و فاعل تمام شدن سخن شرط است  
 و نیز باید دانست کہ خبر اکثر مشتقات می باشد و کمتر از غیر مشتقات مانند علی امام است  
 و آدم پدر است و در اینجا اختیار بدست گویندہ است ہر کدام را کہ خواہد مبتدا سازد و  
 اگر امام نا علی است گویند امام ما مبتدا شود و علی است خبر و ہم چنین در پدر ما آدم است  
 پدر ما مبتدا و آدم است خبر۔ و در ہندی امام ہمارا علی ہے اور باپ ہمارا آدم ہے۔  
 و ناچار و بمقدور و بے کس و بے سامان و بے حیا و بے غیرت و نا آشنا ہم در کلمہ مشتقات  
 است زیرا کہ معنی ناچار مجبور و بمقدور نا دار معنی نا دار زندہ و معنی بکس کس نہ دار زندہ  
 و نا آشنا نا شناسندہ باشد و معنی بے سامان سامان نہ دار زندہ و ہم چنین بجا حیا نا دار زندہ  
 و بے غیرت غیرت نا دار زندہ۔ و نکرہ ہم ہر گاہ موصوف شود یا مخصص معرفہ می شود  
 مثل غلام نماز گزار بے نماز است۔ در ہندی نماز گزار غلام بے نمازیں  
 سے بہتر ہے۔ غلام موصوف و نماز گزار صفت آں۔ یا کوئی شخص تجھ سے بہتر نہیں  
 کوئی شخص عام بود لفظ نہیں آزا مخصص کرد یعنی ہر کہ در دنیا است از تو بہتر نیست  
 و معرفہ بر چند نوع است یکے علم مانند زید و عمرو و مثل آں۔ دیگر ضمیر مانند میں اور  
 ہم اور تو اور تم اور وہ۔ میں مجبور ہوں، میں مبتدا مجبور ہوں خبر و ہم چنین تو مجبور  
 ہے اور وہ مجبور ہے۔ دیگر مہبات و آں دو قسم است۔ اسما اشارۃ مانند یہت  
 قابل ہے یہ مبتدا است قابل خبر ہے و موصولات مثل جو اور جو کوئی اور جو نسا اور



جو کچھ مثال آں جو ہمارا یار ہے وہ سب سے اچھا ہے یا جو کوئی ہمارا یار ہے وہ  
 سب سے بہتر ہے یا جو نہ ہمارا یار ہے وہ سب سے اچھا ہے یا جو کچھ تم کو وہی ٹھیک  
 ہے۔ و بعضی بجائے جو کچھ سو کچھ گویند و این زبان کسانے باشد کہ در چل سالگی ہم جو یک  
 شفقت مادی از انا جان باشد مثال آں سو کچھ تم کو وہی ٹھیک ہے۔ سو تم کو  
 مبتدا وہی ٹھیک ہے خبر۔ و بجائے وہی سوئی و سو ہی نیز آید و بجائے جو کچھ جو ہم آید  
 و صاحبان سو کچھ اینجا ہم سو گویند۔ مثال سو تم کو وہی ٹھیک ہے۔ وہیں صاحبان  
 جو نہا اکو نہا و جہاں را کہاں و جب را کب گویند۔ مثال آں کو نہا ہمارا یار  
 وہی سب سے اچھا ہے بجائے جو نہا ہمارا یار ہے وہی سب سے اچھا ہے۔ مثال دیگر کب تم کو ہم  
 چلیں۔ مثال دیگر کہاں شرف جہاں کی مسجد ہو وہیں ہماری جو ملی ہی یعنی جہاں شرف جہاں کی مسجد  
 ہو وہیں ہماری جو ملی ہو۔ جیسا را نیز کیسا گویند مثال آں، بڑے بل کو ایسا اٹھالیتے ہیں کیسے  
 کوئی چو ہے کی دم کپڑے اٹھالیتا ہو۔ یعنی جیسے کوئی چو ہے کی دم کپڑے اٹھالیتا ہے۔  
 دیگر منادی مثل او بھائی او جانے والے یا بھیا ہوتا یا جانے والے ہوتا۔

دیگر ہرچہ اضافت آں با یکی ازینا کردہ آید مانند غلام زید یا ز غلام عمرو است یا غلام  
 سن یا ز غلام تست بزبان اردو زید کا غلام عمرو کے غلام سے بہتر ہے یا سیر غلام تیر  
 غلام سے بہتر ہے یا اس شخص کا بیٹا زید کے باپ سے بہتر ہے یا جو ہمارا یار ہے اس کا  
 غلام بھی سب سے بہتر ہے۔ و بجائے جو جو کوئی ہم آید اور جو کچھ تم نے فرمایا اس کا لطف  
 اور ہی کچھ ہے۔ و جو ہم بجائے جو کچھ آرد۔ اینجا بحث فاعل مبتدا و خبر یا انجام رسید  
 اکنون شروع کنیم بحث مفعول را و قسامش در اردو زیادہ از سہ باشد مفعول مطلق و  
 مفعول بہ و مفعول لہ۔ اما مفعول بہ آنست کہ فعل بر و واقع شود و علامت مفعول بہ  
 کاف و واو مجہول و بعد ازاں ذکر کردہ آید مانند زید نے عمرو کو مارا و نے علامت  
 نیز۔ مثل زید نے پہنواں کشتی میں پچھاڑا یا زید نے عمرو کو مارا۔ لیکن حذف علامت



ورنہ کی از دو مفعول و فعلی کہ دو مفعول خواہد فیض باشد بہ نسبت حذف آن بعد از  
 مفعول واحد مثل زید نے گھوڑا دیا عمر کو یہ از انست کہ گفتہ آید زید نے پہلو ان  
 کشتی میں بچھاڑا یا زید نے عمر و مارا۔ واما مفعول مطلق آنست کہ بعد ہر فعل مصدر  
 آں ذکر کردہ آید و آں برخند قسم ہو دیکے آنکہ مصدر یہاں فعل کہ مذکور شدہ بیاید دیگر  
 مترادف مصدر آں مصدر کے دیگر آید۔ دیگر آنکہ مضاف بسوے چیزے باشد تشبیہا  
 یعنی از روسے تشبیہ۔ دیگر آنکہ وال ہو بر تقد فعل۔ دیگر آمدن مصدر بمعنی امور  
 ساختن کسی فعل کے از ان مصدر بیرون آید مانند ”گانا گایا“ بے علامت مفعول بہ اور  
 ”گانے کو گایا“ تا علامت مفعول بہ۔ مثال اول بولنا کی اور بولنے کو کبھی مثال  
 دوم۔ لیکن شاذ و نادرضا بگنا کیے اور بولنا بولی میگویند۔ اور آج میں بھی  
 قاری صاحب کا بیٹھنا بیٹھا مثال سوم۔ ودریجا حذف علامت مفعول بہتر است  
 قاری صاحب کے بیٹھنے کو بیٹھا پسندیدہ نباشد۔ اور بیٹھا میں دو بیٹھیک یا تین  
 بیٹھیک حاصل بالمصدر ہم و کلم مصدر است یعنی بیٹھیک بمعنی بیٹھنا و درین مقام درادو  
 رواج دار و مثال چارم۔ اور میاں شکر کچھ گانا یعنی میاں شکر کچھ گانا گاد و مثال  
 پنجم۔ اما مفعول بہ اگر با علامت مذکور شود فعل ماضی آں دائم مذکر آید خواہ فاعل  
 مذکر باشد خواہ مؤنث مثال آن زید نے سپاری کو کھایا اور بی بیٹو نے لالچی کو  
 چایا۔ و اگر علامت محذوف کنند آں وقت فعل تابع مفعول بہ باشد و مفعول بہ  
 نظر باید کرد اگر مؤنث است فعل ماضی مؤنث خواہد بود و اگر مذکر است مذکر خواہد بود  
 خواہ فاعل مذکر باشد خواہ مؤنث مثال آن زید نے پٹر کھایا اور زید نے برنی کھائی  
 اور بی گنا نے لٹو کھایا اور بی گنا نے کاپی کی مصری کھائی۔ ہم جنس باب  
 بجایا اور بین بجائی اور میر مونی پنگ اڑایا اور نکل اڑائی اور بی فجانے پنگ  
 ہاتھ میں لیا اور نکل ہاتھ میں لی۔ واما مفعول لہ آں بود کہ دران سبب واقع شدن



فعل بر مفعول مذکور بود مثال تیرے بھلے کو میں کہتا ہوں یعنی تیرے بھلے کے واسطے  
میں کہتا ہوں یعنی تو کہ مخاطب بن شدہ تیرے خوبی تست ہرچہ میگویم۔ مثال دیگر  
میں تیرے پڑھنے کو تجھے مارتا ہوں یعنی ترا کہ مضروب خود ساختہ ام تیرے خواندن  
تست۔ و در بعضی جا تحریر بر فعل بود چنانکہ گزشت و در بعضی جا ترک آن حکم  
کرده آید مثال تیرے بچا پھرنے کو میں روکتا ہوں یعنی بچو تو از گردش بچاے تو  
میکنم بہترین است کہ دست ازاں برداری۔

و مضاف در آورد و بعد مضاف الیہ مذکور کنند و بالعکس ہم صحت دارد لیکن فصیح زبان  
اول را اختیار نموده اند و علامت کہ در مذکر کاف و الف و در مؤنث کاف و یاء معروف  
است بعد مضاف الیہ باشد در ہر دو صورت مثل زید کا بیٹا یا بیٹا زید کا اور زید کی بیٹی  
یا بیٹی زید کی۔ مگر در ضمیر شکم و حاضر اضافت محتاج بہ کا و کی نبود بلکہ در عوض کا و  
کی راوری یا راویاے معروف آید مانند میرا بیٹا اور میری بیٹی اور ہمارا بیٹا  
اور ہماری بیٹی اور تیرا بیٹا اور تیری بیٹی اور تمہارا بیٹا اور تمہاری بیٹی۔ و میرا  
را میرا کسرہ میم بغیر یا و ہم چنین مری و تیرا ترا کسرا فقط و ہمیں تری گفتن فصیح  
می نماید۔ و در ضمیر غائب کا و کی باید آورد مثال اسکا اور انکا اور انھوں کا  
بیٹا اگرچہ انھوں کا زبان لاہور است لیکن در آورد ہم مروج است و ہم چنین  
اسکی بیٹی اور انکی بیٹی و انھوں کی ہم مثل انھوں کا در آورد راجح لیکن زبان  
اُردو نیست۔ و اُردو نبودن لفظ مراد ازان است کہ در آورد و تراش نیافتہ باشد  
بہ کمی و بیشی حروف و جاے دیگر ہم مروج باشد۔ و بعضی الفاظ در شہر و جاے دیگر  
ہم مشترک باشند لیکن بہ ندرت مثل سولج و تارا و ساگ و پان و غیر آں مختصر آنکہ  
سولے الفاظ مشترک کہ فصیحان و غیر فصیحان شہر و باشند گاہ جاے دیگر استعمال  
نمایند ہر لفظی را کہ بد و صورت اہل شہر تہ تلفظ در آرتند ازاں ہر دو لفظ لفظی کہ جا دیگر



سوائے تعلیم مروج نباشد زبان آرد و است - و فائدہ اضافت در معرفہ تعریف است  
 یعنی نشان دادن چیزے کسی مانند اینکه غلام زید کا عمرو کے بیٹے سے بہتر ہے - و نیز بار  
 غلام زید مبتدا عمرو کے بیٹے سے بہتر ہے خبر باشد - و فائدہ آں در نکرہ تخصیص است  
 یعنی چیز عام را خاص کر دں تا نزدیک بمعرفہ رسد - مانند اینکه مرد کا غلام زندی کے  
 غلام سے بہتر ہے مرد کا غلام مبتدا زندی کے غلام سے بہتر ہے خبر - و فرق در تعریف  
 و تخصیص آں است کہ تعریف دلالت کند بر ذات معین مثل غلام زید کا معلوم شد  
 زید کہ اور ایا امید انیم غلامش باز سپر عمر و است کہ اور انیز امید انیم یا زید شخصی معینی ہست  
 غلام او از سپر شخصی کہ عمر و نام دار و بہتر است - و تخصیص دال بر ذات معین نمی شود  
 مثال آں مرد کا غلام یعنی ہر مرد کا غلام دریں مقام گیرند چہ کہ دریں عبارت کہ  
 مرد زندی پر ہر صورت میں غالب ہے ہر مرد و ہر زندی مراد است و اگر چنین بنا  
 مرد کہ نکرہ است مبتدا چگونہ می تواند شد - و کا کہ در اضافت علامت مذکر است در  
 چند جا با کاف و یا مجهول مبدل گردد و الف مضاف نیز یا مجهول شود و در چند مقام  
 بخلاف کی کہ در اں تبدیل نہ آید یا بد با کاف و یا معروف کہ علامت مؤنث در اضافت است  
 کیے م نہ کہ بعد مضاف نے آرد - و گیر سے یعنی از - و گیر میں یعنی در - و گیر پر یعنی پر -  
 و گیر در حالت مفعول پہ شدن - و گیر در حال جمع شدن و کو اضافت یعنی مضاف شد  
 مضاف الیہ سوے چیزے دیگر - مثال اول زید کے بیٹے نے آج اپنے باپ پر تلواری کھینچی  
 مثال ثانی زید کے بیٹے سے خدا پناہ میں رکھے - مثال سیوم زید کے بیٹے میں گیا  
 و صفت ہے - مثال چہارم زید کے بیٹے پر کیوں بہتان باندھتی ہو - مثال پنجم زید  
 کے بیٹے کو چھوڑ دو - مثال ششم زید کے بیٹے کے گھر میں آگ لگی ہے - و اضافت  
 دو گونہ بود معنوی و لفظی - معنوی آں باشد کہ مضاف و مضاف الیہ خواہ تعریف  
 خواہ تخصیص کی گشتہ لیاقت بتدا شدن پیدا کنند چوں زید کا غلام و عمرو کا غلام -



دیگر انیکہ اضافت بعد اضافت و معنوی گنجائش پذیر است مثال زید کے ناموں کے  
 بھیتجے کے بھانجے کے سائے کا سالابڑا حرامزادہ ہے۔ لفظی آنکہ مضاف مضاف الیہ  
 آں پو ستہ خبر باشد مانند زید صورت کا اچھا ہے اور عمرو اپنے کام کا پکا ہے اور بکر  
 قول کا پورا ہے اور خالد بات کا سچا ہے وہم چنین تلوار کا دھنی اور میدان کا مرد  
 اور رن کا ساونت اور مچھا کا اندر اور وقت کا کھنیا اور لاڈ کا پلا اور منہ کا بھونڈا۔  
 و در مضاف و مضاف الیہ چوں خواہند کہ دو لفظ را یک لفظ ساخته چیزے را بآں  
 موسوم سازند علامت اضافت و ورکردہ مضاف را بر مضاف الیہ مقدم سازند و  
 علامت تانیث و تذکیر ہم از مضاف گرفته مضاف الیہ دہند مانند بڑھنا بمعنی شوک  
 و بڑھنی مادہ آں۔ و بھنڈ قدما بمعنی مرد سبز قدم و بھنڈ قدمی بمعنی زن سبز قدم  
 و تھوڑ جیا بمعنی شخص نامرد و تھوڑ جی بمعنی زن نامرد اصل بڑھنا منہ کا بڑا اور بڑھنی  
 در اصل منہ کی بڑی بودہ است۔ دیگر الفاظ را ہم بریں قیاس باید کرد۔ خلاصہ انیکہ  
 اضافت یا میانہ دو چیز شبیہ یکدیگر واقع شود چوں گل رخسار و سنبل زلف و خورشید  
 دولت و ستارہ اقبال و مطلع جبین و سرو قامت۔ و در ہندی تیرے اقبال کا ستارا  
 چمکتا ہے یعنی اقبال تو چوں ستارہ درخشد۔ یا تیرے قد کا سرو بہت بلند ہے یعنی قد تو  
 چوں سرو بلند است۔ یا در میان دو چیز کہ یکے مادہ دیگرے باشد مانند مٹی کا گھڑا اور  
 لکڑی کا تخت ظاہر است کہ گل مادہ سبواست و چوب مادہ تخت۔ ہم چنین چاندی  
 کا گھڑا یا سونے کی چوکی۔ یا میانہ مالک و مملوک مانند زید کا غلام یا عمرو کا گھوڑا  
 یا در محتاج و محتاج الیہ مانند گھوٹے کا زین اور ہاتھی کی جھول۔ یا بالوا سط میں  
 کہ بمعنی درست مثال آں باغ کی سیر کی بمعنی باغ میں سیر کی۔ یا بادنی علاقہ و آرا  
 در عربی اضافت بادنی ملا بست خوانند یعنی کبوتر مناسبتی مضاف ملک مضاف الیہ  
 شود مثال ہماری دلی تمھارے لکھنؤ سے بہتر ہے۔ یا آغا باقر کے ایران سے خواجہ



علام نقشبند کا توران بہتر ہے۔ ظاہر ہے کہ تکلم اول در محلہ از محلہ ہائے دہلی خانہ داشتہ باشد وہم چنین حال مخاطب لکھنؤ یاں کمتر مناسبتی کہ ہر دورا یاں دو شہر است خودش لک دہلی گردیدہ و مخاطب اما لک لکھنؤ قرار دادہ۔ نیز بہ یہیں نسبت نسبت آغا باقر بایران و نسبت خواجہ غلام نقشبند با توران خیال باید کرد۔ یا اضافت مقابل یا نسبتی مانند خراسان کی تلوار بجائے شمشیر خراسانی یا حجاز کا بجائے حجازی یا دلی کا بجائے دہلوی حجاز کا بجائے حجاز کا رہنے والا و دلی کا بجائے دلی کا رہنے والا۔ و اضافت بطرز فارسی کہ کبیرہ مضاف باشد در دو لفظ ہندی یا یکی ہندی باشد و دیگر فارسی بزبان اردو غلط بود مانند اوس برسات یا شبنم بھاوول یا اوس صبح۔

## در بیان حال

اگر کسی گوید کہ موافق قاعدہ نحو ذکر حال مستثنی و تمیز بعد مفاعیل اولی بود و جایش نیست کہ در عربی ذکر آہنا در یک فصل از سبب منسوب شدن شان قرار پذیرفتہ در زبان اردو و کدام قاعدہ باعث بر ذکر شان در یک مقام است۔ مختصر کہ حال لفظی بود دلالت کنندہ بر حالت فاعل یا مفعول بہ در وقتی و صاحبان حالت ذوالحال در عربی بود در اردو برائے آں نامے مقرر نیست مثال فاعل آج زید حیران چلا جاتا تھا۔ یا عمر و روتا جاتا تھا یعنی زید راہ میرفت در حالت حیرانی یا عمر و راہ میرفت در حالت گریہ در اینجا زید کہ فاعل است ذوالحال است و حیران حال و در جملہ ثانیہ عمر و ذوالحال و روتا حال۔ مثال مفعول بہ زید کو آج میں نے روتا دیکھا یا عمر و کو آج میں نے ہنستا دیکھا زید و عمر و ہر دو مفعول پڑ ذوالحال اند و فاعل ضمیر متکلم و روتا و ہنستا حال۔



## در ذکر تمیز

تمیز مراد از لفظی بود که رفع ابهام نماید مثال لیجا چار کوڑی پوسیرا، نہ پوسیری یا لیجا  
 آدھی کی یا وُسیر۔ معلوم نشد کہ کدام چیز میفروشد هنوز مبہم است تا وقتیکہ گاہریں  
 بگوید یا شاہ مرداں کی لاٹیاں رفع ابهام می شود۔ پس فروشنده را ضرور است کہ  
 دوبار مبہم فروشد و یکبار تمیز را بر زبان آورد اگر دوبار لیجا کوڑی پوسیرا گوید یکبار باید  
 کہ این ہم بگوید لیجا چار کوڑی پوسیرا شاہ مرداں کی لاٹیاں یا گاہریں ہیں آدھی  
 کی یا وُسیر و همچنین پیسہ کے سوطھاں گنڈے و نیز سولہ گنڈہ ضعیف یعنی کوڑیاں۔  
 دیگر کوڑی کوڑی لیجا یعنی کھٹے کی پھاٹک۔ دیگر دھڑی کے دو لیجا یعنی تر بوڑکے  
 ٹکڑے۔ دیگر لیجا لب دریاؤ کی یعنی ٹکڑیاں لب دریاؤ کی باشباع اصناف و واؤ  
 بعد دریا غلط و باء لب را چناں با صاف کسرہ و ہ کہ بروزن بے معلوم شود۔ دیگر  
 کوڑی کوڑی کنگن منگن تمیز کوڑی کوڑی است۔ دیگر دھیلے دھیلے لگا دیا ہے یعنی  
 ڈھیرا روی کا ا دھیلے ا دھیلے غلط دھیلے دھیلے صحیح است۔ اگر چہ شرفانیم فلوس  
 را ا دھیلے گویند لیکن از زبان فروشندهاں ہیں خوشتر است۔

## در ذکر متنی

و آن متصل بود و منقطع متصل آنکہ در متنی منہ داخل باشد منقطع آنکہ چنین نہ بود۔ و متنی یعنی  
 بمعنی جدا شدہ از چیزے پس ہرچہ جدا شدہ باشد متنی کہفہ شود و ہرچہ این را از آن  
 جدا سازد متنی منہ باشد۔ مثال متصل ساری برادری کے لوگ ہمارے گھر آئے  
 الا مرزا حیدر علی یا گمر مرزا حیدر علی۔ والفاظ دال بر اشتناء سولے الا و مکرر دال و دو  
 سولے و غیر از و بجز و ورے و نہیں تو باشد۔ مثال ساری برادری کے لوگ



ہمارے گھر آئے سوئے مرز مغل یا غیر از مرز مغل یا پھر مرزا جعفر یا اورے مرزا عبد اللہ  
یا نہیں تو مرزا ہادی۔ مثال منقطع ساری برادری ہمارے گھر آئی الا موتی کتا۔  
تظاہر است کہ سگ اہل برادری نمی تواند شد و غرض گویندہ ازاں حصہ جمیع لخوان  
است یعنی ہر قدر کہ برادران داشتہ ہمہ آمدہ بودند مگر کسی کہ نیا بد موتی نام کے است  
کہ با من مانوس و خواص آدم از و پیدا است تا شنوندگان دریابند کہ ایں شخص  
ہر گاہ سگ را دریں مقام فراموش نمی کند فراموش نمودن برادری از و چہ امکان  
دارد۔ لفظ کسیکہ برے ذوالعقول است برے مراعات ذکر قوم دہ برادری است  
ہر چند دریں مقام بیجا بود۔

## ذکر سنادی

حروف دال بر سنادی چند است او و ارے و ارے و ارے و او بے و ہوت  
واجی و او جی و لے و اورے و اورے و او بے و او بے و او بے و او بے  
برے معرفہ آید مثال اجی مرزا محمد علی صاحب یا اجی بی بنو۔ باقی ہمہ برے نکرہ آید  
یا برے معرفہ غیر معلوم۔ و معرفہ غیر معلوم عبارت از متصف بودن شخص صفتی یا ممتاز  
شدن آن از دیگرے بہ نشانی قرار دادہ و ادہ ایم۔ مثال نکرہ او بھیا او میاں  
ارے آدمی اری لڑکی یا اورے چھو کرے یا ابے لڑکے ہوت یا او جی میاں  
یا او بے لونڈے برے نکرہ۔ او زبڈی و اری زبڈی و او جی زبڈی و او بے  
زبڈی و اجی بی صاحب برے مونث۔ و در عالم تحقیر و تذلیل سنادی یا وقت سنائی  
ساخن کم قدری حروف مذکورہ یا معرفہ ہم استعمال پذیرد مثل اورے بیل و اے  
رے بیل و رے بیل ہوت یا او جی بی کھو با و او جھول یا اے چنبیلی یا اوری یا سن  
برے مونث۔ و ہم چنین برے مذکور ہم آید مثل او مٹروا۔ اور او رے کھوا اور اے



مکھو اور او بے شمشیر قلی ہوت اور او جی میان نورا اور لے نورا اور او بے بختیار۔  
 معرفہ غیر معلوم او جانے والے یا اولال پکڑی والے یا انا کے لڑکے یا لکڑیوں والے  
 ہوت یا انا جی ہوت یا اچی سرخ ڈو پٹہ والے ذرا دھرتو دیکھو۔ صنیۃ اسم فاعل در  
 جانے والے و دستار سرخ در لال پکڑی والے ہوت و ہوت ولدیت و ایۃ فروختن  
 یا دستان اُتو کردہ یعنی خیار کہ در ہندی لکڑی خیار را میگویند نکرہ را بیا علیکیت رسانید  
 و ہم چنین انا جی و دو پٹہ سرخ در ندلے موت کا رخ دور اگر وزیر کہ لقب و صفت ہم  
 زیبا و حاصل تحفیر۔ و ترخیم ہم ہنزلہ علم می باشد البتہ شخص را از دیگر شرکاء ممتاز میگردانند مثل  
 میاں بھو و میاں کل و میاں مٹرو و میاں فجو و میاں کمو و میاں جھبو و میاں تھو میاں  
 چھو و میاں ممو و میاں تھو و میاں کبو و میاں گبو و میاں سلو و میاں شبن و میاں بھیکا  
 و میاں چھو و میاں مٹھو کہ اعلام اینہا در اصل چیزے دیگر باشد و شہرت باین القاب  
 کردہ باشند۔ و تخلص شعرا نیز داخل ایں نوع باشد و کتر کساں از ایں صنف خواہند بود  
 کہ سوائے تخلص بنام شہرت دارند و نزد بعضی بھجو و مٹرو و چھبو و چھو و مٹھو داخل القاب  
 است باقی ہمہ ترخیم حاصل شد۔ گویند کہ اصل کلو کالے خاں یا کلب علیخان یا میرکلاں  
 یا چیز دیگر است۔ و نزد بعضی رنگ سیاہ و در صغر سن باعث شہرت شخص باین نام شود  
 و اکثر باسٹھاں رسیدہ کہ میرکلو و مرزا کلو و شیخ کلو و کلو خاں در اصل میرزین العابدین و  
 مرزا عنایت اللہ و شیخ احمد علی و شہاب الدین محمد خاں بودہ اند۔ درین صورت ترخیم گنجائش  
 ندارد یعنی لون ایشان داخل بریں لقب است۔ و ہم چنین اصل فجو فضل علیخان و فیض علی  
 و بعضی قبول اند گویند کہ گاہے اصل میر فجو میر غلام حیدر رحم ثبوت میرسد و اچہ نیست کہ فجو رحم فضل علی و  
 و فیض علی در ہمہ جا باشد و اصل کو کمال الدین و کرم علی و قمر الدین و نزد بعضی نام کو  
 مراد علی ہم باشد و اصل تھو تھتے خاں نشان دہند۔ و بعضے سبب  
 ایں لقب حلقہ طلاراد اند کہ در بنی اطفال اندازند۔ و اصل سمو سلام اللہ و عبد الصمد



و مصداق قلی و سلیمان بگ گویند و بعضی واجب نشمارند بلکه سمو لقب ز الطف علی بگ  
 نزدشان مستبعد نباشد. و اصل شمو شام قلی بگ یا شمس الدین ذکر کنند. و بعضی میر  
 مرتضی را میر شمو خوانند و اصل گبو با گات گلایاں و اصل کبو کلب علیخان دانند. بعضی  
 میر علیم الدین میر عتیق الله را گبو و گبو شمارند و اصل سلو سلام الله و علیم بگ و سلام علی  
 و سالم علی خوانند. و بعضی شیخ محمد حیات و غیر آن نشان دهند. و اصل شبن شهاب  
 شهاب الدین و شب برائی ثابت نمایند و بعضی میر مظفر را میر شبن لقب سازند. و اصل  
 بھیکھا بھیکن خاں. و بعضی لقب قطب الدین خاں برے درازی عمر دانند. و اصل  
 حُسن علی و بعضی لقب بایں لقب از جت خنده کرون بسیارش در صخر سن گمان  
 برند. و صاد و سین و حا و هاراد در بعضی مقام نزد اهل اُردو یک حقیقت است الا  
 ریخته گویاں بلا حفظ تافیه تحقیق این معنی منظور دارند. و روشن الدوله را روشن دوله  
 و کمال خاں را کملو و کرم علی را کرمو و کلب علی را کلبو و فضل علی را فضل و فاضل علی  
 را فیض و قادی بخش را قدر و گفتن تبرخیم خالی از نزاع بود. و نان بائی و عطار و  
 گندھی و کوخجڑا و بساطی و حلوائی و حکاک و تنبولی و دھوبی و قصائی مثل او میاں  
 نان بائی و کوخجڑا همه در اصل صفات بود. و کھڑ منھا و گدھا و اونٹ و گنبد  
 و ارنا دهرن و خانم صاحب و گتا و کیا و لکڑی و بڑ منھا و کچھا و ج مانند او کھڑ منھے  
 یا او گدھے یا او اونٹ یا او بڑ منھے همه اسم زبیا بود که در مندی بھیتی گویند و تحقیر  
 درند که بیشتر بالف و کمتر بایا حاصل آید و در مونت اکثر بایا دقلان مثل نوراد بھیکھا  
 و بھیا و رجبی و قطبی درند که و رحمانی و رجبی و قطبی و سبجانی و حفیظا و پریا و مٹھا و  
 مدھیا و مندھیا و سڈھیا در مونت. بعضی تحقیر رحمانی و رجبی و قطبی و سبجانی در مونت  
 قبول ندارند گویند که رجبی بگیم اجمال دیگر ندارد و هم چنین حال دیگر الفاظ یعنی رجبی  
 از رجب النساء گرفته اند که رجبی به قطب النساء تاویل می توان کرد. و رحمانی از رحمن بخش



تاویل کردن تکلف است و حقیقا را در اصل حقیقه نشان میدهند پس به قاعده  
تبدیل با آن خرگده در سندی بالف محقر باشد. و پریا تحقیر پیش است و مثیلا را  
محقر سٹھو و مدھیارا محقر ما و صو و مند یا محقر نند و سٹھیا را محقر سٹھو صحیح دانند  
و درین محقر هم تحقیر به یا معتبر دانند و الا از گلو گلا محقر سٹھال یا فیه نگلیا و از سٹھو سٹھا  
نه سٹھیا - شاید نزو ایل تحقیق سٹھی اصل سٹھیا باشد و مند ی اصل مند یا باشد  
و الف برکے فصاحت در آن خرآل زیاده بر مطلوب شمار می کرده باشند. و ترخیم در  
در گلو با و معروف درند گرا از گل محمد یافته می شود و در لقب گلو و کلو و کلو اعتبار  
رنگ سیاه نیکو تر است. و علامت منادی گاه به محذوف نیز می شود و مثل مرزا  
محمد علی ادهر آ و اوردانی خیرن بات سنو. و لقب و ترخیم و علم در شاهجهان آباد  
مخصوص به هر فرقه باشد اما بنجو و بچو و کتو. و میان جان و جیبو و شبن و ابو و مجبو و لبو  
و منو و درو و قدرو و عطفو و عصمو و نصر و و کو و حفظو و کلو و اچمن بیشتر لقب و ترخیم  
کشمیری بچای شهر باشد. لیکن اچمن و بچو و جیبو و کلو و حفظو شاید که نام اطفال  
غیر کشمیری هم باشد. و اما رله و وجیون و سوندھا و کلو و بھاگو و چنگا و لالو و دوستی  
و کر مو و رجمو و و صنو و سٹھو و پٹو و چنو و و صنا و شکر و و سوندھی و گاماں و جھنڈو  
و بھلا و صلا و لهھا و لکو و جلو و جیا و بولا و کھا و ہینگا و بھلو و رانجا و شیو و صوبا اکثر  
لقب و ترخیم اولاد پنجابیاں باشد. و درین القاب و ترخیم چیون و کلو و حفظو بولا  
و جلو و گاماں و شکر و و صنا جائے دیگر هم است و سٹھو و چو جائے دیگر نقل پنجابیاں  
بو وزیرا که سٹھو لقب باگڑی بچہ هم شنیده می شود. و چھدی و مندئی و پچی و بھکیئی  
و قدرت و نصرت و اظھر و اظھر و برکت و مہدن و وصفن و کمرآ و مکا و الف بھگن  
و چھگن لقب و ترخیم اولاد پوربھیا باشد. و چنو و نٹھو و نٹھو و کھو و کلو و کو و فضل و  
فیض و فخر و الفو و عزو و حسو و سنو و جا و خیر و خیرا و چھا و بند و کلو با و او معروف



و تنو و چنگا و جیون و شب براتی و سنگلی و عید و و رضو و سزو و نجو و بنو و بچو و جهمو و  
 پیاز و نور و و فتو لقب ترخیم فرزندان اردو دال باشد - و فخر و و فصول و بچو و جهمو و  
 و جهمو - و تنو و جیون مشترک اند باقی مخصوص بدلو یاں - اگر دیگران تقلید شان کرده فرزندان  
 خود را با القاب مخصوصه شان ملقب سازند گریز نیست - اما اعلام پنجابی سپران نور محمد و  
 عبد الحفیظ محمد اعظم محمد حنیف عصمت الله نعمت الله فیض الله عبد الحق عبد الکریم محمد جمال  
 و گاهی پیر محمد نور العین امانت الله قل احمد عبد الحکیم عبد الصمد عبد الاحد عبد القادر محمد عو  
 غلام محی الدین نیاز محی الدین قل محمد نظر محمد محمد مظهر عبد القدوس یونس محمد محمد فضل  
 اما اعلام سپران اہل پورب غلام قطب الدین علم الدینی نور البقا نجات ارتقا شیخ  
 منزل الم ترکیف میرطہ شیخ یسین غلام فاروق کرم صفی غلام سادات عبد الجامع  
 عبد الواسع غلام ولایت و صفاء الله من الله میر کریم قلی امانت حسین برکات الله  
 ابن علی کرم الرحمن حمید شرف مرید شرف شمیم الله صفت الله واحد علی ورد علی غلام  
 محمد و غلام زکریا غلام عثمان مولا بخش پیر بخش - و در بعضی اسما اہل پنجاب شمول اہل  
 پورب و عکس آن نیز مضائقہ ندارد - اعلام مخصوص با اہل توران بارانی بیگ  
 ہانی بیگ جانی بیگ نوری بیگ تنگری قلی بیگ خواجہ خواجہ قلم خواجہ غلام نقشبند  
 منید ابیگ نیاز خواجہ تار خواجہ نقشبند تنگری وردی بیگ میر چالش خواجہ فضائل  
 میر بلال لال بیگ تو تاب بیگ پیر ابیگ بچاق بیگ تو بخش خاں اشکر بیگ تراب بیگ  
 ابدال بیگ میر بدل میر ساقی اغریگ چاغریگ قراخاں - یک دو نام کہ انیز  
 ناما جائے دیگر در فرقہ دیگر مسوع می شود بہ تقلید اینها باشد یا اصل سمنی انیز جماعت  
 خواہد بود - و دریں صاحبان برادر آکا و بزرگ را ایشان ولی را حضرت ایشان  
 و همچنین وقت گفتگو مخاطب غالب قدر را حضرت گویند و پیش از شروع ہر کلام تقصیر بہ  
 زبان دارند مثل صاحبان سرنک پٹن و مندراج - اعلام مخصوص با اہل ایران



جعفر قلی بیگ رضا قلی بیگ حسن قلی بیگ زین العابدین بیگ عسکری بیگ مهدی قلی  
 بیگ عباس قلی بیگ مرزائی بیگ آغانی بیگ مرزائین - ازین نامها مرزائی بیگ  
 ورتورانی بچیا هم شنیده می شود ساکنان جدی بل اکثر فرزندان خود را باین اسماء  
 موسوم سازند از طرف اهل ایران اجازت است - اعلام مخصوص به اولاد کشمیر  
 محمد اکبر محمد اکرم محمد ضیا محمد کاظم محمد عابد محمد باقر محمد صادق محمد جعفر محمد عسکری بخلات محمد علی  
 و محمد حسین و محمد حسن و محمد رضا و محمد تقی و علی نقی که اینها مشترک هستند - دیگر محمد صابرو  
 محمد صبور و عبدشکور و عبد الغفور اینجا بیشتر و جای دیگر کمتر - و محمد مقیم و محمد سخی اگر در فقه  
 و دیگر باشند شاذ است سوائے محمد لیت و محمد صبور - اعلام دیگر که اول آنها محمد است  
 مخصوص بابل خطه هستند جای دیگر هم رواج دارند لیکن جزو اول شان مرزایا  
 میر است نه لفظ محمد مثل مرزا کاظم و مرزا جعفر و مرزا علی اکبر و آغانی اکبر نام اهل  
 ایران بیشتر است محمد اکبر خیر محراب که این نام خصوصیت بحضرت کشمیر دارد -  
 و چیزی است از اسم که تابع اسم دیگر و مذکور بعد متبوع و ماقبل خودش باشد  
 از انجمله کی علم شخص بود که بعد اوصاف مذکور کنند پس آن اوصاف را مبدل منه و  
 علم را بدل مانند - مثال آن آج هائے گھر و اناؤں کا تاج سر اور فصیحوں کا سر آمد  
 میر محمد علی آویگا - و اناؤں کا تاج سر صفت اول اور فصیحوں کا سر آمد صفت دوم  
 این هر دو مبدل منه باشد میر محمد علی علم و بدل بود - و دیگر صفت که همیشه تابع موصوف  
 باشد یکی افراد و جمع و دیگر تانیث و مذکیر و فاعلیت و مفعولیت و متغیر شدن بحرف  
 مانند پُری رنڈی و بُرا مرد اور بُری رنڈیوں نے بڑی دھوم مچائی ہے اور بُرے  
 آدمیوں نے شہر گھیر لیا ہے یا پُری رنڈیوں کو شہر سے نکال دو اور بُرے آدمیوں  
 سے ڈریے یا پُری رنڈیوں سے ڈریے یا بُرے آدمی سے ڈریے یا پُری رنڈیوں سے ڈریے - و کسر آخر موصوف  
 در ہندی جائز نبود کہ آن مخصوص زبان فارسی است چوں درں بسیار و بھول خوب - الا در آخر



نقلی کہ سولے ہندی نامی در فارسی نہ داشتہ باشند چون چھلکاری نادر و چھٹ پڑ  
 دار و چٹن لفظ در عطف و اضافت ہم حکم فارسی دارد۔ دیگر تکرار برے تاکید خواہ بود  
 لفظ خواہ بہ یک لفظ خواہ باسم خواہ بفضل مانند کون آیا، جواب زید زید۔ مثال  
 دیگر زید کیا آیا، جواب آیا آیا۔ یا در حالت سرور آیا، زید آیا زید۔ و بہت سی بہت  
 سیاں در مونث و بہت سا و بہت سے بایا، مجھول در مذکر و اکٹھا و اکٹھا در مذکر  
 و اکٹھی و اکٹھیاں در مونث نیز حکم تکرار دارد۔ و سارا و سارے و ساری و ساریاں  
 نیز ازین قبیل بود۔ مثال نورن خفا ہوئی بہت سی اور امیر بخش اور طورن اور  
 حسینی آج ہم سے خفا ہوئیں بہت سی و بہت سیاں نیز صحت دارد لیکن نزد بعضے  
 فصیحاں برے مفرد و جمع ہماں یک لفظ بہت سی باشد مانند آج ہم سے بہت سی  
 زبڈیاں خفا ہو گئیں۔ لیکن در مذکر مفرد و جمع با ہم تفاوت آید مثال آں فلانا  
 ہم سے آج بہت سا خفا ہوا۔ اور عمر و اور زید اور بکر آج ہم سے بہت سے خفا  
 ہوئے۔ و اکٹھا و اکٹھے بایا، مجھول ہر دو برے مذکر مجموع درست است لیکن  
 بایا، مجھول افصح باشد و اکٹھی بایا، معروف برے مؤنث مجموع و اکٹھیاں نیز لیکن  
 اول فصیح تر بود مثال کسی مرد اکٹھے ہوئے فصیح باشد اور کئی مرد اکٹھا ہوئے  
 صحیح غیر فصیح۔ اور کئی زبڈیاں اکٹھی ہوئیں فصیح اور کئی زبڈیاں اکٹھیاں ہوئیں  
 بر زبان بعضی کئی زبڈیاں اکٹھا ہوئیں ہر دو غیر فصیح باشد۔ و بعضی اکٹھا و اکٹھی  
 برے مفرد نیز تجزیہ نمایند و ایں عبارت شان مثبت ایں دعوے افتد کہ زید چوٹوں  
 کے ساتھ اکٹھا ہوا اور ہندہ سنگی و ایوں کے ساتھ اکٹھی ہوئی۔ لیکن ایں عبارت  
 کفٹگوے فصیحاں نباشد۔ اور زید پانی سے تر ہو گیا سارا اور عمر و تالاب میں ڈوب  
 گیا سارا اور لوگ دریا میں ڈوب گئے سارے لیکن بیشتر دریا در اردو دریا و  
 استعمال میکنند و بغیر او ہم از زبان بعضی صاحبان مسموع است۔ اور ہندہ پانی



سے تر ہو گئی ساری یا ہندہ دریا میں ڈوب گئی ساری یا زندگیاں دریاؤں میں دو گئیں  
ساری یا ساریاں لیکن اول فیض تر است۔

دیگر عطف علامت آں اور بد وزن جو رہا شد۔ و در بعضی مواقع واو در الف غالب  
شود و فتح الف بحال خود ماند و داخل نکردن این حرف در حروف اردو از جهت  
عدم ثبوت اصالت است زیرا کہ احتمال در بعضی احیان معتبر باشد بلکہ در جمیع اوقات  
انجلا ف گھر و بھر و بند رابن و پنڈول غیر آں کہ در جمیع احیان بد و حرف بمنزلہ کحرف  
استعمال نمایند۔ مثال زید آیا اور عمر و معنی ہر دو آمدند و زید آیا و عمر و آیا ہم صحیح باشد  
و اگر فاصلے از قبیل فعل یا اسم فاعل و نظائر آں در میان معطوف و معطوف علیہ باشد  
در فعل صیغہ جمع ضرور است مانند زید اور عمر و آئے اور نورن اور ظہورن آئیں یا سیاں  
و در زید آیا اور عمر و، عمر و معطوف است و زید معطوف علیہ اس مثال فاعل بود  
مثال مفعول زید اور عمر و کوس اشرفیاں دو۔ یا زید اور عمر و کوس اشرفیاں اور  
دس روپے دو۔ زید اور عمر و مفعول اول اور دس اشرفیاں اور دس روپے مفعول  
ثانی۔ و در معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل متبع معطوف باشد مثالی آن زید کے  
دس روپے اور پانچ اشرفیاں جاتی رہیں یا پانچ اشرفیاں اور دس روپے جاتے  
رہے اور پانچ زندگیاں اور چار مرد آئے یا چار مرد اور پانچ زندیاں آئیں۔ مثال  
متعلق بحرف درینجا جمع معطوف علیہ رسالے جمع معطوف آید تین خانگیوں اور دو کسبیوں  
سے آج ملاقات ہوئی۔ و اس قاعدہ در مفعول ہم جاری است مثال تین زندگیاں  
اور چار مردوں کو آج زید نے اشرفیاں دیں۔ و نزد بعضی موافقت شرط است مانند  
تین خانگیوں اور چار کسبیوں سے آج ملاقات ہوئی لیکن عدم موافقت فیض تر است  
مثال مفعول تین خانگیوں اور چار کسبیوں کو آج دیکھا و اس از اول نیکو تر بود  
و در معطوف علیہ صیغہ جمع را ذکر نکردن ہم جائز بود مانند تین خانگی چار کسبیوں سے



آج ملاقات ہوئی یا تین کسی اور چار خانگیوں کو آج دیکھا۔ باقی قاعدہ فاعل  
 مذکر و مؤنث و مفعول با علامت و بے علامت برہیں قاعدہ قیاس باید کرد۔  
 و در دو لفظ ہندی و یکی ہندی و دیگر فارسی و او عطف فارسی آوردن خوبست  
 مثل جھاڑو و ٹوکرا یا جاروب ٹوکرا۔

و دیگر عطف بیاں و آں علم شے بعد چیزے باشد کہ مثل علم بود از قبیل کنیت غیراں  
 مثل ابو الحسن ابو القاسم محمد در عربی و پدر مرزا حسن در فارسی اورینڈ و کاباپ خاں  
 در ہندی۔ و فرق در میان بدل و عطف بیاں بسیار نازک است زیرا کہ ہر دو  
 ایک معلوم می شود مثلاً میں رستم کی ناک مروڑ ڈالنے والا حسن بیگ ہوں یا میں  
 حسن بیگ کا بیٹا محمد بیگ ہوں عطف بیاں باشد۔ اور زید بھائی تیرا آیا، یا  
 بھائی تیرا زید آیا یا تیرے بھائی زید نے عمر کو مارا بدل بود۔ میانین عبارت  
 بعد تال باید دانست کہ تفاوت چیست۔ بالجملہ آنچہ سہل طریق بیان است  
 لیکن راقم داعی این است کہ در عطف بیاں قید علمیت واجب باشد مثل ابو الحسن علی  
 و در بدل چنیں نباشد چرا کہ تیرا بھائی زید آیا اور زید بھائی تیرا آیا ہر دو برابر است۔  
 در عبارت اول زید بدل و تیرا بھائی مبدل نہ بود و در عبارت دوم زید مبدل نہ  
 ہو بھائی تیرا بدل باشد۔ لیکن ایں قدر تفاوت موجب تشفی طالب نمی شود چرا کہ  
 دریں عبارت کہ میں رستم کی ناک مروڑنے والا حسن بیگ ہوں اگر حسن بیگ را  
 کہ عطف بیاں افتادہ است بدل گویم نیز جا دارد۔

و علامت تمیز کتنا و کتنے و کئی و عدد باشد و کتنی بایا معروف مفرد مؤنث و  
 جمع نیز کتنیاں نیز جمع آں بود۔ و کتنا بیشتر بے سوال از بزرگی و خردی و نقل  
 و خفت چیز باشد مانند ڈھیر کتنا ہے یا یہ ٹکڑا کتنا ہے و گاہے متضمن سوال نبود  
 مثال تو بھی کتنا بچیا ہے۔ و کتنے بایا مجہول بیشتر بے سوال از عدد باشد مانند



کتنے آدمی تمھارے ساتھ گئے تھے وگاہے چنیں نہ بود مثال تم لوگ بھی کتنے  
 بے مروت ہو۔ و با یک کس ہم در مقام تعظیم روا بود۔ و کے با کاف مفتوح و یا  
 ہمیشہ برے سوال بود مانند کے آدمی تمھارے ساتھ گئے تھے۔ و کئی ہمیشہ مبرا  
 از سوال باشد مثال آں، کئی آدمی اُن کے ساتھ ساتھ پھرتے ہیں۔ و در عدد  
 واحد زن و مرد ساوی باشد مانند ایک زنڈی و ایک مرد و در زیادہ ازاں  
 برے زن صیغہ جمع درکار است و برے مرد صیغہ مفرد مانند دور زنڈیاں و دو مرد  
 اور تین زنڈیاں اور تین مرد۔ و آخر بعضی گویند کہ مرد لفظ فارسی است و از جملہ اَل  
 الفاظ است کہ مفرد و جمع آں یک حکم دار و مانند و د با تھی و انار و سیب و ریں  
 صورت فرق در مرد و زن ہاں باقی ماند، و الا باید کہ ہر لفظی کہ بمعنی زن یا مرد  
 واحد جمع آں نہ کہو کہند و بمعنی مرد بچلات آں مفرد و چنیں نیست زیرا کہ مرد و  
 ہم بمعنی مرد است و دو مرد و تین مرد و اگر گفتن درست نباشد بلکہ دو مرد و  
 اور تین مرد و صحت دارد۔ جواب شاں بضعت این است کہ مراد از لفظ لفظ  
 است کہ در مردان فصیح مروج باشند انیکہ مخصوص بہ زنان۔ پس موافق قاعدہ کہ  
 ذکر کردہ آمد لفظ مرداں بمعنی زن در ہندی زنڈی و عورت و کبھی چانکی و چننی  
 و ڈھنی و رام جینی و نیک بخت و غیر آں باشد۔ و بمعنی مرد مرد و آدمی و شخص۔ و  
 داؤ و وزن غنہ بعد و او در آخر اعداد سو کے واحد برے حصہ آید مانند منیوں و نو  
 زید کو دیے یا چاروں تربوز عمر و نے کھائے۔ و در صد ہا و ہزار ہا و او و وزن و لا  
 بر زیادت عدد نماید مثل سیکڑوں اشرفیاں عمر و کو بخشیں اور ہزاروں روپے  
 تریسے لیے دلک کر و روزیادہ ازاں نیز در حکم صد و ہزار باشد۔  
 و معرب آں بود کہ آخر آں متغیر شود از جہتہ مانند جمع چیز ہاے بحیں و بحیرکت  
 بشرطیکہ حرف آخر شاں الف باشد در حالت فاعلیت و مفعولیت و اضافت و



و تعلق بعضی حروف یا مفرد چیزیں بحسب حرکت در وقت فاعل مفعول و مضارع  
و متعلق با حرف شدن در فعل متعدی بہاں شرط کہ جمع مذکور شد۔ و مبتدا شدن  
نیز در جمع ہیں قاعدہ را منخواہ مثل پڑا کہ چون جمع آں را فاعل آرند الف یا  
یاء مجہول مبدل شود مانند پانچ پڑے میرے ہاتھ سے گرے۔ و اگر مفعول  
آرند و علامت مفعولیت ہم ذکر کردہ شود بجائے الف مفرد و واو و ون جمع  
آید مثال آں، آج سات پیڑوں کو میں نے کھا یا و بغیر علامت در مفعول  
ہم ہاں یاء مجہول بجائے الف کافی است مثال اٹیکہ چار پیڑے آج میں  
کھائے۔ و در اضافت و تعلق حروف ہم واو و ون بجائے الف صحیح باشد  
والا غلط مثال پیڑوں کا مڑا کچھ اور ہے اور پیڑوں سے ہرگز چلیاں بہتر ہیں  
مثال ابتدا و پیڑے ٹوکری میں اور ہیں یا تین پیڑے ٹوکری میں اور باقی ہیں  
مثال مفرد۔ ہر گاہ آں را فاعل فعل متعدی ساختہ نے را کہ علامت تعدیت بعد  
آں بلا فاصلہ آرند الف یا مبدل گردد و مثل ایک پیڑے نے میرا سدا خراب  
کیا۔ و در فعل لازم الف بحال خود مانند مثال آں، ایک پیڑا ٹوکری سے گر پڑا۔  
و در حالت مفعولیت ہم یاء مجہول بجائے الف آید۔ مثال آں، ایک پیڑے کو  
میں نہیں کھاتا چار پانچ ہوں تو کھاؤں۔ و اگر علامت مذکور نکند الف بحال خود  
ماند مانند اٹیکہ، ایک پیڑا میں نہیں کھاتا۔ مثال مضاف ایک پیڑے کا ٹکڑا میں  
نہیں کھاتا۔ مثال متعلق با حرف ایک پیڑے سے اپنا پیٹ کب بھرتا ہے۔ دیگر  
کہ علامت اضافت است در مذکور بیان آں در بحث اضافت گذشت۔ دیگر  
یا و ون غنہ و الف و ون غنہ جمع کہ در حالت فاعل و مبتدا شدن دال بر فاعلیت  
و مبتدا شدن باشد مانند گا جریں چلیں اور گا جریں ٹوکری میں ہیں اور مولیاں  
بازار میں آئیں اور مولیاں کڑوسی ہیں۔ در وقت مفعول مضاف و متعلق شدن با حرف



الف و نون و یا و تون با علامت مفعول و او و نون مستعمل گرد و چون گاجروں  
کو مول لاؤ اور مولیوں کو بیچا لو۔ و بے علامت مفعول بحال خود مانند مثال آں  
گاجریں مول لاؤ اور مولیاں بیچا لو۔ و دو حال دیگر ہمیشہ و او و نون مذکور شود  
مانند گاجروں کا مول اور مولیوں کا مزا اور گاجروں سے پیٹ دکھتا ہے اور  
مولیوں سے طبیعت سیر ہو گئی۔ دیگر مضاف میں ہم چون چیز مفرد بحسب حرکت باشد  
مثال زید کا بیٹا گھوڑے سے گر پڑا ایں فعل لازم بود در نیابتیج عمل نکرد۔ مثال  
فعل متعدی زید کے بیٹے نے آج گھوڑا دوڑایا اور زید کے بیٹے نے عمرو کے بھانجے  
کو مار ڈالا اور زید کے بیٹے سے مجھے نفرت ہے۔ و بحذف علامت مفعول در حالت  
مفعولیت متغیر نشود مثال، زید نے عمرو کا بیٹا مار ڈالا۔

و مبنی آنست کہ اصلا در اں تغیر راہ نیاید مانند فاک کسرہ و مضاف مضاف الیہ  
فارسی در وقت مضاف شدن مضاف الیہ بزبان اردو مثل ہندوستان کا  
والی اور زید کا غلام کہ قلب آں غلام زید کا اور والی ہندوستان کا باشد کسرہ  
آخر غلام و والی باین خیال کہ در اصل غلام زید و والی ہندوستان کسرہ نیم و یا  
بودہ اند غلط است۔ دیگر تقدیم صفت بر موصوف مانند بُرا آدمی اور بھلا آدمی  
کہ الف آں در حالت مفعولیت و جمع و غیر آں یا مجہول گرد و یا و مثال آں  
بُرے آدمیوں سے خدا پناہ میں رکھے اور بُرے آدمیوں کو خدا غارت کرے  
یا بُرے آدمیوں نے گھر خراب کیے ہیں یا بُروں سے ڈریے یا بُرے سب زمانے  
میں کامیاب ہوتے ہیں یا کامیاب ہیں۔ غرض ما از عدم تغیر عدم تقدم موصوف  
بر صفت است۔ دیگر الفاظیکہ جمع و مفرد آں کی باشد چون لڈو و کدو و شلغم و ہاتھی  
و غیر آں۔ دیگر حاصل بالمصدر کہ بہ پن سازند چون شہد پن و لڑکپن و دیوانہ پن  
و بچپن کہ اصل آں شہد پن و لڑکاپن و دیوانہ پن یا دیوانا پن و بچپن یا بچا پن باشد



یعنی قبل حروف محذوف باید کہ مبنی بر سکون بود۔ دیگر اعلام مرکب یعنی نامہا  
 مرکب کہ آخر کلمہ اول آنہا دائماً مبنی بر سکون باشد چون احمد علی وحید علی و  
 محمد حسین و احمد حسین و محمد جعفر و مرتضیٰ حسن۔ دیگر مبدل منہ مانند مرزا آکلو بیگ و غیر آن  
 و میرمنو و غیر آن شیخ کھو و غیر آن مرزا و میر و شیخ و ہرچہ ازین قبیل بود مانند امام در  
 امام جعفر صادق و دیگر ائمہ علیہم السلام و شاہ در شاہ کلو و دیگر فقرا و بابا در بابا فغانی  
 و دیگران و لالا در لالا ہجاری نعل و غیر آن و سر در سر کر پارام و غیر آن و نپٹ در  
 نپٹ منسارام و غیر آن و کا کا در کا کا سندر داس و غیر آن و نواب در نواب  
 نظام الملک و غیر آن ہمہ مبنی بر سکون در آخر بود۔ درین صورت خواجہ نقشبند  
 بھڑے کسور و مرزے کلو بیگ کبیرہ یا و میرمنو کبیرہ را و شیخ کھو کبیرہ خا و امام جعفر  
 کبیرہ میم و شاہ کلو کبیرہ یا و باباے فغانی باباے کسور غلط محض باشد۔ همچنین حال  
 الفاظ باقی۔ بالجملہ مبنی را نحو یاں ہشت قسم شمرده اند۔ از انجملہ یکے مرکب است کہ مثلہ  
 آن ذکر کردہ شد۔

دیگر مضمرات یعنی ضمیر۔ و آن در عربی نقاد و در ہندی سی و پنج بود۔ پنج منفصل  
 برے فاعل آید وہ یاد و برے مفرد مذکر غائب مؤنث آن و تشنیہ و جمع ہر دو و نیز  
 نزد بعضی کے برے تشنیہ و جمع ہر دو باباے مہول باشد۔ اما فصحا اس قول را قبول  
 ندارند و زبان ملا ہمے کہتے ہیں۔ و برے حاضر مذکر مفرد و مؤنث آن۔ تو۔ واضح  
 و زبان قدیمان اردو میں بود۔ و تم برے تشنیہ و جمع و ہر دو۔ و برے متکلم مفرد و  
 مذکر و مؤنث میں۔ و برے تشنیہ و جمع ہر دو ہم۔ و شش دیگر منفصل برے مفعول  
 تجھے میں ماروں گا برے مفرد و مذکر و مؤنث حاضر۔ تمہیں میں ماروں گا برے  
 تشنیہ و جمع ہر دو۔ مجھے تو مائے گا برے متکلم مفرد مذکر و مؤنث۔ ہمیں تو مائے گا  
 برے تشنیہ و جمع ہر دو۔ اُسے تو مائے گا برے مفرد غائب مذکر باشد یا مؤنث۔



انھیں تو مائے گاتثنیہ و جمع ہر دو۔ و شش متصل برے فاعل باشد مانند کیا  
 اُس نے اور اُنے بانون شد و نیز صحیح باشد ایں مثال مفرد مذکر و مؤنث غائب  
 است۔ اور کیا انھوں نے جمع و ثثنیہ ہر دو۔ اور کیا تو نے اور کیا تم نے، اول  
 برے مفرد مذکر و مؤنث حاضر و دوم برے ثثنیہ و جمع ہر دو۔ اور کیا میں نے  
 اور کیا ہم نے اور میں کیا یا کیا میں بجائے میں نے کیا اور کیا میں نے لفظ ضمیر  
 شہر باشد، اول برے مفرد متکلم مذکر و مؤنث دوم برے ثثنیہ و جمع ہر دو۔ و شش  
 دیگر متصل برے مفعول آید و ایں ہاں شش ضمیر است کہ منفصل برے مفعول آید۔  
 و مجھ کو بجائے مجھے و تھو کو بجائے تہیں و اُس کو بجائے اُسے و انکو بجائے انھیں و  
 تجھ کو بجائے تجھے و تھو کو بجائے تمھیں نیز روا باشد۔ و بمنزلہ مارا مجھے اور مارا تہیں  
 اور مارا اُسے اور مارا انھیں اور مارا تجھے اور مارا تمھیں۔ و شش دیگر متصل متعلق حرف  
 باشد مانند اُس سے برے مفرد غائب مذکر و مؤنث اور اُن سے جمع و ثثنیہ اُن جیسے  
 اور تم سے اول برے مفرد حاضر مذکر و مؤنث و دوم برے ثثنیہ و جمع ہر دو۔ اور  
 مجھ سے اور ہم سے اول مفرد متکلم مذکر و مؤنث، دوم برے ثثنیہ و جمع ہر دو۔ و شش  
 دیگر از متصل برے اضافت آید مانند غلام میرا برے مفرد متکلم مذکر و مؤنث۔ اور غلام  
 ہمارا برے ثثنیہ و جمع ہر دو۔ اور غلام تیرا اور غلام تمھارا اور غلام اُس کا اور غلام  
 اُن کا۔ مجموعہ ضمیران نزد فیضیاں بحسابے سی و پچ باشد و نزد غیر فیضیاں سی و شش،  
 چہ کہ ایں جماعت برے فاعل ضمیر منفصل غائب در مثنیٰ و مجموع وے کسر و او و  
 یا و بھول ثابت کنند و بحسابے دیگر سنی نزد غیر فیضیاں و بست و نہ پیش فیضیاں در  
 صورتیکہ ضمیر متصل مفعول را و رشتہ یارند و ہاں ضمیر منفصل مفعول را کافی دانند۔  
 و تیں داخل حساب نمی تواند شد، بدو جهت یکی اینکه زبان فیضیاں نیست دیگر از  
 برے اینکه دو لفظ مترادف حکم یک لفظ دارند۔ و ضمائر با واسطے و لیے و خاطر



باوجود تبدیل الف با یا مجهول و معروف داخل ضمیر ہائے اضافت بود و مثال  
 تیرے واسطے اور تیرے لیے با یا مجهول اور تیری خاطر با یا معروف اور تمھارے  
 واسطے اور تمھارے لیے با یا مجهول اور تمھاری خاطر با یا معروف اور اُس کے  
 واسطے اور اُس کے لیے با یا مجهول اور اُسکی خاطر با یا معروف اور اُن کے واسطے اور  
 اُن کے لیے با یا مجهول اور اُنکی خاطر با یا معروف اور میرے واسطے اور میرے لیے  
 با یا مجهول اور میری خاطر با یا معروف اور تمھارے واسطے اور تمھارے لیے با یا  
 مجهول اور تمھاری خاطر با یا معروف - اور اُنھوں کے واسطے بجائے اُن کے واسطے  
 و ہمچنین اُنھوں کے لیے اور اُنھوں کی خاطر نیز زبان غیر فصیحان اُردو باشد - و  
 گئے بمعنی نزدیک ہم مثل واسطے و لیے و عمل باشد مانند میرے گئے با یا مجهول در  
 ضمیر مکمل - و واسطے و لیے در اُردو و فارسی مضاف شمرده شود و در عربی حروف جر  
 کنندہ لفظ باشد - و اُنھیں سے در اصل اُن ہی سے باشد لیکن حال استعمال نقل  
 نیکو تر از اصل باشد - و میرا و تیرا کہ میرے و تیرے شدہ است داخل متغیرات نمی  
 تواند شد زیرا کہ متغیرات باشد کہ از سبب متغیرے تغیرے در ان راہ یافتہ شود و ایں  
 از روز اول جنیں مقرر گشتہ پیچ چیز در ان مؤثر نیست مانند گئے کہ پیرا پیرے می سازد  
 و حالت مفرد بودن جمع مثل ایک پیرے نے میرا معده خراب کیا ہے - یا کو کہ  
 و حالت مفعولیت بعد مفعول می آید مثال آں میں ایک پیرے کو بھی کھا نہیں سکتا  
 ہوں - یا سے بمعنی از مثال آں ایک پیرے سے ہمارا پیٹ کب بھرتا ہے - یا کا  
 کہ برائے اضافت است مثال آں ایک پیرے کا بھی پچا نا تو مجھے دو بھر ہے -  
 و دیگر اسماء اشارہ، و آں برائے مبتدا اگر جمع نباشد (یہ) و (یہی) مقرر است بر  
 جمع یہ لوگ و یہ لوگ - مثال آں یہ بُرا ہے یا اچھا ہے برائے مفرد مذکر - یہ بُری ہے  
 یا اچھی ہے برائے مفرد مؤنث - مثال جمع مذکر یہ لوگ سب اچھے ہیں - برائے



جمع مؤنث ہماں مفرد باشد مثل یہ سب اچھے ہیں۔ و برے فاعل فعل لازم نیز (یہ) و (یہ) وہ لوگ ویسے لوگ مثال آں یہ مویا یا یہ جیا یا یہ موی یا یہ اچھی ہوئی وہ لوگ سب مر گئے اور یہ سب مر گئیں۔ ایں جاہم برے مؤنث ہمہ مفرد مقرر است و گاہے یہ ہم بجائے یہ لوگ آرنڈ مانند یہ سب مر گئے۔ و برے فاعل متعدی و چیز متعلق با حرف اگر مفرد است اس موضوع است و ہمیں برے مفعول ہیں اس۔ مثال فاعل اس نے مجھے بہت ستایا ہے مثال مفعول اور انکو میں بہت چاہتا ہوں، مثال متعلق با حرف اور اس سے مجھے کچھ غرض نہیں۔ و اگر جمع است برے فاعل انھوں نے و برے مفعول انھوں کو و انکو و ایں فصیح بود از اں۔ و انھوں سے و اُن سے برے متعلق با حرف و اُن سے فصیح تر از انھوں سے باشد۔ مثال آں انھوں نے ہمیں بہت عاجز کیا ہے اور انکو خوب سامین بھی خراب کروں گا۔ اور اُن سے خدا پناہ میں رکھے۔ و اس نے کہ در میان فاس مفرد مذکور باشد در روزمرہ فصیحاں با آنے مبدل شود۔ و دریں سطور اخیر کہ مبنی برے افادہ فاعل و مفعول و متعلق با حرف بود مؤنث و مذکر یک حکم دارد۔

دیگر موصولات و آں جزوے بود از جملہ مبتزلہ مبتدانہ بتدایر کہ ابتدا جزو صلی بود و موصول جزو غیر صلی راجع بجانب جزو صلی۔ و آں برے مذکر مفرد جو نسا وجود برے جمع مذکر جو نئے و جو و برے مفرد مؤنث جو نسی (یا یا و معروف) و جو جمع آں جو نسیاں و جو و فصیحاں در جمع ہم جو نسی آرنڈ، و جو نسیاں از استمال فصیحاں محتاط بیرون است بلکہ بجائے آں جو پرزباں دارند لیکن خلاف اردو نیست۔ اور جس اور بجے اور جنھوں نے اور جنکو اور جنکو اور جس سے اور جن سے مذکر و مؤنث اینجا ہم کیساں است۔ و بعضی زناں وزن سیرتاں ہمہ جا بجائے جم کاف آرنڈ و ایں صحت ندر دگو آں جماعت ہم داخل و ر اہل اردو باشند۔ و ایں ہمہ کہ گفتہ شد



برائے ذوی العقول موضوع است، بر غیر ذوی العقول اطلاق آں روا نبود۔ و  
 بجائے جس، جس کسی ہم صحت دارد، مثال آں ہم قائل اُس رئیس کے ہیں جو نسا  
 رعیت پر ور ہے اور ہم قائل اُس سردار کے ہیں جو رعیت پر ور ہے۔ ایں مثال برا  
 مفرد مذکر متبدا است۔ مثال مؤنث مفرد متبدا، ہم قائل اُس بیوی کے ہیں جو بیوی  
 مفلس شوہر کی چاہنے والی ہے اور ہم قائل اُس بیوی کے ہیں جو مفلس شوہر  
 کی چاہنے والی ہے۔ مثال جمع مذکر متبدا، ہم قائل اُن لوگوں کے ہیں جو مفلس  
 آشنا پر فدا ہیں یا جو مفلس آشنا پر فدا ہیں۔ مثال جمع مؤنث متبدا میں قائل اُن  
 بیویوں کا ہوں جو نسی یا جو نسیاں یا جو اپنی فقیر شوہر کی بادشاہ سے زیادہ چاہنے  
 والی ہوں۔ مثال برائے مؤنث فاعل فعل لازم متعدی، زیرا کہ فعل لازم بمنزلہ  
 خبر است مانند انیکہ میں قائل اُس رنڈی کا ہوں جو کل فیض آباد سے آئی ہے  
 یا دلی کو گئی ہے۔ مثال مذکر، میں قائل اُس گویے کا ہوں جو کل قدم شریف  
 میں آیا تھا۔ اگر کسی گوید کہ حصرا میں خصوصیت در فعل لازم چہ ضرور فعل متعدی  
 ہم بمنزلہ خبر متبدا شد مثال آں میں قائل اُس کلاوت کا ہوں جو مظفر خاں کے  
 سامنے بیٹھا کل گاتا تھا و مہریت کو، جو ابش این است کہ عمل فعل متعدی در صیغہ  
 ماضی کہ مثال باراد لایا باشد قومی تراست ازاں صیغہ ماضی کہ از قبیل لانا تھا یا لانا  
 باشد و حال مستقبل خود داخل حساب نیست چنانچہ تحقیق آں در جزیرہ صرف گزشت  
 و مراد ما نیز از فعل متعدی صیغہ ماضی بانیے باشد۔ بالجملة جسے برائے فاعل مذکر و مؤنث  
 مفرد است و چنے ہم بجائے جسے صحیح باشد و جنہوں نے برائے تشنیہ و جمع آید مثال  
 مذکر، قربان اُن دوستوں کے ہو چھے جنہوں نے دوستوں کے واسطے جان فی ہو  
 مثال مؤنث نیز بہین است۔ و جکو و جنگو برائے مفعولیت خواہ مذکر باشد خواہ مؤنث،  
 اول برائے مفرد و دوم برائے تشنیہ جمع۔ مثال آں، آج خلعت دیا جناب عالی نے



جس کو کل میاں فرس اور میاں تحسین حضور میں لائے تھے اور آج میاں تحسین اور میاں  
 آفریں حضور میں لائے اُن دونوں غریبوں کو کہ جنگو پرسوں جناب عالی نے برج پر  
 سے دیکھ کر فرمایا تھا کہ یہ دو شخص نئے اس شہر میں نظر آئے ہیں۔ مثال مؤنث آج دس  
 ہزار روپے کا جو اہر حضور سے اُس رنڈی کو ملا جس کو پرسوں سوئے کے کڑے عنایت  
 ہوئے تھے اور آج حکم حضور سے میرمنڈھا کو یوں پہنچا کہ چار گھڑی دن رہے اُن  
 رنڈیوں کو لیکر آؤ جنگو وارث علی مراد آباد سے ساتھ لے کر آیا تھا۔ وجسے وجسے  
 متعلق باحروف بود، مذکر و مؤنث اینجا ہم برابر است، مثال مفرد مؤنث، وہ رنڈی  
 آج حضور میں خوب گائی جس سے پرسوں کلو خوب لڑی تھی۔ مثال جمع مؤنث  
 دو رنڈیاں آج حضور میں میرمنڈھا کی نالش لائی تھیں جن سے قلندر و دنیا کو لاگ ہو  
 مثال مفرد مذکر آج وہ گویا حضور میں آیا ہے جس سے شکر کھن ہمیشہ سر حساب تھے جمع  
 مذکر، آج دو گویے حضور میں حاضر ہیں کہ جن سے میربولاقوال کے بیٹے وکی میں  
 کبھی مقابلہ نہ کر سکتے تھے۔ درہیں مقامہا یعنی فاعل و مفعول و متعلق باحرف بجائے  
 جس جس کسی درست آید و جن کنھی باپا درنون غائب شدہ و یا، معروف ہم بجائے  
 جس کسی می آید لیکن منحصر در فاعل بود۔ مثال آں جن کنھی نے ہمیں دو روپے دیے  
 ہئے اُسے دس روپے دیے و زبان فصیحان اُر دو نیز نباشد۔ الفاظ مذکورہ در اُر دو  
 مقابل الذی والقی والذان والذین واللہین واللان واللتین اللاتی  
 و عربی است۔ دیگر جو کوئی و جو صاحب جو لوگ میں برے فاعل آید۔ بہتر نیست  
 کہ در فعل ضمیر مذکر باشد در حالت تذکیر و تانیث و مفرد و جمع، مثال مفرد جو کوئی ہمارے  
 پاس آوے گا ہم بھی اُسکے پاس جائیں گے خواہ چلیز خاں خواہ بنوڈ و معنی ہو۔ او  
 جو ہمارے پاس آوے گا نیز چنین باشد۔ اور جو لوگ یا جو صاحب کے پاس بیٹھیں گے ہم  
 بھی اُنکے پاس بیٹھیں گے خواہ ہفت ہزاری امیر اور سا ہو کار ہو خواہ مٹا اور مٹا



و اگر در فعل ضمیر مؤنث آوردن ضرور افتد در مؤنث تصریح اسم مؤنث بعد از کوئی وجو  
 باید کرد لیکن چنانچه کوئی بهتر باشد، مثال، جو عورت ہمیں چاہے گی ہم بھی اسکو  
 چاہیں گے اور جو ہمیں چاہے گی ہم بھی اُسے چاہیں گے از بلاغت دور است۔ دور  
 جمع جو عورتیں باید گفت این ہم برائے ذوی العقول است۔ و در ہم مفعولیت و تعلق با  
 حرف جس و جس کسی اینجا ہم مناسب است مثال مفعول مفرد مذکر بود خواه مؤنث  
 جسکو ہم کچھ بیا کہیں گے وہ بھی ہمیں کہے گا یا جس کسی کو ہم کچھ بیا کہیں گے وہ بھی  
 ہمیں بیا کہے گا۔ مثال مفرد متعلق با حرف خواه مذکر خواه مؤنث جس سے یا جس  
 کسی سے ہم بزار ہیں وہ بھی ہم سے بزار ہے۔ مثال مفعول جمع مذکر بود یا مؤنث  
 جنہوں کو ہم ذلیل جانیں گے وہ بھی ہمیں ذلیل جانیں گے اور جن لوگوں کو اور  
 جن صاحبوں کو ہم بچاے جنہوں کو درست باشد۔ مثال متعلق با حرف جمع مذکر  
 باشد یا مؤنث، جنہوں سے ہم الفت رکھتے ہیں وہ بھی ہم سے الفت رکھتے ہیں  
 و بعضی دریں چند لفظہ را حذف نمایند یعنی جنوں و انوں و جنیں و انیں ہمیں  
 و تمارا و ہات و سات و ہونٹ۔ لیکن چار لفظ اول را پنجایاں نشان دہند  
 و پنج لفظ آخر را اذ و خاص و غیرہ اند و بعضی شعرا نیز پیروی شان اختیار کردہ اند و بعضی  
 انہوں را نیز داخل این الفاظ کردہ اند۔ چند کس را سلم و اند چند کس حذف  
 کنند و سبہوں ہم مثل انہوں خواہ با یا خواہ بغیر یا۔ و بغیر یا اگر چه در اہل اردو نزد  
 بعضی درست نہ بود لیکن از انہوں افسح و دلچسپ باشد۔ و در عربی مقابل این  
 الفاظ در جمیع حالات سن موصولہ بود و فرق در الکی و من آنست کہ الکی  
 موصوفی و ماقبل خود میخواد بخلاف من کہ خود موصوفی با یا بعد گردیدہ مبتدائی شود۔ و  
 زناخی و دوگانا جان را دریں مقام از تبدیل جیم در جو کوئی و جو با سین گریز نباشد  
 مثال سو کوئی چاہے ہمیں کہہ لے ہم کچھ کہتے نہیں یا سو بات تم نے کہی سو میں نے



سنی یا سوچا ہے سوہیاں کا مالک ہو۔ دیگر جو کچھ وجوہ قائم مقام ہرچہ و آنچه در فازی  
و ما در عربی، مثال آں، جو کچھ تم چاہو سو فرماؤ یا جو تم چاہتے ہو سو کرتے ہو،  
ایں از برے ذوی العقول است۔ اینجا ہم بجائے جو کچھ سو کچھ و بجائے جو سو  
زبان حرنا خیمہا باشد۔ دیگر کوئی سا برے مفرد مذکر کوئی سی برے مفرد مؤنث،  
ہر دو غیر ذوی العقول۔ دونوں گھوڑوں میں سے کوئی سا پسند کرو سو لو یا دونوں  
شبنموں میں سے کوئی سی پسند کرو سو لو۔ و بجائے سو دریں مقام تو ہم مناسب  
بماہل بود۔

و دیگر کنایات و آں برے عدد کتنے و کئی و کئے باشد تفصیل آں گزشت۔ و کتنے  
را بعضی تشدید کئے گویند۔ و کئی و کئے فارغ از مفرد و جمع بود بلکہ ہمیشہ دال بر  
جمع بود۔ و کتنے فرع کتنا است ازیں سبب کہ کتنے برے جمع آید و جمع فرع مفرد  
باشد پس کتنا اصل کتنے بود و کتنی ہم بایا، معروف ازیں بہت کہ تانیث فرع  
تذکیر است ہم فرع آں باشد۔ و کس قدر ہم با کتنے بایا، مجہول و با کتنی بایا، معروف  
و با کتنا مرادف باشد۔

دیگر اسماء و افعال و آں عبارت از لفظی چند است کہ در اصل اسم اند و معنی فعل  
از اں پیدا اگر دو مانند ہاں جی یعنی زود شو مثلاً زید را پیش عمر و سبتہ آورده اند،  
عمر و بنو کران خود میگویند کہ ہاں جی یعنی زود شوید بزنید اور آتا خیر چرا وادہشتہ آید  
و دیگر بیٹیا یا بھائی میرا یعنی کار خود کن۔ بیشتر گاڑی باناں گاؤرا و قتیکہ لانڈھی شود  
و در رفتن راہ سستی میکنند بھائی میرا گویند بجائے ایں عبارت کہ چرا کار خود را نمیکنی  
یعنی در راہ رفتن کہ کار تست سستی کن۔ و بیٹیا آواز نوکران خدمت گزار آپ  
باشد کہ وقت شوخی بیٹیا بگفتہ صدا دہند و مراد از اں شوخی کن گیرند۔ و نیز بعضی  
اینہا داخل اسماء افعال نہ بود بلکہ قاعدہ حذف یا تقدیر را دریں مقام معتبر دانند،



گویند از بیانیای شوخی کمین مخدوف است یا در آن مقدر است - همچنین در بھانی میراکار  
خود کمین مقدر یا مخدوف و ازال باشد و در اینجا نیز خود شود مقدر یا مخدوف ازال - و اما  
افعال مثل هائے از زبان مرد باشد و او از زبان زن باشد یعنی باش این خلط  
کمین - و مانند این و این خواه مرد گوید خواه زن یعنی خاموش شو این چه خلط است  
یا بس که این چه حرکت است - و بھلا یعنی خواهم فهمید - و بہت خوب ہم ہمین معنی  
و کہاں یعنی اینجا میا - و ہوں نیز یعنی خاموش شو -

و دیگر اصوات مانند قو برے پودنہ تا از بخیری بیرون آید - و کوے کی جور و برے  
گویا کردن کوئل این صدا ہائے اطفال برے آگاہ کردن کوئل است - و  
این این صدا ہائے اطفال برے آگاہ کردن پدر و مادر احوال خود - و میل میل  
و برمی برمی و دھت دھت کہ صدائے فیلبانان باشد از ہمین میل است -  
و دیگر ظروف و آں عبارت از لفظی است کہ در آن گنجایش چیزے باشد - و از ظروف  
انچہ مبنی است چند لفظ بود کی از انہا آگے بود دیگر چھے مثال آں میں نے آگے ہی  
کہد یا تھا یا میں نے اس بات کے آگے یا اس بات سے آگے کہ دیا تھا - میں نے  
چھے سمجھا یعنی اس بات کے چھے سمجھا یا اس بات سے چھے سمجھا - آگے و پیچھے در  
و تھے ظرف کردہ شوند کہ گنجایش معنی اضافت در آن ممکن باشد چنانکہ گفتہ اند  
و جب و چون و جوہیں و جہی و جہوت و جس گھڑی ہمہ ظروف بود -

و اسما و تعظیم کی آنکہ با جان در القاب نسامرب بودنہ در اعلام زیرا کہ بگمی جان آئی  
گویند و اگر کسی تعظیم آئیں ہم گوید مراعات از ظرف اوست و الانی بگمی جان آئی  
روزمرہ فصحاے الاولیاء است بخلاف انا جان و انا جان و باجی جان و خالا جان  
و چھی جان و مانی جان و پھی جان کہ انہا را بے تعظیم آئیں گفتن فصیح تر است از بگمی  
آئی گفتہ شود - و دیگر ہر چه بعد بی و بی بی بود چوں بی نو آئیں بی بی گنا آئیں -



و جان و جی در مذکر ہم فائدہ تعظیم می بخشد مانند با و ا جان و چا جان و عمو جان و  
 خالو جان و پھچھا جان و بھائی جان و با و ا جی و ا خون جی و ا استاد جی و میاں جی۔  
 با و ا جان آیا درست نیست با و ا جان آئے پسندیدہ تر بود۔ و دیگر الفاظ ہم مانند  
 با و ا جان باشد۔ و صاحب در مذکر و مؤنث ہر دو مفید تعظیم افتد مانند با و ا صاحب  
 و بھائی صاحب اما صاحب خالا صاحب پھچی صاحب و بگیم صاحب خانم صاحب  
 با و ا صاحب آئے باید گفت با و ا صاحب آیا نباید گفت و بگیم صاحب کی خوب نباشد  
 بگیم صاحب آئیں روزمرہ اُردو باشد۔ و میاں و قبلہ و سائیں لقب فقرا و ا جی مشترک  
 در زن و مرد۔ میاں آئے صحیح و میاں آیا غلط۔ ہم چیں قبلہ و سائیں و ا جی مثل ا جی  
 اُٹھو نہ ا جی اُٹھ القاب تحقیر۔ ہر چہ در مذکر و مؤنث بغیر جان و جی آید مانند میرا با و ا  
 آیا و زید کا باپ آیا نہ آئے اور عمر و کی ماں آئی نہ آئیں اور فلا نے کی بہن آئی نہ آئیں  
 لالہ و چا و بھیا و بھائی مشترک مثل لالا آیا و لالا آئے ہر دو یکسان است و باقی مثل لالا و میر و مرزا  
 جمع القاب مثل شیخ و نواب و مولوی ملا و میاں لالہ و لقب نہ یعنی پدر مصطلح بعضے بیرونیاں  
 در شہر کہ پیشتر گزشت) و میراں و مہاراج و سائے و غیر آں تعظیم را میخوانند، مانند شیخ ولی محمد آئے  
 نہ آیا اور نواب حترام الدولہ آئے نہ آیا بخلاف ولی محمد آیا نہ آئے اور احترام الدولہ آیا نہ آئے  
 اور مولوی سبین آئے نہ آیا اور میراں سید بڑے آئے نہ آیا اور مہاراج آئے نہ آیا اور سائے گمانی  
 مل آئے نہ آیا و میر گھسیٹا و میر ستیا را تعظیم میر گھسیٹے و میر ستیے گفتن عادت و یہاں باشد  
 نہ شہریاں۔



# شہر دوم در ذکر فعل

و آن بر چند گونه است یکی آنکه فاعل را خواہد و مفعول بہ را خواہد۔ دیگر آنکہ ہر دو را خواہد  
مانند آید اور مار از پنے عمر کو۔ اول را لازم و ثانی را متعدی نام ہند۔ و ناقص  
آنکہ فاعل ہو سبب مبتدا باشد و خبر او اسم فاعل یا مفعول یا شبیہیں مثل صفت مشبہ غیر  
آں و مانند اسم جامد بہ قدرت۔ ذکر افعال تامہ در اینجا از جهت بیان کثرت مسئلہ پیش  
ازین تحصیل حاصل است۔ آدم بر سر افعال ناقصہ کہ چند لفظی است در آورد و مانند تھا  
اور ہوا اور ہو گیا اور بنا اور واقع ہوا اور ٹھہرا اور مقرر ہوا اور ٹھہر گیا اور بن گیا اور  
مقرر ہو گیا اور نکلا اور نکل پڑا۔ مثال آں تھانید بیٹھا، ہوا زید ذلیل، ہو گیا زید تباہ،  
بنای زید سانگ ہولی کا۔ واقع ہوا زید مسخرا۔ ٹھہرا زید لڑکوں کا کھلونا۔ مقرر ہوا زید  
یاروں کا بھڑوا۔ ٹھہر گیا زید گانے سے ڈوڑھا۔ بن گیا زید بھانڈا۔ مقرر ہو گیا زید  
بھانڈا۔ نکلا زید شہدا۔ نکل پڑا زید لچا۔ مثال اسم جامد ہوا زید عمرو۔ و این مثلہ بطور  
ترجمہ عبارت عربی بعینہا در ہندی بود والا افعال ناقصہ در ہندی بعد مبتدا و خبر باشد۔  
مثال زید بیٹھا ہوا تھا۔ اور زید ذلیل ہوا۔ اور زید تباہ ہو گیا۔ اور زید ہولی کا سانگ بنا  
اور زید مسخرا واقع ہوا۔ اور زید لڑکوں کا کھلونا ٹھہرا۔ اور زید یاروں کا بھڑوا مقرر ہوا  
اور زید گانے سے ڈوڑھا ٹھہر گیا اور زید بھانڈ بن گیا۔ اور زید بھانڈا مقرر ہوا۔ اور  
زید شہدا نکلا۔ اور زید لچا نکل پڑا۔ و سولے این نیز افعال ناقصہ درست میتواند شد  
بمراعات ایجا زہیں قدر بے مثال کافی است۔ از اصطلاح نحویان عرب مجبورام  
والا نزد راقم آٹھ ہیچاں فعل متعدی و آنچہ بحال محتاج باشد نیز ناقص است ازین سبب  
کہ حملہ افعال متعدی بغیر ذکر مفعول بہ و جملہ محتاج بذکر حال بید کر حال تمامی نمیرسد و تمام



آں بود کہ جملہ آں محتاج بہ چیز باشد مانند آیا زید کہ در فعل لازم است بدیہی است  
 کہ مارا زید نے ناقص است تا وقتیکہ عمر و کو نکویم۔ اور اٹھا زید روتا ہوا یاد کیا میں نے  
 زید کو ہستا ہوا، اول بغیر ذکر روتا ہوا و ثانی بغیر منتہا ہوا کہ حال است جملہ نام تمام است  
 و جملہ بہ زبان ہندی بات و در عربی کلام است۔ دیگر افعال مقاربت و آں برائے  
 اُمید و غیر آں آید، مثل ایسا ہووے اور یوں ہووے اور اس طرح ہووے اور  
 دیکھیے اور خدا جانے اور کون جانے اور کون جانتا ہے۔ شرط است کہ میانہ جملہ فعلیہ  
 کہ بعد ازیں افعال مذکور شود و این افعال حرف کاف بیانی آرنہ مثال۔ ایسا ہووے  
 کہ زید آج آوے۔ اور یوں ہووے کہ عمر و کل گھر جائے۔ اور اس طرح ہووے کہ  
 بکر کو تپن ہو جائے۔ اور دیکھیے کآج فیض آباد سے بھلیں آتی ہیں یا نہیں۔ او  
 اور خدا جانے کس آج فیض آباد سے چھکڑے روڑے آتے ہیں یا نہیں۔ اور کون جانے  
 کہ فیض آباد سے روڑے کے چھکڑے کل آویں گے یا نہیں اور کون جانتا ہے اوکیا  
 جائیے کہ سیوہ ولایت کا دلی میں آچکا یا نہیں۔ و بعضی بیرونیوں سجاے کیا  
 جائیے جانے فقط یا یا بھول استعمال کنند۔ و حرف نفی کہ بعد حرف تر وید یعنی یا آہ  
 بنا بر مراعات روزمرہ اُردو است و الا اہتمام برائے ثبوت نسبت بود و آں بدن  
 حرف تر وید و حرف نفی حاصل است۔ دیگر افعال مح و ذم مانند پڑھا و کھلا و کھلا  
 و موا و ٹوٹا و پھٹا و لٹا و چھکا و دھوا و چمکا و بگڑا و کھلا۔ پوشیدہ مانند کہ ایں الفاظ  
 صیغہ ماضی است بعضی در مقام مدح آید و بعضی برائے ذم۔ اما انچہ برای مح بود  
 شش لفظ است کہ پڑھا و کھلا و کھلا و کھلا و پھا و چمکا باشد۔ مانند پڑھا آدمی ہے زید  
 اور کھلا آدمی ہے زید۔ اور کھلا مکان ہے صحرا۔ اور دھوا کپڑا ہے بدن زید کا۔ اور چمکا  
 ستارا ہے کھر اگٹا کا۔ اور کھلا پھول ہے دہانا تو کا۔ و اما ہرچہ برائے ذم باشد نیز  
 شش لفظ بود کہ موا و ٹوٹا و پھٹا و لٹا و چھکا و بگڑا است۔ مثال آں مونی جوں ہر زید۔



ثوما حقه ہے سرزید کا۔ پھٹا دود ہے بدن عمرو کا۔ ٹا مثل ہے زید۔ چھکا اونت ہے زید۔ بکرا  
 ہاتھی ہے زید۔ و دیگر الفاظ ورے الفاظ مذکورہ برے مدح و ذم بسیار است مانند پھولا پھولا  
 برے مدح۔ و سوجا پھولا برے ذم۔ مثل پھولا پھولا درخت زید ہے اور سوجا پھولا بل عمر و  
 ہے و علیٰ القیاس۔ و بعضی اس قول را قبول ندارند و گویند کہ اس قسم الفاظ کہ شبیہ صغیا  
 ماضی باشد الفاظ مدح و ذم نمی تواند شد زیرا کہ در اصل صفت مشبہ است و صفت مشبہ را فعل  
 نمیتواند بلکه قسمی است از اسم و اینگونه لفظها در سرائد بعد حذف ہوا کہ بفعل ماضی علامت  
 صفت مشبہ است ہم میتواند رسید۔ زیرا کہ چمکا یعنی چمکا ہوا و پڑھا یعنی پڑھا ہوا و پھین  
 گھلا یعنی گھلا ہوا باشد و باقی را قیاس کن برہیں۔ پس الفاظ مدح و ذم عبارت است  
 از چند لفظ شمرہ شدہ تا ایکہ شماراں از احاطہ بیایاں بیروں باشد مثل صغیا  
 صفت مشبہ شبیہ بفعل ماضی۔ بالجمہ افعال مدح و ذم نزد ایں فرقہ زیادہ از چہار باشد  
 دو برے مدح و آں اچھا و بھلا و دو برے ذم و آں برا و بھونڈا و دو مانند اچھا آدمی  
 ہے زید اور بھلا آدمی ہے زید اور برا آدمی ہے زید۔ اور بھونڈا آدمی ہے زید۔ ہرچہ باہنہ  
 آید و شبیہ بایں الفاظ در آخر بود و نیز داخل ایں الفاظ است مانند کھوٹا آدمی ہے  
 زید۔ رے ایں فرقہ از فرقہ اولیٰ نزدیکتر بصواب است زیرا کہ جن ایں الفاظ غیر متناہی  
 نمی باشد بلکہ اقل۔ چنانچہ در نحو عربی بیش از چہار مذکور نیست یعنی نعم و حمد و بس و  
 ساء و شاید کہ در لغت یا کتاب دیگر سواے ایں ہم باشد لیکن باز ہم برابر صغیا  
 ماضی حاصل شدہ از صفت مشبہ نخواہد بود۔ لیکن فرقہ اولیٰ معترض بر ایں الفاظ نیست  
 و دعویٰ خود ہستند و گویند کہ صفت مشبہ بغیر ہونا ثابت نمی شود مثل چمکا ہوا و چمکا بغیر ہونا  
 صغیا ماضی است و در فعل قاعدہ حذف بیان کردن در ایں مقام ضرورت است و کثرت  
 ایں الفاظ را در اردو مقابل قلت آں در عربی کردن ہم بحث بجای نیست و اچھا و بھلا  
 و برا و بھونڈا را کہ اسمے موضوعہ برای مدح و ذم است افعال قرار دادن



تلف محض است۔ بھلا کے معنی صنیۃ ماضی آدہ است و کد ام اردو دیاں دریں مقام استعمال می نماید و اچھا و بُرا و بھونڈا نیز ہمیں حال دارد بخلاف چمکا و کھلا کہ ہر دو صنیۃ ماضی باشد۔ مثال آج اور ہی ستارا چمکا اور آج نیا پھول کھلا۔ اگرچہ بظاہر درجہ اولیٰ نظر بنائے ایں اعتراض مستحکم است لیکن نزو اہل تحقیق پہنچ است زیرا کہ نعم و جہذا و بئس و ساء ہم جدا گانہ از اسم مخصوص بالمدح والذم استعمال نمی پذیرد مثل نعم الرجل زید، نعم فعل رجل فاعل زید مخصوص بالمدح و بئس باقی و عدم استعمال اں بغیر اسم مخصوص بالمدح والذم آرا از قید ماضی بودن برنی آرد۔ و ہر گاہ در عربی نعم و جہذا و بئس و ساء را کہ ہرگز شبیہ صنیۃ ماضی و مستعمل ہم مثل اں نیست فعل ماضی قبول کردہ ہاشم، بھلا و اچھا و بُرا و بھونڈا چہ تصور دارد کہ آرا در اردو صنیۃ ماضی نگفتہ ہاشم چہ الف کہ در آخر ایں لفظ است علامت صنیۃ ماضی است بلکہ ایں لفظ برے ماضی شدن مستحق تر از الفاظ عربیہ مذکورہ است ازین سبب کہ در عربی حرف اول صنیۃ ماضی معروف ابواب ثلاثی مجرد ہمیشہ مفتوح می شد و در نعم خلاف آن آمدہ ہر چند اصلش نعم نفجہ تون و کسرہ عین بودہ لیکن حکم بر انچہ مشہور و مستعمل است می توان کرد، و در اردو ایں قید ہا نیست می تواند کہ حرف اول ماضی مفتوح باشد یا مضموم یا کسور پس برابر وزن ہوا صنیۃ ماضی بغیر نقل است و نعم بہ نقل، و ترجیح لفظ اصل بر لفظ غیر اصل کہ نقل حاصل شدہ باشد ظاہر و ہوید است۔

دیگر افعال قلوب ایں افعال ایما و مفعول را میخواہد مثل جانامیں نے زید کو قاتل اور بیچا نامیں نے زید کو غنی یا عاقل۔ اور سمجھا میں نے زید کو احمق۔ اور دریافت کیا میں نے زید کو چھپھورا۔ اور معلوم کیا میں نے زید کو بیچیا، اور پایا میں نے زید کو نا آشنا۔ دیگر ہرچہ بایں معنی باشد۔



# شہر سویم در تفصیل حروف کہ ربط کلام در اکثر مواضع بدون آل مسکن نہ بود

بر طالبان واضح باد کہ حرف در اصل ہماں حروف مذکور است کہ در رد و اندہ اول کہ  
یافت و در اصطلاح خود انان عبارت است از انچہ ربط کلام باں درست شود گو  
بعضی گفتگو با از اس تشنی باشد مثل زید آیا یا عمر و گیا، اما بیشتر احتیاج افتد گویندہ را  
باں از انجملہ است یکی سے با س و یا، مجهول یعنی از در فارسی و سن و عن در  
عربی۔ مثال آں ہم سے آپ کیوں خفا ہیں۔ ایں لفظ لفظ فصیحان است و غیر  
فصیحان بنید قسم دیگر استعمال نمایند۔ مندواں سین بافتہ، س سکون یا وون  
غٹہ گویند و شین کجسہ حرف اول و سکون ثانی و ون غٹہ نیز استعمال فرقہ و بعضی  
مسلمانان بود و سوں با س بروزن چوں بانون غٹہ زبان اولاد سادات بارہم  
و غیر شاں باشد، و سیتی کبیر سن و تا، کسور و یا، معروف۔ و سیتی نیز زیادت یا مجهول  
بعد سین لفظ قدیمان اردو بود۔ دیگر میں ہم کسو و یا، مجهول و ون غٹہ یعنی در  
در فارسی و فی در عربی زبان فصیحان۔ میں بافتہ، ہم سکون یا وون غٹہ لفظ  
مندواں باشد ہمیں معنی۔ و مون ہم مضموم و و او مجهول و ون غٹہ زبان قدیمان  
شہر بود۔ و پر بد معنی باشد، یکی معنی بر در فارسی و علی در عربی، مثال آں میں  
گھوٹے پر خوب چڑھتا ہوں۔ و بعضی فصیحان الف و و او معروف ہم بران یا و  
کنند و او پر خوانند و بعضی کہ و او در الف غائب کردہ بروزن ہند و تلفظ در آرنند،  
یا در مصرعہ موزوں نمایند، خون فصاحت برگردن شاں ثابت باشد۔ دیگر معنی  
لیکن آید مثال آں، میں آپ کے گھر چلتا ہوں پر ایک شرط سے کہ تکلف پیش نہ آو



وکل ہم مضموم نیز ہمیں معنی دارد۔ و تک با فتح تا و سکون کاف برای انتها آید۔ و تک  
 بریادت لام ہم ہمیں معنی آید، این هر دو لفظ بر زبان فصیحان جاری است۔ و غیر فصیحان  
 اردو و لگ ہم بالام و گاف مستعمل حازند بلکه بعضی تلگ بضمه تا و فتح لام و گاف بر زبان  
 دارند۔ دیگر حروف ایجاباتند ہاں و کیوں و ہوں و کیا ہے و نہیں کیوں و کیوں  
 نہیں اور کس واسطے نہیں اور ٹھیک در ہاں جی اور جی اور جی صاحب اور جی ہاں  
 ازین الفاظ مذکورہ ہاں برے جواب نہا باشد اگر نہ کنندہ مساوی با منادی باشد و  
 عمر و مرتبہ و ہوں نیز۔ و کیوں و کیا ہے نیز جواب منادی بشرطیکہ کم رتبہ باشد۔ و نہیں  
 کیوں و کیوں نہیں قائم مقام بلے باشد در عربی مثلاً اگر کسی با کسی گوید کہ من مگر  
 دوستدار و غمخوار شما نیستم باید کہ آن کس در جواب گوید کہ کیوں نہیں یا نہیں کیوں یعنی  
 ہستی۔ بشرطیکہ جائے او در دل اس کس باشد۔ اور کس واسطے نہیں اور نہیں کس  
 واسطے اور کس لیے نہیں اور نہیں کس لیے اور کیونکر نہیں و عکس آں اور کس طرح  
 نہیں و عکس آں اور کس طرح سے نہیں و عکس آں۔ و دیگر ہرچہ مرادف ایٹا بود یا  
 حاصل آں چنین باشد مانند یہ کیا بات ہے ہمہ مانند نہیں کیوں برے و نفی از کلام  
 طرف ثانی باشد۔ و کس واسطے ہم بغیر نہیں کہ حرف نفی است نائب مناب کس واسطے  
 نہیں بود۔ ٹھیک باتاء ہندی با ہا کی شدہ و یا، معروف و کاف برے تصدیق دیگرے  
 موضوع است مثال آں جو نجیب زادہ ہوگا وہ ماں باپ کا ادب کرے گا کلام قائل  
 جواں بیامع ٹھیک یعنی راست میگوئی۔ و ہاں جی جواب نہا کنندہ عالی قدر تر از منادی  
 و ہاں جی ہاں و ہاں تکرار و ہوں تکرار و آں و اوں ہمہ باؤن غنہ یعنی آرے  
 و بلے آید۔ و ہاں فقط و ہوں فقط و ہاں جی فقط نیز با یعنی آرد۔ جی و جی صاحب  
 نیز جواب نہا کنندہ والا قدر تر از سامع است و کمتر بجای بلے و آرے نیز آید۔ و جی ہاں  
 با تکلف برے تصدیق میجوئی تمام۔ دیگر پنج معنی در کہ برای ظرفیت باشد لیکن فصحا



کے یعنی کاف و یا، مجهول و را اول او ذکر کنند مثل، چمن کے بیج اگرچہ چمن بیج ہم  
 زبان شہر است لیکن فیصح تر ہیں است۔ و چمن میں ازہمنہ نیکو تر بود۔ و بعضے  
 ساکنان شہر چمن کے بیج میں ہم گویند و این بسیار قبیح بود۔ و گھر بیج میں ہم زبان  
 ہندوان دہلی بود۔ و کافے کو و کیوں و کس سبب سے و کس جہت و کس واسطے و کیسے  
 معنی چوں و چرا باشد۔ کیوں و کس واسطے فیصح تر۔ و کافے کو و دیگر الفاظ ہم سوا  
 آں فیصح بود۔ و چوں با و او مجهول و نون غنہ بایں محنی زبان اکبر آبادیان ہندو  
 و بعضی پاچیان آن شہر باشد۔ و سا حرف تشبیہ بود مثال آں، چار سا بڑا درخت  
 ہندوستان میں کوئی نہیں۔ بڑے مفرد سا و بڑے مجموع سے بایں و یا، مجهول  
 مثال آں چار سے درخت ہندوستان میں ہزاروں ہیں۔ و سی بایا، معروف  
 بڑے مونث مثال آں، گٹاسی پری اندر کے اکھاڑے میں ایک بھی نہیں۔ و  
 بڑے جمع مونث ہم سی فیصح تر باشد و سیایں ہم آرند، مثال، بو یا مغلوسی یا بو  
 یا مغلوسیایں پریاں اندر کے اکھاڑے میں کسی نے دیکھی ہیں۔ و سا ہم الف آخر  
 غیر ذوی العقول را بایا، مجهول مبدل گرداند مثال آں، خر بوزے سالذیہ وہ میر  
 نزدیک دوسرا نہیں۔ خر بوزہ موافق قاعدہ ہندی خر بوزا باشد چوں حرف تشبیہ  
 بآں ملحق گردید الف بایا، مجهول بدل شد۔ و جائے کہ الف را بحال خود نگاہ دارند  
 در اینجا عنیت مشبہ و مشبہ بہ مرکوز خاطر گویندہ می باشد مثال آں، وہ بوٹا سا قد کیا جائے  
 کہ قیامت برپا کرے گا، یعنی وہ قد کہ ایک بوٹا ہے کیا جانے کہ کیا قیامت برپا کرے گا۔  
 قد مشبہ یعنی مشابہ کردہ شدہ و بوٹا مشبہ بہ یعنی مشابہ کردہ شدہ۔ بآں بحث مشبہ و  
 مشبہ بہ در فن بیان مفصل خواہد آمد اینجا ہمیں خیال باید کرد کہ رخسارہ یار را کہ شاعر  
 بہر و ماہ و گل و آئینہ و مصحف برابر می شمارند رخسارہ مشبہ و ماہ و دیگر چیز را مشبہ بہ باشد  
 و ہم قاعدہ است کہ مشبہ بہ بچند درجہ نیکو تر از مشبہ جویند در چنیں مقام عنیت مشبہ و مشبہ بہ



باعث هر معلوم تبه تشبیه باشد ازین سبب نزد بلغیان اردو عمل حرف تشبیه که الف آخر لفظ را بایا  
 مجهول مبدل گردانند لغو گردیده و فائده لغو شدن غلش دلالت نکردن ساء بود که حرف تشبیه  
 است بر اینکه میان هر دو لفظ تشبیه واقع گشته بلکه کمی عین دیگری دانسته میشود. و جیسا  
 برے مفرد مذکر و جیسے برے جمع مذکر و جیسی بایا معروف مفرد مؤنث و جمع آن نیز  
 و جیساں برے جمع مؤنث فقط مثل ساء حرف تشبیه باشد. مانند اینکه تیرے قد جیسا  
 ایک بوٹا باغ میں نہیں، باقی را هم قیاس بریں باید کرد. و ایسا یعنی چنین و ویسا  
 بمعنی چنان و کیسا بمعنی چه طور و کیو نکر بمعنی چگونه باشد. و اہل مغل پورہ ایسا را اس  
 و اس جیسا گویند و این ہم فصیح و صحیح نزد اردو دانال بود. و ویسا را او سا فرمایند  
 و این لفظ لفظ پنجاب باشد نه زبان اردو. و گویا و کاش و شاید و اگر حرف تشبیه  
 و تمثنی و ترجی و شرط در فارسی باشد. سوئے اگر که آنرا گاہے اگر استعمال کنند و گاہے  
 جو مقابل آن آرند مثال آن، جو تم ہیں دوست رکھو گے تو ہم بھی تمھیں دوست  
 رکھیں گے. و تو با آو او و مجهول علامت بڑا باشد و اگر تم ہیں دوست رکھو گے  
 نیز دریں مقام بہ لفظ و آرند. باقی حروف مذکورہ مقابل خود حرفے در اردو ندارند  
 بنوعیکہ در عبارت فارسی بمصرف میرسد در ہندی ہم جزو عبارات شوند. مگر بجای  
 شاید چاہیے تر شدہ اہل دار الخلافہ است مثال آن، بڑے بھائی بھی چاہیے کہ  
 شام تک آویں. لیکن اکثر صاحبان ہیں لفظ شاید دریں مقام بر زبان دارند.  
 و گویا و کاش در اردو ہم گویا و کاش ہستند. و کہے تو اور تو کہے ترجمہ تو کوئی و گویا تو  
 ایجاد میر محمد تقی میر است لفظ اردو نیست در شعر بتقلید و تبع میر تو اں سبت در روز مرہ  
 خیر۔ و جوں با جیم و او و مجهول و نون غنہ حرف تشبیه بود بمعنی گویا می تواند شد لیکن  
 استعمال آن در مقام گویا نزد صاحبان اردو ثابت نیست بلکه بمعنی تشبیه ہم حرف  
 شاہ جهان آباد نہ پودہ است۔ رختہ گویاں بزور اردو ساخته اند لیکن احدے



برس حرف گفتگو ندارد، می توان گفت که اردو است - و نزد بعضی جیسے یعنی گویا بود  
 مثال آن، فلانا ایسا آتا ہے جیسے شیر - لیکن صاحب فہاں اس را ہم حرفے از  
 حروف تشبیہ نذرند ہر چند گویا ہم از قبیل است لیکن مواقع استعمال جدا ہے است  
 جائیکہ چون در فارسی مستعمل خواہد شد گویا استعمال نخواہد یافت و ہر چه مراد است  
 چون خواہد بود قائم مقام چون است مثلاً، دریں مقام کہ فلانے چون شیر تریاں  
 می غرود می توان گفت کہ فلانے بیان شیر تریاں و برنگ شیر تریاں و مثل شیر تریاں  
 و شیر تریاں آسا و شیر تریاں واری غرود - بخلاف آنکہ فلانے گویا شیر تریاں می غرود  
 یا فلانے نیداری شیر تریاں می غرود و در مقام گویا مانند این عبارت کہ از پر وہ  
 برانداختن فلانی خانہ تار یک جگر سونگہاں روشن می شود گویا روشن شمع فروزان  
 است، حرف تشبیہ سجا است اگر بجای گویا چون داخل عبارت کردہ آید بایں  
 طریق کہ روشن چون شمع فروزاں است تالیف عبارت بر ہم بخورد، زیرا کہ در ذکر  
 لفظ چون شمع فروزان است - فقرہ دیگر با حرف کات بیانی در شروع متمم خود را  
 میخواید و در لفظ گویا با قبل رابطہ دارد، پس از اینجا یافتہ می شود کہ موقع استعمال  
 گویا مقام تشبیہ نباشد - و بعضی فصیحاں در مقام گویا کوئی جانے برزباں دارند  
 و بعضی کوئی کہتے مثال آن، آپ تو ہم سے اس قدر اگڑتے ہیں کہ جس کا ٹھکانا نہیں  
 کوئی جانے ہم تھائے زر خرید غلام ہیں یا کوئی کہے ہم تھائے زر خرید غلام ہیں -  
 دریں عبارت بجای کوئی جانے حرف تشبیہ منفس عبارت است مثال تم بھی مجھ سے  
 اتنا اگڑتے ہو کہ جس کا کچھ حساب نہیں میں تھائے باب کا غلام جیسا یا غلام سا ہوں  
 و بعضی جاہلان در زبان اردو جاتو و جانے بجای کوئی جاتے آرنہ - مختصر آنکہ کوئی  
 جانے لفظ فصیحاں شہر است و بر زبان اہل اردو جاری - لیکن چون ترجمہ آن  
 در فارسی کسی نپارو باشد بعضی ہندوستان زباں کچر فداستہ ہیں گویا وہو ہو



و بعینہ را داخل گفتگو ساختند گویا برے مشابہت بیان آید مثل اینکه، زید ایسا غصہ سے  
چلا آتا ہے گویا کہ شیر چلا آتا ہے یعنی بسیار مانا پیشتر است و سر دکھ و دست و بازو و  
گردن و شانہ و زور و شجاعت، لیکن آدمی است شیر نیست، و ہو ہو دلالیت بر عین  
یکدیگر بدون دو چیز می نماید مثال آن، زید بھی ہو ہو شیر ہے یعنی آدمی نیست شیر است  
نه مانند شیر و بعینہ مترادف یا ہو ہو باشد۔ و بعضی ازاں طرف جواب ہند کہ ترکیب  
در لفظ معتبر نیست چہ اگر جزو لفظ دلالیت بر جزو معنی کند و آن معنی ترکیبی منتقل بہ یک  
معنی نشود ہر آئینہ ترکیب را در لفظ و معنی اعتبار است و ہر گاہ چنیں نباشد بلکہ معنی ترکیبی  
بہیئت اجتماعی قائم مقام یک معنی شدہ باشد آن وقت ترکیب لفظی و معنوی ہر دو از  
پایہ اعتبار ساقط خواہد بود مثل، کوئی جانے معنی گویا۔ و اگر ترکیب لفظی با وصف  
ایں علت باز ز دو فصیحان و بلیغان صاحب اعتبار است لفظ ہو ہو کہ مرکب ز دو اسم  
یعنی دو ضمیر منفصل غائب است داخل حرف نمی تواند شد و بچنیں بعینہ۔ تمام شد بحث  
طرفین حالا من میگویم کہ ہو ہو و بعینہ ہو ہو خود استعمال می پذیرند مترادف گویا نیستند  
و ہر دو لفظ لفظ کسانے باشد کہ خود معرفت با عربی داشتہ باشند یا در صحبت علما آمد و  
رفت مثال اتفاق افتد والا در اردو ہو ہو و ہو ہو بجای ہو ہو بر زبان جاری است  
و گویا لفظ اکثر فصیحان اردو بود و کوئی جانے کمتر کسانے بجای گویا آرنند لیکن آہنا  
نیز فصیحان اردو ہستند۔ و جاتو و جانیے ہم زبان غیر فصیحان است۔ و بجایے کاش  
لفظی در اردو مسموع نگشتہ مگر در تبدیل کھنڈ کجاست دریں مقام مستعمل شود لیکن مارا  
بالفت تبدیل کھنڈ چہ علاقہ، لفظ شاہ جہاں آبادیان خود نیست۔ و بعضی صاحبان  
(کیا ہوتا جو) بجایے کاش می آرنند۔ بیشتر ہمیں کاش مشہور است مثال، کھنڈ کی  
رنڈیاں جو انوں پر غش کرتی ہیں کیا ہوتا جو ہم بھی جوان ہو جاتے، یعنی کاش ہم  
بھی جوان ہو جاتے۔



کون و کس و کن و کھوں و کونسا ہر پنج لفظ پرے استفہام باشد۔ اما کون باحر  
 رابطہ کہ ہے باشد پرے سوال از ذوی العقول مفرد بود و باہیں کہ حرف رابطہ برے  
 جمع است مفید سوال از جمع ذوی العقول باشد مثال مفرد، یہ عزیز کون ہے او  
 یہ دونوں یا تینوں صاحب کون ہیں اور یہ خرپوزہ کون ہے غلط باشد۔ وچوں  
 قاعل فعل لازم گردو ہو ہیں بعد فعل آرنڈ مثال کون آیا ہے اور کون آئے ہیں۔  
 و در مضارع حال ہیں حالت است مثال کون آتا ہے اور کون آتے ہیں و در  
 مستقبل گگا باگاف و الف و گے باگاف و یا و مہول آخر فعل آید بجائے ہے وہیں  
 مانند کون آویگا اور کون آویں گے۔ و ہر گاہ سوال از قاعل فعل متعدی باشد  
 گنجائش اس حرف در حال مستقبل بخلاف ماضی بود مثال حال، اس لڑکے کو کون مارتا ہو  
 یا اس لڑکے کو کون مارتے ہیں یا کون لوگ مارتے ہیں۔ مثال مستقبل اس لڑکے کو کون  
 مارے گا اور اس لڑکے کو کون ماریں گے یا کون لوگ ماریں گے۔ کون لوگ در جمع  
 از کون فضیحت است۔ و در ماضی اس لڑکے کو کون مارا ہے غلط باشد اور کون نے  
 مارا ہے نیز ہچان غلطی۔ لفظ اول از میں حبت ثابت است کہ در فعل متعدی ماضی  
 نے علامت قاعل است کہ بلا فاصلہ بعد قاعل آرنڈ مانند، زید نے مارا عمر و کو، پس  
 کون مارا ہے بغیر نے غلط بود و غلط بودن کون نے مارا ہے از سبب عدم استعمال محاورہ  
 دانان اردو، زیرا کہ دریں مقام کس نے مارا ہے گویند۔ اگر کسی سوال بلفظ کون  
 از چیز غیر ذوی العقول نماید صحیح نباشد مثال آں، یہ کتاب کون کتاب ہو انگوٹہ  
 استعمال الفاظ در ہاقین اردو آموز بسیار رواج دارد۔ و کس ہم برے سوال  
 از ذوی العقول مفرد بود اما اگر سوال از قاعل کنند مخصر در فعل ماضی متعدی باشد  
 مثال، اس لڑکے کو کس نے مارا ہے، عدم استعمال آں با فعل لازم ظاہر است  
 کہ کس آیا ہے اور کس آتا ہے اور کس آویگا زبان کسی نیست۔ و در فعل متعدی یا حا



مستقبل ہم واضح ترک کس مارتا ہے اور کس مارتے گا و کس نے مارتا ہے و کس نے ماریگا  
 نیز از زبان کسی شنیدہ ہم۔ و اگر سوال از مفعول کنند ہر سے فعل درست یا بد زیر کہ غالب  
 شخص و گیر است مانند زید نے کس کو مارا اور زید کس کو مارتا ہے اور زید کس کو ماریگا  
 و سوال از مضاف الیہ ہم بلفظ کس درست یا شد مثال، زید کس کا بیٹا ہے۔ و سوال  
 بحر ف ہم در فعل ماضی و مضارع صحت دار و مثال زید کس سے لڑا ہے اور زید کس سے  
 لڑتا ہے اور زید کس سے لڑے گا۔ و الفاظ مذکورہ حال مؤنث ہم مثل مذکر باشد  
 یعنی جائیکہ مذکر آمدہ است اگر مؤنث را با مراعات صیغہ آں بیارند نیز صحیح باشد کس  
 اگر خبر دست بر غیر ذوی العقول صادق نیاید و اگر لفظی دیگر یاں ملحق سازند از خصوصیتی  
 کہ با ذوی العقول دار و برمی آید مثال، کس لکڑی سے میں اس لڑکے کو ماروں  
 اور کس چیز سے میں اسے ڈراؤں اور کس مصیبت سے میں نے اسے پرورش کیا ہے  
 اور کس ڈھب سے میں نے اس وحشی کو رام کیا ہے۔ و کن کبسر کاف و نوں بتا کن  
 و روقت سوال از فاعل فعل متعدی ماضی یعنی کس بود مثال، عمر و کو کن نے مارا ہے  
 یعنی کس نے مارا ہے، و در حال سوال از مفعول و اضافت و علاقہ لفظ با حرف  
 بر لے جمع آید مثال آں، جناب عالی نے آج کن کو خلعت دیے یعنی کن لوگوں کو۔  
 اور کوئی کیا جانے یہ کن کا باعث ہے کہ ہم یہ تیری باتیں سنتے ہیں اور دم نہیں مارتے  
 یعنی کن صاحبوں یا کن لوگوں یا کن شخصوں کا باعث ہے۔ اور کن سے شکوہ کہجی  
 زمانے کا سجدہ کہ چو اپنے دوست جانی ہیں وہ بھی ان دنوں ہالے ہو کے پیاسے ہیں۔  
 کن ہم مشترک بود در ذوی العقول و غیر ذوی العقول بخلاف کس کہ مختص بہ  
 ذوی العقول است الا باضم ضمیمہ بر غیر ذوی العقول نیز صادق می آید در ذوی العقول  
 چنانکہ گفتہ شد۔ و در غیر ذوی العقول بشرط تکرار مثال آں، کن کن چیزوں سے  
 دنیا میں رہ کے پرہیز کیجیے، اور تیری کن کن باتوں کا گلا لے بیجیے۔ و کھنوں



مخصوص مجمع ذوی العقول بود مثال فاعل، منلوں کی جو آپ بھو کرتے ہیں یہ  
 فرمائیے ہندوستان کو انکے سوا کتنوں نے سر کیا ہے، شیخوں نے تلوار بازی ہو  
 یا اور قوم نے۔ مثال حرف، جو تم منلوں سے توقع کسی بات کی نہیں رکھتے ہو  
 تو کتنوں سے رکھتے ہو۔ دراصل اس لفظ پنجابی است اکثر فصیحان اردو ازاں  
 اجتناب از دو دریں مقام کن و کس استعمال نمایند مثال فاعل منلوں کی جو آپ  
 اس قدر بھو کرتے ہیں یہ فرمائیے کہ ہندوستان کو انکے سوا کن نے سر کیا ہے، یا  
 کس نے سر کیا ہے نیز درست باشد۔ دیگر کون سا اس لفظ خصوصیت بغیر  
 ذوی العقول دارد و ہر گاہ لفظ دیگر بآں پیوند مشترک گردد و ذوی العقول  
 و غیر ذوی العقول مثال، کونسا شخص یا آدمی ہے کہ آپ کی ذات سے کامیاب نہیں  
 یا کونسی چیز روئے زمین پر ہے کہ نواب یمن الدولہ کی سرکار عالی میں موجود نہیں  
 حق تعالیٰ ہمیشہ تاقیام قیامت اس گھڑی دولت کو روز افزوں رکھے۔ و بغیر پیوند  
 لفظ دیگر بذوی العقول صادق نیاید بخلاف غیر ذوی العقول مثال، یہ کونسا ہے،  
 یعنی یہ کون آدمی ہے ہرگز صحت ندارد بلکہ معنی یہ کونسا میٹھا ہے یا کونسا مرغ تھوڑا  
 ہے۔ و بچھیں آنچہ غیر ذوی العقول باشد ہمہ درست آید۔ و ہر حرف رابط باشد  
 و جمع آں ہیں خواہ مذکر خواہ مؤنث اس لفظ لفظ فصیحاں باشد۔ و ہیگا تیر ہیں  
 معنی لفظ اردو است و غیر فصیحاں استعمال نمایند و دریں لفظ مذکر و مؤنث باہم  
 تفاوت دارند پس ہیگا برائے مفرد مذکر و ہیگی برائے مفرد مؤنث و ہیگے بآیاء مجہول  
 برائے جمع مذکر و ہیگی بآیاء معروف برائے جمع مؤنث و بعضی ہیگیایں نیز فرماید  
 و اس زبان صاحبان مغل پورہ باشد۔ و کوئی یعنی یگیس و سچ چیز ہر دو آید مثال  
 گھر میں کوئی نہیں یعنی کسی درخانہ نیست یا ٹوکری میں تو کوئی نہیں یعنی بیچ خریدہ  
 در سبد نیست۔ و برائے قید کردن اسم جنس بوحداثت نیز آید مانند انیکہ کوئی خریدہ یا



کوئی تروڑ نہیں بھی دو، وبعنی ہرگز ہم آید مثال، میں کوئی نہ جاؤنگا یعنی من ہرگز تو ہم  
رفت لیکن زبان فصیحان نیست۔

و حرف عطف ہم بسیار باشد مثل اور بروزن غور و گاہے واو و الف غائب شود مثال

مصرع۔ تم اور ہم ہم یار جانی ہیں دونوں

و حذف اس حرف نیز درست است مثال

سیر کو کوٹھی کی بی بی پور روانہ ہو گئیں

بیت دامتری سندری الہی بخش رتھ میں بیٹھ کر

یعنی دامتری اور سندری اور الہی بخش در سجا حذف حرف عطف بنا بر ضرورت شری

خیال بناید کرد در شری ہم جواز دارد مثال، گنا بنو مغلو چلا چاروں حضور میں مجرا

کرنے گئیں ہیں یعنی گنا اور بنو اور مغلو اور چلا۔ و کیا کہ حرف استفہام و مخصوص

بہ غیر ذوی العقول است ہم برے عطف بجائے اور آید مثال گنا کیا مغلو کیا بنو کیا

چلا کیا حسینی کیا الفوسب حضور میں گئیں ہیں۔ و ہوا برے مفرد مذکر و ہوا برے

جمع مذکر و ہوئی برے مفرد مؤنث و ہوئیں برے جمع مؤنث نیز قائم مقام اور بود۔

مثال مفرد مؤنث، گنا ہوئی بنو ہوئی چلا ہوئی مغلو ہوئی یہ سب زبڈیاں حضور میں

ہیں یعنی گنا اور بنو اور چلا اور مغلو۔ مثال جمع مؤنث، ڈونیاں ہوئیں کنچنیاں

ہوئیں رام جنیاں ہوئیں سب پس میں ایک ہیں گھونگھرو کی باندھنے والیاں وہ

بھی یہ بھی۔ یعنی ڈونیاں اور کنچنیاں اور رام جنیاں۔ مذکر را نیز بر مؤنث

قیاس باید کرد۔ و گریا برائے تروڑ مثل انکہ، یہاں تم بیٹھو یا میں بیٹھوں، یا بیٹھنی

کہ اگر شما پیشینید من بروم و اگر من پیشیم شما بروید، رفتن ہر دو صلاح نیست

و ہم چنیں شستن ہر دو۔ و کاف مکسور بغیر ہا ہم مفید این معنی گرد و مثال

تم کل آؤگے کہ پرسوں، اور یہاں تم بیٹھو کہ میں بیٹھوں۔



وہیں تو ہم یہ ہیں منی آید مثال فلانا میر جعفر کا بیٹا نہیں تو میر بدیع الزماں  
 کا بیٹا ہے یعنی پسر میر جعفر است یا پسر میر بدیع الزماں۔ کیا نیز ہمیں معنی مثال  
 آج سواری میں دونوں کا جانا صلح نہیں مکان اکیلا رہ جائے گا کیا میں جاؤں  
 کیا تم جاؤ۔ میں ہم لفظ کسائے است کہ جہاں را کہاں وجہ را کیا وجہ را  
 کب وجہ را سوگویند۔ باعقاد من یا برے استفہام و غیر استفہام ہر دو مناسب  
 است۔ مثال استفہامی آج صبح تم دریا گئے تھے یا کسی آشت کی ملاقات کو مثال  
 غیر استفہام آج زید سے دو ہزار روپے نقد لیتا ہوں یا سبزہ گھوڑا۔ و کہ برے  
 استفہام خوشنما است مثال ان تم آج دریا جاؤ گے کہ اور جگہ۔ و نہیں تو داکا غیر استفہامی  
 باشد۔ دیگر پھر یعنی بعد ازاں مثال آپنی شادی میں یہ فرمائیے کہ کونسا طائفہ اچھا  
 نہیں آیا گنا آئی پھر بنو آئی پھر کلو آئی پھر مانی والی نورن آئی پھر عاشورن  
 غلام علی والی آئی۔ دیگر اُسکے پیچھے مثال اں پلو شترن والی گنا ناچی اُسکے پیچھے محبوبن  
 دیگر نہیں کل حضور میں تو گنا آئی تھی بنو نہیں۔ دیگر بلکہ برے ترقی مثال گنا شام کو  
 چاندنی دیکھنے جاوگی بلکہ شبراتن بھی۔ دیگر ہیاں تک مثال آں کل کے جلسہ میں شہر  
 کے سب لوگ آئے تھے ہیاں تک کہ اعلیٰ حضرت بھی۔ دیگر لیکن برے اشتہار مثال  
 جو رنڈی تھی شہر میں سوکل کر لاگئی تھی لیکن گنا۔ مراد از معطوف و معطوف علیہ  
 کہ ہر دو در فعل و خبر ترکیب یکدیگر باشند۔

و چند حرف برے مذاہد سابق تفصیل آں محل آمدہ دریں مقام باز نوشتہ می شود زیرا  
 ذکر حروف در بحث حروف اولی باشد۔ بالحدیث کے او دیگر اے دیگر او بے دیگر او جی  
 دیگر اچی دیگر اسے بایا و مجہول برے مذکر واری بایا و معروف برے مؤنث و در  
 دیگر حروف مذا کہ مذکور است سولے اے و او بے کہ خصوصیت با مذکر و اردو بہ مشترک  
 است و در مذکر و مؤنث۔ دیگر اسے میں ہم مشترک است۔ دیگر اے بی برای مؤنث۔



دیگر اوسیاں پر لے مذکر۔ دیگر ہوت دیگر او ہوا میں ہر دو نیز مشترک است مانند  
بھیا ہوت و مادھو ہوت و بنو یا گنا او ہو و بخشوا و ہو۔

و ہم جنیں چند حرف پر لے تحسین بود مثل آہا و اہا ہا و یل بے و بل بے و او ہو و  
ہی بے و کچھ نہ پوچھو۔ مانند آہا یا آہا ہا کس قحج سے چلی آتی ہے۔ یا ہی بے کافر  
ذرا ادھر تو دیکھ۔ یا او ہو جی ذرا ادھر تو دیکھیے۔ یا بل بے تیری سچ مار ڈالا  
کافر نے۔ یا بل بے تیری آمد ہم تو وہیں تمام ہو گئے۔ یا کل گنا کو دیکھا ہے کہ  
کچھ نہ پوچھو۔

و چند حرف دیگر پر لے مذمت باشد مثل چنے و چھیا و دو ر پار و در گور و اے ہے و  
صدقے کا تھا و نوح ہوا از زبانِ زناں۔ اور تیرا ہے اور لعنت ہے اور پناہ بخدا  
اور کتے کا گڑھ لفظ مردانِ شہر۔



## شهر چهارم در بیان فواید ضروری

بر طالبان مخفی مباد که بعضی الفاظ عربی و فارسی که مرکب از سه حرف است و حرف  
 اوسط شان ساکن در آورده و حرکت آن حرف استعمال یافته اند مانند شرم و گرم  
 با کاف مفتوح و کبر با کاف کسور و نرم با نون مفتوح و صبر و علم و ظلم و عقل و قبر  
 و جبر و شکل و فکر و اجر و فقر و صلح - پیداست که الفاظ مذکوره که همه بر وزن برت  
 است یا صرف یا شکر در آورده و متحرک الاوسط به تلفظ در آورند سوائے روزمره  
 بعضی قابلیت دستگاہاں که با استعمال سروکار نداشته قدم براه تحقیق میزنند و همچنین  
 بعضی حروف متحرک را ساکن سازند مانند بشریت بسکون شین - کیست که از فتح  
 شین در بشریت آگاه نیست حاجت بیان ندارد - و محل نظر را که حرف اوسط شان  
 مفتوح است و قمت جمع ساکن الاوسط خوانند مثل نظروں میں اور محلوں میں محلوں  
 و نظروں بر وزن قبروں که در مفعول شدن و متعلق شدن با حرفی از حروف جمع  
 قبر است می آید - این موقوف بر استعمال است و الا نظر و محل بر وزن قبر نیست  
 زیرا که حرف وسطی آنها در اصل متحرک است و حرف وسطی قبر ساکن - و بعضی  
 اُردو داناں محل را که بر وزن اشتر است بر وزن همد ادا کنند و خطر را که بمعنی بیم است  
 خطر گویند بسکون طاء و بجای گزراں که با ذال مفتوح دارد گذران بر وزن بُرهان  
 به تلفظ در آورند حرف متحرک ثانی لفظ را در حالت ترخیم نیز ساکن کنند مانند حسنو  
 با سکون سین - سین حسنو که صلح حسن علیاں یا حسن بیگ یا حسن علی فقط بوده  
 متحرک میماند لیکن در آورده و بر ظاهراً هر کس در سین میخندند - خلاصه کلام اینکه آدم و دانا  
 سوائے ساکن ساختن حرف ثانی منادی بعد ترخیم دیگر چیزها را قاعده کلیه نپذیرد



و ہر چہ مذکور شد اعتراض ہم نکند، و اچیان است کہ تابع ساعت باشد۔ دیگر آنکہ حذف و تقدیر را ہم در کلام ہر زبان کہ باشد دخل بسیار است، مانند جھوٹے کی بایاء معروف در آخر در جواب شخصے کہ کلامش ربطے با صدق نہ داشتہ باشد ایسی ہی بعد لفظ جھوٹے کی محذوف است و نزد بعضی دشنام محذوف شدہ۔ دیگر سرگزشت بمعنی از سرگزشتہ۔ دیگر یا علی یعنی یا علی آئیو۔ و گاہے تکرار دلالت بر اضطراب نماید مثل یا علی علی یعنی زود بہ فریاد من برس۔ دیگر فلانا نوکروں کا دشمن ہے یعنی اپنے نوکروں کا دشمن ہے۔ دیگر خبردار بمعنی خبردار کہاں جاتا ہے۔ دیگر میٹھ بمعنی میٹھ تو چپکارہ۔ اس قدر بے مثال کافی است و الا محذوفات در کلام اردو بسیار گنجایش دارد خود بخود و دانا ناظر ہمی گردد۔

آدم بر سر مقدرات۔ ہاے ہاے دلی، درینجا ہم سے تو کیوں چھوٹی مقدار است دیگر گنا کی مٹی، درینجا یاد ہے یا بھول گئے مقدر باشد۔ اس لفظ در وقت استعمال پذیرد کہ دو کس ہم شہری یا آشتائی ہم کہ ہر دو روز سنی گنا در مجلس حاضر شدہ باشند و در شہر دیگر بعد چند روز در مجلس بہ تقریب تماشائے رقص وارد شوند و بعد محفوظ شدن مجلساں از رقص و سرود کیے ازال ہر دو کس بہ دیگرے برائے ترغ خود در مجمع بگوید کہ بھئی گنا کی مٹی یعنی گنا کی مٹی یاد ہے یا بھول گئے۔ غرض اس سخن آں باشد کہ اہل مجلس بدانند کہ اس مرد زیادہ از اس مجمع صحبتنا دیدہ است کہ آنرا یاد میکند، مثل ما مردم نیست کہ در تمام عمر ہمیں یک صحبت را دیدہ ایم۔ دیگر تھوک ہے، درینجا تیرے ظرف تنگ میں مقدار است نزد اشخاص صاحب حیا۔ وارد دل و احلاف و شرفائے تربیت ناشدہ بیجا از زبان نام آں ظرف را بگیرند۔ دیگر بس جی بس، دریں مقام تمھاری بھی حقیقت معلوم ہوئی یا تم کو بھی دیکھ لیا یا بہت بیجا نہ بکویا خدا کے واسطے چپکے رہو مقدر باشد۔ دیگر آئے جی آئے درینجا ہولی کے بھڑے



مقدر باشد۔ دیگر کتا یا کس قدر بعد تمام شدن کلام غیر در مح یا نہت کمی در اینجا  
تصدیق قول او چنانکہ باید مقدر کردہ اند۔ مثلاً کسی بگوید کہ زیر مرد مفری و کذاب،  
است و دیگر گوید کتا یا کس قدر مفری ہے کہ نظیر اینا نہیں رکھتا یا عبارتے سو اے  
این متضمن ہیں معنی بعد کس قدر یا کتا در ذہن باشد۔ و تفاوت میانہ حذف و تقدیر  
این است کہ قاعدہ حذف در لفظ معین جاری شود و تقدیر بحسب اقتضائے مقام  
باشد۔ مثلاً لفظ سرگزشت بمعنی باجراد فارسی مشہور است و اہل اُردو ہم بھی معنی  
آرند و بمعنی از سرگزشتہ نیز مستعمل ہیں صاحبان باشد زیرا کہ در فارسی از لفظ از سر  
گزشتہ از را محذوف کردہ سرگزشتہ را بجائے از سرگزشتہ رواج دادند و دہلویاں از  
سرگزشتہ ہا را نیز برداشتند پس سرگزشتہ با آء ہوز فارسی باشد و سرگزشتہ بغیر آء ہاں  
معنی ہندی۔ دریں الفاظ قاعدہ حذف نزد صاحب فہماں یافتہ می شود و مثال  
تقدیر، کل مارا جائے گا زید اور باندھا جائے گا زید، دریں مقام بعد مارا جائیگا  
و باندھا جائیگا دیکھ لیجیو مقدر است۔



# شهر اول از چهار شهر دلیلی بر تیرۀ ششم که متضمن تحقیق غوامض فن بیان است و تعریف تشبیه

باید دانست که هر لفظی را که خلاف وضع واقع شرت میکنند منقول میخوانند بشرطیکه  
معنی اصلی آن در استعمال ترک نموده باشد مانند ثوپی و الابعتی منقل - ظاهراً است  
که هر جا که کلمه پوش است آنرا ثوپی و الاکفتن صحت دارد لیکن سوائے مردم ولایت  
سید باشد یا منقل یا افغان دیگرے را ثوپی و الانگی گویند - و منقول دو گونه است  
عرفی و شرعی - و عرفی نیز دو گونه بود یا در عرف عام مستعمل شود مثل ثوپی و الایا در  
عرف خاص چون کافور هوجاؤ یعنی بر وید مخصوص بعض اهل اردو - و شرعی مانند تعزیه  
یعنی تابوت امام و اگر گاهے بمعنی اصلی و گاهے بمعنی استعمال کتده از دو حال بیرون  
نست - اگر بمعنی اصلی استعمال نمایند حقیقت گویند - و اگر بمعنی نو بر زبان آرند آنرا مجاز  
نامند چون قاروره بمعنی بول که در اصل بمعنی تشبیه بود - و مجاز سه قسم است مأیول الیه  
مثل مولوی گفتن طالب علم نظر زبان مستقبل زیر که بعد فراغ از تحصیل علوم مولوی  
گفته خواهد شد - مُرسل و آن بر چند نوع باشد مثل پروانه بمعنی عاشق - و آنچه متضمن  
تشبیه بود آنرا استعاره خوانند - و هر چه در آن معنی نواز معنی اصلی گرفته وقت  
استعمال لفظ بمعنی اول و لیلی قوی بوجود معنی دوم داشته باشد آنرا کنایه گویند - درین  
صورت در فن بیان ذکر سه چیز ضروراً قاعده یعنی مجاز و کنایه و استعاره و همین هر سه چیز  
اصول این فن باشد - چون استعاره مجاز یا تشبیه است آگاهی از تشبیه هم بر جای  
کمال واجب بود ازین جهت تشبیه را بر سه اصل چهارم شمرده اند و از مسلمات این



فن است که معنی لازم و تضمینی را سوائے معنی موضوع له استعمال نمایند مانند اینکه شیر  
 آتا ہے یعنی مرد شجاع آتا ہے چوں لازم شیر شجاعت است و شجاع را نیز شجاعت لازم  
 از لفظ شیر شجاعت که لازم اوست مراد گویندہ این عبارت باشد و ہم چنین از پروانہ  
 عشق کہ لازم آں بود و با وساطت چوں خاکر دہوں کا پوچھنے والا بجائے سخن صاحب و  
 ہماں نواز زیرا کہ برداشتن بر از لزوم ریدن بسیار وجود خوردنگاں و اجتماع مردم کثیر  
 برائے خوردن و لزوم آں خوردنیدن میزبان آنرا را بہربانی چوں در کنا یہ وقت ذکر  
 معنی لازم ملاحظہ معنی لزوم اصلی نیز می باشد و در مجاز چنین نیست چرا کہ از ذکر پروانہ  
 بمعنی عاشق معنی اصلی پروانہ مقصود نیست پس کنا یہ را نوعی از مجاز تو اں شمر دو  
 مجاز را جنس - و دریں صورت مجاز جزو کنا یہ است مانند حیوان کہ جزو انسان است  
 و جزو بر کل مقدم می باشد پس ذکر کنا یہ بعد از مجاز اولی بود و ہم چنین استعارہ مرکب از  
 مجاز و تشبیہ است در اینجا نیز ہماں قاعدہ جاری می تو اں کرد - یعنی ذکر استعارہ بعد  
 از ذکر مجاز استحسان دارد - و تقدیم استعارہ بر کنا یہ از سبب تقدیم جزو آں بر کنا یہ  
 باشد اگر کسی بگوید کہ کنا یہ ہم قسمی از مجاز است مثل استعارہ - پس سبب تقدیم این بر  
 چگونہ باعث استحسان است - گوئیم کہ در کنا یہ معنی مجاز باقی نہ می ماند - استعارہ صفتی از  
 از مجاز باشد و کنا یہ مبائن آں - بآنکہ در اصل نوعی از مجاز است ثبوت نوعیت نظر  
 بمعنی عام مجاز است کہ در خالچ وجود ندارد - و مغایرت آں با جنس بلاخط مجازات مقید  
 است مانند نوعیت انسان بلاخط حیوان کہ وجود ظاہر خارجی ندارد - و مغایرت آں  
 با حیوان مقید چوں فرس و اسد - بالجلہ از روی قاعدہ مجاز بر استعارہ و استعارہ بر کنا یہ  
 مقدم می بایست - لیکن اصحاب بلاغت ذکر استعارہ پیش از مجاز نیکوتر دانستہ اند -  
 منشاء استحسان اینکه بحث استعارہ از سبب اجزائے تشبیہ زیادہ از بحث مجاز است -  
 از خواندن و دریافتن -







وگنا باعتبار بد خلقی و گنہ ابا اعتبار فرہی۔ مثال اشتراک در ہر دو۔ زید کا گھوڑا جو  
کُت ہے اور سوکوس جاتا ہے وہ ایسا ہے جیسا عمر و کا کُت گھوڑا کہ سوکوس راہ  
جاتا ہے۔ در صورت کہ ہر دو آب در حقیقت و صفت لون و راہ رفتن کی ہمتن فائدہ  
تشبیہ معلوم نمی شود۔ زیر کہ در تشبیہ ترقی چیز کم قدر در کار می باشد چہ در تشبیہ خرابا  
فیل و تشبیہ جاہل با بوعلی۔ فائدہ این است کہ خرابا آزار دہند و جاہل را احتیج  
نشانند۔ و در تشبیہ بوعلی با کرکس بیان قوت حسن بصیرت است و در تشبیہ شجاع  
باشیر و احمق با خرمیان شجاعت و حماقت ہر دو منظور است۔ مثال ثبات در ہر  
دو چیز، بوعلی سیامانند چنار کے درخت کے طبع جدید اور ذہن سلیم رکھتا ہے وریں  
صورت ہم تشبیہ ثابت نمی شود زیر کہ تشبیہ بغیر اشتراک در دو چیز کہ انرا وجہ تشبیہ  
نامند بہ ثبوت نمیرسد مانند تشبیہ مضیغ مرغ با رشتہ زنار۔  
موجز آنکہ ارکان تشبیہ پنج است مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و حرف تشبیہ و غرض تشبیہ  
مشبہ آنکہ آراہیچیز کے زیادہ از وصف باشد مشابہ سازند و صفت اعلم از مدح  
و ذم بود۔ و مشبہ بہ آنکہ وصف از مشبہ زیادہ باشد و قدر شبہ را بفرماید۔ و وجہ  
شبہ آنکہ گفتہ آمد۔ و حرف تشبیہ آنکہ دلالت بر تشبیہ نماید۔ و غرض تشبیہ آنکہ تشبیہ  
چیز بچیز بر لے آں باشد مثال آں فلانے کا چہرہ روشنی میں مانند آفتاب کے  
ہے۔ چہرہ شبہ آفتاب مشبہ بہ روشنی وجہ شبہ و مانند حرف تشبیہ۔ ترقی عشوق غرض  
تشبیہ۔ و در اردو تشبیہ ملالینا و مشبہ را بلنا ہوا و وجہ شبہ را میل نامند و بے مشبہ بہ  
و حرف تشبیہ نامے در اردو نیست و غرض تشبیہ خود چیز نیست کہ نامے برای آں  
مقرر کردہ می شد انجاء ہم ہیں می توان گفت۔ و حروف تشبیہ در ہندی بسیار است  
مانند ہم در استعمال اردو است و در استعمال فصحا نظیر و عدیل و مقابل و شاذ و لفظ  
مقابل و برابر و جیسا و جوں در ریختہ گویاں و ازیں قبل۔ و شبہی کہ در ان وجہ شبہ



مذکور شود مفصل ناسد مانند ایں عبارت کہ فلانا شجاعت میں شیر جیسا ہے۔ والہ بل  
 مثل اینکه فلانا شیر جیسا ہے ایں از اول بہتر بود۔ و تشبیہ با حرف تشبیہ موکہ بہ  
 شود بنوعی کہ گفتہ شد۔ و بغیر آں مرسل و مرسل بلیغ تر از موکہ باشد مثل فلانا شیر ہو  
 و مشبہ و مشبہ بہ عقلی بود یا حسی۔ مثال حسی در تشبیہ چہرہ با آفتاب گزشت۔ و مثال  
 عقلی چون تشبیہ علم بحیات است و تشبیہ ہل برگ۔ جبل و علم ہر دو امر عقلی است۔  
 حسی نیست۔ و اگر مشبہ و مشبہ بہ ہر دو حسی باشند وجہ شبہ اعم از ان است کہ حسی باشد  
 یا عقلی۔ مثال وجہ مشبہ حسی در مثال مشبہ حسی بیان کردہ شد زیرا کہ وجہ شبہ در تشبیہ  
 چہرہ با آفتاب روشنی است و آں حسی بود۔ مثال وجہ شبہ عقلی در مشبہ حسی۔ مولوی  
 فخر الدین صاحب میرے نزدیک ایسے تھے جیسے مسلمان کے نزدیک قرآن شریف۔  
 مولوی فخر الدین صاحب قرآن شریف ہر دو محسوس است و وجہ شبہ در ہر دو ہدایت  
 آدمی و آں امرے است عقلی۔ و اگر مشبہ و مشبہ بہ عقلی باشند بضرورت مشبہ عقلی باشد  
 نہ حسی چون بقائے نام و در تشبیہ علم بزندگانی و فقہ ان نام و در تشبیہ جبل برگ۔ و گاہے  
 مشبہ عقلی باشد و مشبہ بہ وجہ شبہ حسی و گاہے برعکس مانند تشبیہ خلق کریم لعطریا تشبیہ  
 روح یہ گل یا بکس آں یعنی مشبہ حسی باشد و مشبہ بہ وجہ شبہ عقلی چون تشبیہ آتش  
 بزمین و قاد۔ و اگر در تشبیہ دو مشبہ و مشبہ بہ باشد آں تشبیہ را تشبیہ تسویہ نامند۔ و  
 اگر دو مشبہ بیک مشبہ باشد تشبیہ جمع۔ و اگر ہیأت اجتماعی مشبہ و ہیأت دیگر ہوں  
 مشبہ بہ بود تشبیہ مرکب یا تشبیہ مثل خوانند۔ و نوعی است از تشبیہ موسوم بہ شبہ  
 تفضیل یعنی بیان کردن فضل مشبہ بہ۔ مثال تشبیہ تسویہ تیرے بال اور میرا  
 حال دونوں اندھیری رات ہیں۔ مثال تشبیہ جمع۔ آج کی اندھیری رات ایسی  
 سیاہ ہے جیسے میرا دن اور تیری چوٹی۔ مثال تشبیہ تخیل ہو بھری تلوار میں  
 جوہر ایسے نمایاں ہیں جیسے کالی گھٹا میں بجلی کے چمکنے سے تارے نظر آویں۔



مثال تشبیہ تفضیل چاند تو تو ہے لیکن چاند نے یہ کج کلاہی کہاں پائی۔ یا قد تیرا  
مانند سرو کے مستم لیکن سرو میں یہ قبا پوشی کہاں۔

## شہر دوم در بیان استعارہ

استعارہ در لغت طلب چیزے بجا ریت باشد و در عرف لیمال مراد از مجاز یا تشبیہ  
باشد یعنی مجازاً مشبہ بہ را ذکر کنند و در حقیقت ذکر مشبہ مرکوز خاطر باشد یا آنچہ  
مناسب باشد بہ باشد از روئے حقیقت در مشبہ ثابت کنند از روئے مجاز یا ہر چہ  
مناسب باشد بہ باشد در اصل یا مشبہ نہ کہ در سازند و گاہے بجای مشبہ بہ ضد آن تعریض  
یا بغض استعمال نمایند از روئے مجاز۔ اما تہ قسم ادیں را اتفاقاً تہ قسم چارم  
را عناد یہ نامند مثال قسم اول کالا ناگ آتا ہے یعنی آدم مؤذی می آید یا  
میری ہرنی کولاؤ یعنی محبوبہ مرا بیارید یا چاند رتھ میں جاتا ہے یعنی محبوبہ کہ چوں ماہ  
است در رتھ میرود۔ مثال قسم دوم موت کے پنجے سے کوئی بھی جتیا بچا ہے یعنی  
از مرگ کہ مانند شیر است جگہ نہ جان می توان برد۔ مثال قسم سوم تیرے سرمہ میں  
رنگے کنول اور تیری انگلیا کے بھوزے کسی کے ایمان کو باقی نہیں رکھتے ظاہر است  
کہ سرمہ را با کنول علاقہ نیست الا با چشم محبوب و شاما کچہ را با بھوزا چہ تعلق مگر با  
سر پتان کا فرجے پیر۔ مثال قسم چارم شیر آتا ہے و فکیہ غرض ازاں شخص نامرد  
باشد۔ دریں مقام تعریض واقع شد و موڑی آتی ہے بجایے ایک مرد شجاع می آید  
از روئے بغض و عداوت بود۔ و مشبہ را دریں بحث مستعار و مشبہ را مستعار نہ و لفظ  
را مستعار خوانند مانند زگس کہ ایں لفظ را مستعار و چشم معشوق را کہ مشبہ است مستعار  
و گل زگس را کہ مشبہ است مستعار نہ گویند۔ مشبہ را مستعار از اں گفتند کہ استعارہ لفظ



برے آنت یعنی لفظ نرگس از گل نرگس برے چشم محبوب مستعار گرفته شد و  
 مشبہ بہ مستعار منہ برے آنت کہ ازاں این لفظ را گرفته اند۔

## شہر سیوم و تفصیل مجاز

مجاز یا مایول الیہ بود یا مرسل معنی مایول الیہ ہر چہ آں انجامد باشد خواہ  
 نظریہ زمانہ گزشتہ بود خواہ بہ زمانہ آئندہ مانند ایں مردہ نہ انم کے مرد یا ایں کشتہ  
 را کہ کشتہ است۔ مردن مردن مردہ یا کشتہ شدن کشتہ نظریہ زمانہ گزشتہ باشد  
 کہ زمانہ حیات ہر دو بودہ است۔ و مردہ را در حال زندگی مردہ گفتن مردن او  
 ثابت کردن نظریہ زمانہ مستقبل بود کہ کارش آں انجامد۔ ہم چنین حال کشتہ و  
 مولوی گفتن طفلی کہ طلب علم نماید نظریہ زمانہ آئندہ باشد یعنی روزے مولوی  
 خواہد شد۔ و طبیب زادہ را طبیب گفتن نظریہ زمانہ ماضی بود بخیاں انیکہ پدرش  
 طبیب بود یا بہ نظر زمانہ مستقبل کہ روزے بعد تحصیل علم بمنصب پدر خواہد رسید و  
 مرسل معنی گزشتہ شدہ باشد و ازیں جہت نامیدہ شد کہ علامۃ تشبیہ را در اں ترک  
 نمودہ اند و ایں مجاز را اقسام بود گاہے سبب را بجائے سبب ذکر کنند و گاہے  
 سبب را بجائے سبب گویند مثال آں۔ جس ندی نالے کو جنگل میں دیکھا سب  
 میں بیٹھ نظر آیا یعنی آب کہ سبب باران است اور تمام دن آج با جوا برسایا۔  
 یعنی باران نرم کہ سبب پیدا شدن غلہ باشد۔ و ظرف بجائے مفعول و منظر و  
 بجائے ظرف مثال آں گلاب کو طاق میں رکھ دو یعنی شیشہ گلاب را بر طاق گزارید  
 اور قارورہ انکا بہت سرخ ہے یعنی بول کہ در قارورہ میگردد بسیار سرخ است۔  
 و خاص بجائے عام و عام بجائے خاص مثال آں فلانا آدمی جو پر پروانہ ہے



یعنی عاشق است پروانا خاص است و عاشق عام۔ اور کپڑا میرا بھیگ گیا یعنی  
انگر کھ میرا بھیگ گیا کپڑا عام است و انگر کھ خاص۔ و جز بجائے گل و گل بجائے  
جز مثال آں حقہ لاؤ بجائے قلیان و نیچہ و عظیم بات با کو و آتش۔ پیدا است کہ حقہ  
جز و ایں ہیات اجتماعی است اور گھر ہمارا اگر پڑا بجائے انیکہ دیوار خانہ ما اُنقاد  
دیوار تمام خانہ نیست بلکہ جزو خانہ است۔

## شہر ہاپم و حسن و قبح کنایہ

بدانکہ حسن و قبح در ہر چیزی باشد تشبیہ و استعارہ و مجاز ہم ہر قدر کہ بود اگر نادور  
و غیر مبتذل باشد بہتر است۔ ہم چنیں کنایہ سربیع الفہم مبتذل بکار نمی آید مانند پیٹ  
کا ہلکا بمعنی شخص از نگاہ نزارندہ یا بے شمار اونٹ یعنی یا وہ گو دریدہ رہاں۔ اگر  
چنیں گفتہ آید ہر آئینہ الیخ باشد فلانا طلال خوروں کا روپے دینے والا ہے یعنی  
سخی ہے۔

## شہراول از جزیرہ ہفتم در علم بیع

کہ در اں دو شہر و لچسپ یک باغ جاں نواز در نظر نگاریان حسن و عروسان ہمارے  
معنی و مضامین جلوہ ظہور میدہد در بیاع لفظی از انجملہ است۔  
جناس کہ از انجنیس ہم نامند یعنی بودن دو لفظ شبیہ ہم۔ و اں چندگونہ بود۔  
اول تنجیس تام یعنی شبیہ بودن دو لفظ در حروف و حرکات بغیر ترکیب چون گل نفقہ  
کاف و سکون لام بمعنی دیر روز و فردا و قرار و آرام۔ و سونڈھا بمعنی چیز یکہ بر آن



برائے نشیہ و معنی شانه یعنی کتف۔ دہوم تجنیس ناقص و اس شبیہ بودن در دو لفظ  
در حروف فقط باشد و در حرکات مخالف ہم۔ چون بیر یعنی دشمنی و بیر معنی کنار۔  
ششم تجنیس مکرر و آل جدا کردن جزئی از لفظ مقابل لفظی است کہ بعد از آن  
بلافاصلہ مذکور شود مثال آن۔ بیت

ہم سے کیوں رکھتا نہیں ہو وہ بت خود کام کام

جس نے اپنا کر دیا ہر ایک پر انعام عام

چہارم تجنیس مرکب یعنی ترکیب دو کلمہ با کلمہ و جزو کلمہ لفظی مقابل کلمہ پیدا شود و آل  
مقرون بود و مفروق۔ مقرون آنکہ در تلفظ و کتابت ہر دو مثل ہم باشد۔ و مفروق  
آنکہ در کتابت مخالف آن بود مثال ہر دو بیت

تجھ کو نہ کبھی دیکھ مجھے ترس آیا

بھر عمر نظارے کے لیے ترسایا

تقصیر سوائے عشق کے کیا مجھ سے ہوئی

ڈر تک تو خدا سے کافر ترسایا

پنجم تجنیس خط چوں مشکیں و مسکین و خط و خط و زور و زور و پاک و پاک۔ ششم تجنیس زائد  
و آل عبارت است از زیادہ بودن حرفی در لفظی مقابل لفظی کہ در تلفظ و کتابت  
مثل آن باشد و اس حرف زائد خواہ در اول لفظ بود خواہ در وسط خواہ در آخر۔  
مانند چاہ معنی کنواں در فارسی و چاہا معنی ہرورزیہ و یال و خیال و کار و کنار۔  
ہفتم تجنیس مطرف و آل مختلف بودن حرف اخیر دو لفظ شبیہ ہم باشد چوں آزاد  
و آزار و آفاق و آفات۔

دیگر تر صیغہ اس صفت چنان ہو کہ فقرہ بنویند یا مصرعے ہوزوں نمایند و مقابل  
آن فقرہ یا مصرعہ فقرہ یا مصرعے باین طریق آرنکہ لفظ اول اس فقرہ صحیح لفظ



اول فقرہ اول و لفظ ثانی سجع لفظ ثانی ہم خین سیوم و چهارم و پنجم و ششم و ہفتم تا جا یکہ تام  
شود۔ و نیز لفظ اول این مصرع قافیہ لفظ اول مصرع ثانی و دوم قافیہ دوم سیوم  
قافیہ سیوم تا تمام شدن مصرع مثال فقرہ پونڈا پھیکا آنا برا کہ جسکی برائی بیان سے  
باہر ہے۔ پونڈا کرڈا ایا بھلا کہ اسکی بھلائی گمان سے بڑھ کر ہے۔ مثال مصرع۔

کھڑا ترا ظہور خداے کریم ہے

گو جا بجا و فور بلائے عظیم ہے

دیگر تہ صیغہ با تجنیس مثال آں مقصود بیک و مقصود بیک دو۔ دیگر معرب  
و این مراد از عبارتے بود کہ مشتق بر حرکتے بود از حرکات ثانیہ کہ زبر و زیر و پیش باشد  
یعنی اگر متضمن فتح باشد ضمہ و کسرہ در آں نیارند و اگر ضمہ و ارد کسرہ و فتح نمی باید و  
اگر اول قید کسرہ کنند باید کہ از فتح و ضمہ پاک باشد۔

دیگر اشتقاق و این آوردن لفظی چند است کہ مشتق از یک مصدر باشد مثال  
جس جانے والے کو دلی جانا ہو جاتے جاتے چاہیے کہ ہم سے رخصت ہو کے جاوے  
اس طرح کے جانے میں اُس کا کیا جاتا ہے۔

دیگر مسجع و آں سہ نوع است متوازی و مطرف و موازنہ۔ متوازی آنکہ دو لفظ در  
حروف و حرکت از دوے عدد برابر باشند مثلاً یکہ گریبانند و تار و حصار و کنار و کنار۔  
و مطرف آنکہ جزو ہر دو مساوی باشند چون اطوار و حصار در نیجا دار و صار با ہم سجع  
واقع شدہ در بعضی کجور اطوار و حصار آخر بیت بجائے قافیہ می آید و در بعضی اوزان  
و موازنہ آں بود کہ وزن و لفظ در آں مساوی باشد و موافقت روی در آں شرط  
نہ بود مانند گل و پر و دل و در و سر و خم مثال موازنہ تیرا پ عجب بشر ہے جس کا مان  
سدا رہا ہے۔ دو قسم اول عام است در نظم و شعر و دومی آید و قسم آخر خصوصیت  
بآثر دارد۔



بیکر و العجز علی الصدر معنی آن از روی لغت باز گردانیدن سُرین پرستی باشد  
 و در عرف بلغیاں مراد از ذکر لفظی بود و در آخر مصرع دوم کہ در اول مصرع اول ذکر  
 کردہ باشند خواہ بہ وضع تجنیس خواہ ور لے آن مثال تجنیس شعر  
 مانگ اپنی سنوار تی ہے آج  
 جس نے کل دل لیا تھا ہم سے مانگ  
 مثال ور لے تجنیس شعر

آدمی کا مارنا اچھا نہیں  
 مظہر ذاتِ خدا ہے آدمی  
 و اقلام آن در فارسی بسیار است از انجملہ است لفظ اول مصرع دوم در آخر مصرع  
 دوم آوردن و این ہم تجنیس و غیر تجنیس باشد مثال تجنیس شعر  
 جس نے کل ٹپکا کھلایا تھا ہمیں  
 پال میں آنہوں کے ڈالی آج پال  
 مثال غیر تجنیس شعر

خدا جو کچھ کہ میسر کرے وہ کھا لیجیے  
 پلاؤ گرنہ میسر ہو کون کھائے پلاؤ  
 و قسمی است از ہمیں لفظ آخر مصرع اول و اول مصرع ثانی و لفظ آخر مصرع ثانی  
 و اول مصرع سیوم و لفظ آخر مصرع سوم در اول مصرع چارم آوردن و آنرا آغا  
 نامست۔ مثال آن رباعی

آتا نہیں کیوں مرا وہ آسائش جاں  
 جاں جس پہ فدا کرتے ہیں سب اورایاں  
 ایماں ہے مرا محبت اُسکی دائم



دائم اسکو بھی مجھپے ہے لطف نہاں  
 دیگر مقلوب و آں مراد از لفظ عبارت و مصرع و بیت باز گونہ باشد و آں بر چند  
 قسم است - مقلوب کل چوں عور و روح - و مقلوب بعض چوں رشک و شکر و عربی  
 و بیج و علم و لغ - و مقلوب مجخ مجخ بروزن مفضل صیغہ مفعول است و معنی آں باز و آ  
 بود و در مطلق بودن لفظ در آخر مصرع - مقلوب لفظی کہ در اول مصرع باشد -  
 و مقلوب توی مراد از بودن عبارت و مصرع و بیت مقلوب بر صورت اول -  
 مثال مقلوب کل مصرع

بات کی باقی نہیں ہو مجھ میں تاب  
 و قسمی است از مقلوب کل کہ چار مصرع با این صفت گویند کہ لفظ اول مصرع ثانی  
 مقلوب لفظ آخر مصرع اول باشد و لفظ اول مصرع سوم مقلوب لفظ آخر  
 مصرع دوم و لفظ اول مصرع چارم مقلوب لفظ آخر مصرع سوم و لفظ اول  
 مصرع اول مقلوب لفظ آخر مصرع چارم باشد - مثال آں - رباعی

رُت پہ پیدا ہمیشہ ہووے نو بہ  
 رب کی قدرت سے ہوتے ہیں اُسب در  
 رد جو کوئی یہ بات کرے اُس کا تن  
 نت کیجیے فچیاں لگا خون سے تر

مثال مقلوب بعض مصرع  
 حرف ہو گئے ہیں میاں فخر کیوں

مثال مقلوب مجخ مصرع  
 تھان دو ملل کے لایا برج ناتھ

مثال مقلوب ستوی او بی رتی تیری ہوا - رتی نام کسی فرض باید کرد و در فارسی



مثالها بسیار است - امیر خسرو بیت

شکر تیراز دوسے وزارت برکش

شوہمرو بلبل لب ہر ہوش

ہر مصرع مقلوب مستوی است راقم گوید مصرع

من ازال یر عمل علم عرب ناز اتم

راقم حقیر رقعہ دریں صنعت نوشتہ است بطریق ارمغان بے طالبان ایرادان منماید  
رقعہ

دارا در بانم بی فرادادیدن کب شکر نگاہ آبنوش قودوق نعیم حبیب فرشاہاں پناہ  
جہاں گلہائے اجر را بود رہ پیر از مرج مدام غم مردم ماہ سال ازیم قیر نام لیل نبود  
از محرب لب لب را ہمہ در درسم خطیہ ات ای اسک را یات او بطخم سرد و ہمہ  
ارب را بر طرم مزاد و من بلبل با فریق میزان اسہام مردم غماد مجرم زار سیہ و بار  
رجاے اہل گناہ جہاں پناہ اشرف بی جمیع نقود و قشون با نام گبرکش لمبندی دادا  
زیب بنا بر و ارادہ

دیگر مرتب و این صنعت مراد از چند سطر و بیت است کہ در طول و عرض خواندہ  
شدن آن کیماں باشد مثال آن

کھو کچھ	اجی تم	خمش	کھاں تک
اجی تم	سنو تو	چھیلی	بھیا تک
خمش	چھیلی	بتاؤ	یہ کیا ہے
کھاں تک	بھیا تک	یہ کیا ہے	یکایک

دیگر لزوم مالایلم یعنی لازم گرفتن چیز غیر لازم بر خود چوں قافیہ موسسہ مانند عاقل



قافیہ کامل زیرا کہ دل ہم قافیہ عاقل می تواند شد۔  
 دیگر لزوم این صنعت چنان است کہ شاعر دو چیز یا سه چیز یا زیادہ در شعر جمع کند  
 و در ہر شعر ذکر آن لازم گیرد تا آخر قصیدہ مثل شتر حجرہ کا بتی و لک لک و گس خسرو  
 و ہلوی ایں در ہر بیت لک لک و گس بیاں نمودہ و او در ہر بیت شتر حجرہ را ذکر کردہ  
 مثال در ہندی نظم

ناگنی کو جس طرح سے مور جاتا ہے نکل  
 میں بھی کھا کر غم کو تیرے روز رہتا ہوں اٹل  
 ناگنی سیلی تری اور حلقہ بینی ہے مور  
 دو پہاڑوں میں چھپے ہیں ڈر کے کوئے نکل

در نسخہ دیگر بایں پنج است۔ نظم

ناگنی سیلی تری اور حلقہ بینی ہے مور  
 جس طرح ہو مور سے اس ناگنی کو تو بچا  
 ناگنی جانبر کہاں ہو مور سے تدبیر بن  
 مور جس کا ہو چلے وہاں ناگنی کا زور کیا

دیگر مسجع و آں مراد از چار پارہ کردن بیت سوئے مطلع بایں طریق است کہ سہ پارہ  
 اول با ہم قافیہ داشتہ پارہ آخریں بقافیہ اصلی رجوع نماید مثال آں شعر

کل آنکہ میری لڑ گئی اُس کا فر عیار سے  
 ہے آج نوبت سر ٹیکنے کی درو دیوار سے  
 اُس شوخ سے جا کر کھولے بد مزاج تنہو  
 بیرحم تو اتنا نہ ہو ٹک شرم کرداوار سے

و بعضی قدامے فارسی در غزل مسجع رجوع بقافیہ اصلی نکرده ہاں مسجع را کافی



شمرده اند مثال آں - سعدی

اے ماہ عالم سوز من از من چہ ارنجیدہ  
وے شمع شب فروز من از من چہ ارنجیدہ  
اے قبلہ من روے توے کعبہ من کوی تو  
صد ہنچ میں بندے تو از من چہ ارنجیدہ

مثال آں در ہندی مرحسن صاحب شبنوی تحریر بیان مرثیہ گفتہ کہ مطلعش این است - مرثیہ  
تم تو سر دینے رن میں سدھا لے فاطمہ کے پیالے حسینا  
آج آفت ہے گھر پر تھارے فاطمہ کے پیالے حسینا  
ابیات باقی قافیہ ندارد و سجع ہر بیت قافیہ است -

دیگر تلمیح تلمیح مراد از جمع کردن زباتہاے متعدد است در یک بیت دو زبان جمع  
شوند و در خمس پنج زبان مثال آں

جھپکی سی ماہیں دُور سے دکھلا دے خدا را

اے نور خدا در نظر از روے تو مارا

دیگر متلون مراد از ایراد بیت در دو وزن یا زیادہ باشد مثال دُو بحرین

تجہ سیتی میں کیا کہوں اے بے وفا

گزری جو کچھ گزری جو تھا ہو چکا

تا بست و چہار وزن فقیر ہم جمع می تواند کرد - و قسمی است از متلون محذوف و  
منقوص محذوف عبارت از بیتے باشد کہ اگر لفظ اول آں بردارند موزونیت برجا  
ماند و در وزن دیگر شود مثال آں نظم

مجھ کو رسوا نہ کر اے آفت جاں بہر خدا

بندہ تیرا ہوں میں کہ رحم میاں بہر خدا



اس میں کیا فائدہ گر مجھ کو کیا تو نے قتل  
کچھ بھی انصاف کرے سرورِ رواں بہرِ خدا  
بعد از حذف نمودن لفظ اول از ہر مصرع وزن رباعی باقی بماند۔

رسوا نہ کرے آفت جاں بہرِ خدا  
تیرا ہوں میں کہ رحم میاں بہرِ خدا  
کیا فائدہ گر تو نے کیا مجھ کو قتل  
انصاف کرے سرورِ رواں بہرِ خدا  
و منقوض مراد از بیتے است کہ اگر از آخر آل لفظی برداشته شود وزن دیگر پیدا شود۔

بیرحم جلانہ جی کو میرے چپ رہ  
معلوم ہیں مجھ کو مگر تیرے چپ رہ  
کس واسطے اس قدر بتولے بس بس  
تو آوے گا ہاے میرے دیرے چپ رہ

از دور کردن چپ رہ وزن رباعی وزن پہلی محضوں نظامی میشود۔

بیرحم جلانہ جی کو میرے  
معلوم ہیں مجھ کو مگر تیرے  
کس واسطے اس قدر بتولے تو آوے گا ہاے میرے دیرے

دیگر ذوقانیستین و ذوقوانی یعنی ذوقانیہ در یک بیت یا زیادہ آراء و مرصع نیز  
داخل ذوقوانی می تواند شد مثال ذوقانیستین۔ شعر

غیر کے آنے میں گھر تیرے ہو نقصان تیرا  
میں ترے واسطے کتابوں کہا مان مرا

دیگر موشح تو شیخ عبارت است از گفتن چند بیت بایں طریق کہ اگر حرفے از اول ہر  
مصرع یا کلمہ از اول یا وسط یا آخر بگیرند و آل را با ہم جمع نمایند نامے یا مصرعے



دور وزن دیگر ہم رسد و اگر ابیات زیادہ باشند متنبہ بدست آید مثال آں بیت

جس نے دم میں کیے ہزاروں نوحوں  
 مائے لاکھوں غریب پڑھ کے فسوں  
 یاد میں اُسکے سب گئے ہیں بھول  
 آب و ناں کا تھا جس قدر معمول  
 ہو تو آگاہ نام سے اُس کے  
 چاروں مصرع کے حرف اول لے

وا از ہمیں قبیل است معقد و شجر یعنی مصایح ابیات را چنان نو سید کہ بر شکل  
 اگرہ یا درخت معلوم شود و عزیزے کتابے دریں صنعت نوشتہ بود در ظاہر ہیں  
 ایک کتاب بود و در ہر سطر چند جا برنگے سوئے رنگہائے دیگر لفظی نوشتہ بود بطریق  
 کہ اگر آں الفاظ محاذیہ را از سطر اول تا سطر آخر کتاب در طول جمع میکردند نسخہ  
 دیگر مختصر و موجز متضمن علمی یا مطلبی ہم می رسید و از یک کتاب شش کتاب دیگر  
 برمی آید۔ راقم الحروف ہم بایمان میرانشاء اللہ خاں صاحب عبارتے نوشتہ بود  
 کہ ازاں عبارت دو از دہ عبارت دیگر برمی آید مثال شر

پروردگار کا شکر کیا چاہیے کہ ہم سے نالائق بندوں کو ایسے کھانے کھلاتا ہے  
 یہ اُس کی عام عنایت ہے اور خاص لطف جن جن لوگوں کے واسطے ہے انہیں  
 پر ہے یہاں کچھ جائے گفتگو نہیں ہے جو کوئی دیوانہ ہو اور فہم نہ رکھتا ہو تو زٹل  
 سمجھے یا الحاد کا غلبہ طبع پر کسی کے ہووے سوا یا اور کون ہے سوا وہی کے  
 در سطر اول باء فارسی پروردگار و کاف کا کہ علامت اصناف است و باء بندوں  
 کو و الف ایسی برنگہائے مختلفہ باید نوشت و در سطر ثانی یا و یہ و سیم عام و نون جن  
 دوم و لام لوگوں کے و در سطر سوم الف انہیں و یا و یہاں و دال دیوانہ و



فاءِ فہم ودر سطر چہارم زاءِ زٹل و الف الحاد و یا ہوے و واو اور جہ اجد  
نوشتن بطریق سطر اول پر ضرور است تا دریافت آں بر دیگر اں آسان شود و  
و در سطر پنجم ہمیں واو و اہی بسری یا بسری یا زردی باید نوشت یا ہر زنگ  
دیگر کہ خواستہ باشد۔ ازین عبارت بگرفتہ این حروف نام چہار مجوبہ برمی آید  
پیا زو۔ کیا۔ بندی۔ الفو۔ و بعضی تمام کلمہ را میگیند تا ابتدا و خبرے درست  
نمودہ آید مثال آں۔

پیا زو اے کو آج کیا کے یار نے بندی کے گھر ناحق ناحق الفو کے سامنے مارا۔  
گھر میں سدری تھی سو دوشالے کی گاتی بانڈھے جڑی بجا رہی تھی خوب جب غل ہوا تو اٹھ  
گئی اور کوٹھے پر جا کر لیٹ رہی اور جو چیاں تھیں جو بھرنے لگیں اور سرفراز و توروئی۔  
اگر در سطر اول لفظ پیا زو و واو و الے و کیا و بندی و الفو زگیں نوشتہ شود و در سطر  
ثانی گھر سو و گاتی و خوب و در سطر سیوم گئی و رہی و وہی و روئی بہ ہمیں طریق چہار  
عبارت متضمن بتہ او خبریروں آید یعنی [پیا زو گھر گئی اور کیا سو رہی اور بندی  
گاتی ہے اور الفو خوب روئی]

دیگر نظم الشعر گویند کہ این صنعت ایجاد امیر خسرو دہلی است شہر شایکے بیٹے خدیو گویند  
کہ دہتر ہم خواندہ شود لیکن الفاظ شستہ و شکفتہ آوردن شرط است و الا بغیر این فیہ  
ہر منظوم رہنثوری تو اں خواندہ زیر کہ ترک پری کسرہ اضافت و صفت و لفظ بواو  
و ہاء محقق ہر نظم را ترمی نماید و دیگر ضروریات شعر ہم نباید آورد۔ مثل تقدیم بعضی الفاظ  
بر بعضی کہ در نظم بضرورت جواز دارد و حذف بعضی را و اباط کہ در نظم حذف میتوان کرد  
و در شہر حذف آں قبیح نماید مثال

حکیمی سخن پر زباں آفریں  
کریم خطا بخش و پوزش پذیر

بنام جهاندار جاں آفریں  
خداوند بخشندہ و دستگیر



بغیر پُری کسرہ اضافت و صفت نثر است مثال نثر در ہندی

اے پری ہوں میں ترا بندہ دل و جان سدا  
کیا ہوں میں مجھ سے غلام درد و دولت ہیں بہت  
مہرتا باں و مہ چار دہ دونوں اور چرخ  
تیرے شتاقی رُخ فتنہ و قسامت ہیں بہت

ایں ہر دو بیت را اثر متعیناں ساخت لیکن لفظ (میں) کہ در مصرع اول بروزن کج  
متحرک خواندہ می شود۔ باید کہ در نثر بروزن جی خواندہ شود۔ و بندہ باعلان ہاء مخفی  
تا بالفت بدل شود و واو (دل و جان) اور گرد و ہوں نیز بروزن میں باید ویم در  
(غلام) چنیں کسور است کہ در تقطیع بعد میم یا نوشتہ می شود۔ و ایں در نثر عیب کلی است  
(ہیں) نیز بجائے کج حرف متحرک است و در نثر بروزن (جی) می باید و تقدیم آں پر  
(بہت) ہم بصورت نظم است در نثر عبارت را بقیع می سازد۔ و بجائے مہرتا باں دثر  
مہرتا باں باعلان تون و بجائے واو عطف (اور) و پُری کسرہ ہاء (مہ) متروک  
و بجائے چرخ آسمان و بجائے (تیرے) کہ بروزن فاع در مصرع است تیرے بروز  
فعلن می باید و بجائے واو عطف کہ در میان رُخ فتنہ و قسامت است اور می باید۔ و  
حال ہیں دریں مصرع ہچوں حال میں در مصرع دوم بیت اول باشد۔ پس ایں قسم نثر  
را کہ از نظم حاصل شود و در نظم النثر معتبر نگیرند۔ بلکہ نظم النثر آنست کہ بانگ تفاوت  
نظم نثر شود۔ و بعضی پُری کسرہ و چند چیز دیگر واداشتہ اند لیکن تقدیم و تاخیر را  
روانی دارند مثال آں۔

۴ اہی صاحب سنو تو تم نے کل کیا کہا تھا اور آج کس لیے ٹل گئے اپنے کلام سے مٹا  
ایسی الفت بھی کچھ نہیں واجب ہم تو سر دینے تک بھی حاضر تھے پر تھا اے تو  
دیکھے ڈنک نئے واہ جی واہ آپ کے قربان ہو جیے کیا ہی غنمی اور نادان بگئے ہو



خدا سے ٹک تو ڈرو یا تو کیجیے قراروں کو ۶

شنوی

اجی صاحب سنو تو تم نے کل کیا کہا تھا اور آج کس لیے مل  
 گئے اپنے کلام سے صاحب ایسی الفت بھی کچھ نہیں اب  
 ہم تو سر دینے تک بھی حاضر تھے پر تمھارے تو دیکھے دھنگ نئے  
 واہ جی واہ آپ کے قربان ہو جیے کیا ہی بنھے اور نادان  
 ننگے ہو خدا سے ٹک تو ڈرو یاد تو کیجیے قراروں کو  
 دیگر حذف ایں مراد از نظم یا نثر ہے بود کہ در اں حرفے از حروف تہجی نیا رند ناند  
 خطہ کہ از ہیر المومنین علیہ الصلوٰۃ والسلام خالی از الف نقل کنند مثال در ہندی  
 خانی از فون :-

جس کا جی چاہے ہمارے پاس آئے گھر ہے اُس کا اور جو کوئی آتا آتا کیا رگی  
 رہ جائے تو ہم کو کیا غرض - اگر یہ چاہے کہ ہم سا بے لیاقت بھی کبھی کبھی آیا  
 کرے تو یہ بات بہت مشکل ہے اس واسطے کہ عاصی پڑا معاصی ایسا عہد کر بیٹھا ہے  
 کہ اس گوشہ ہی کے بیچ اسی طرح جا رہے کہ اگر ہزار بار دورہ کا مل فلک ہشتم کا  
 کہ جسکو خلق خدا کی کُرسی کہتی ہے سر پر گزر جائے تو بھی اس جگہ سے اُٹھ کر جو بہت  
 جائے تو اس دوسرے جُڑے تک جاوے سو بھی دیکھا چاہیے یہ بھی اس وقت کا  
 ایک زُطل قافیہ ہے -

دیگر حاجب یعنی واقع شدن رویف میانہ و وقافیہ مثال آں  
 شعر کل جو اٹھ کر مرے پہلو سے گیا دلبر گھر  
 گلہ اٹھ جانے سے میرا ہی رہا دلبر پر  
 شعر مثل بر حاجب را محبوب نامند و نزد بعضے مردن نیز گویند -



دیگر مقطع یعنی حرفے با حرف دیگر در کتابت پیوند پذیر نباشد مثال آں۔

رام رے رام رے اورے اورے رام دوڑے دوڑے آو ذرا ان کا۔

دیگر موصل یعنی حرفے از حروف بغیر پیوند با حرف دیگر نباشد و ایں بر چند قسم است  
موصل دو حرفی و سہ حرفی و چار حرفی و زیادہ نیز مثال دو حرفی۔

چوٹی کو کا جی کی لڑکی کی گویا کالی ناگن ہے پر جب جی چاہے ہے تب کاٹے ہے جو جو  
خوبی حق نے کو کا صاحب کی لڑکی کو دی ہے شاید نوشاہ کو دی ہو تو دی ہو۔

مثال سہ حرفی

منا چند کیا چلا گیا چچا میر بقا بہت فکر مند پیر نگر گئے میر ظفر علی مغل بیگ کئے نیا  
پیش قبض لیے چلے گئے ۴

مثال چار حرفی۔

جیسی قطبی بیگم تہی بخشی بیگم جیسی نجفوتیسی کیا کیا کہتی بیگی نجفوتیسی بہتر نجفوتیسی بیگی  
چمنی ہمسے بہتر۔ محبت عجب نقشہ بیگا قطبی بیگم کہتی بیگی بیٹا بخشی بیگم بخشی بیگم کہتی بیگی  
بیٹا قطبی بیگم ۴

مثال پنج حرفی

مینجا پہلی کیگی جنگلو کینچی ہمیشہ جلیگی ۴

تمام مصرع نیز موصل آید لیکن تکلف محض است مثال آں ڈھاڑی کا لڑکا کہنے لگا  
(تنتنتنتنا) و ایں را موصل کا سنان المنتار ہم متیواں گفت یعنی موصل شبیہ بزدان آ رہ۔  
دیگر تعطیل و ایں عبارت از تحریر سببے چند یا سطرے چند کہ خالی از نقطہ بود مثال آں ۴

آسا رام دلا رام کا سالاعلم رل کا علم کھڑا کر مال کا مل ہوا اگر سرکار والا کا

ارادہ ہو کہ ملک اعدا کا مالک ہوا رام ہو اسکو کہو کہ علم رل کا در کھول کر کہہ کہ

ملک اعدا کا مسلط ہوا رام ملک کم حوصلہ ہو گا کہ عدو اس ملک کا مالک ہو ہمارا ہمسرا ہو گا۔



کلام مشتمل بر تپیل را مصل نیز گویند۔

دیگر منقوط عبارت تضمن حروف نقطه دار باشد مثال آں۔

”بی بی زینب نے تین شب پہنچے چنے“

دیگر رقطا یعنی کحرف خالی از نقطه و حرف دیگر منقوط تا آخر مصرع یا فقرہ یا قصیدہ

یا رقعہ مثال آں :

”قرب حضرت سید جعفر خلف حضرت نعیم باعث رفعت ہے“

دیگر خفیا و آں بودن عبارتے بروجہ باشد کہ یک کلمہ خالی از نقطه باشد و کلمہ

دیگر تماش منقوط تا آخر عبارت مثال آں

”او زینب آچنے کھا بی بی مرو چیت گاؤ“

دیگر تضمن المزوج و ایں مراد از آوردن دو لفظ مسجع باشد چوں نیزہ و ریزہ

مثال آں بولا کا کولا لہتا چلتا ہے۔

دیگر ترافق و آں گفتن چار مصرع ایں طریق باشد کہ ہر مصرع را کہ خواستہ باشند مصرع

اول سازند و ہم چنین ثانی و ثالث و رابع مثال آں۔ شعر

مفتوں ہوں میں اس شرم و حیا کا دل سے

عاشق ہوں میں اس ناز و ادا کا دل سے

شیدا ہوں میں اس نلف و دوا کا دل سے

کشتہ ہوں میں اس طرز و فنا کا دل سے

دیگر جامع الحروف و ایں صفت چنان باشد کہ حروف تہجی ہمہ در اں گنجائش پذیرد

در بیت یا در فقرہ مثال آں شعر۔

ایں جفا با الفیاض اے کافر تر سالقب

لذت صد خط مریش عشق تو برد از خط



دیگر عکس میں صنعت گاہے در دو لفظ باشد و گاہے در دو فقرہ و گاہے در ایک بیت  
تینصیف آں مثال آں دو لفظ

مارے افلاس کے سونے کا کنار اور کھار کا سونا دونوں یک گئے۔

مثال دو فقرہ

تھاری سیرت تھاری صورت سے بہتر ہے اور تھاری صورت تھاری سیرت سے بہتر ہے

مثال نظم

یہ خوبی و زیبائی یوسف نے کہاں پائی  
یوسف نے کہاں پائی یہ خوبی و زیبائی  
وازیں صنعت بیت بچند وزن درست می آید مثال آں مصرع۔

پیاز وہیں دے گی بلا کر نئی گالی

دیگی پیاز وہیں گالی بلا کر نئی

دیگی ہیں پیاز و گالی نئی بلا کر

دیگی پیاز وہیں گالی بلا کر نئی

ہیں پیاز و دیگی نئی بلا کر گالی

وزن دیگر مصرع

”

”

”

ازیں تقدیم و تاخیر دو وزن درج سبب پیدا شدہ کی سالم کہ اول مذکور شد دیگر  
انیکہ زحاف دار و مثال آں مصرع

ہیں پیاز و دیگی نئی بلا کر گالی

دیگر مذکور ایں صنعت چنان باشد کہ شاعر مصرعے گوید بایں طریق کہ چون ارکان  
آزاد و دائرہ بنویسد از ہر کین کہ خواستہ باشند شروع نمایند و از یک مصرع چند  
صورت ہم رسد معنی بجاں خود مانند از تقدیم و تاخیر ہر کین مذکورہ بیت کہ نوشتہ  
می آید زیادہ از چار صورت مقصور است۔ مرد با خبر ارجا جبت تفصیل آں نیست خود بخود



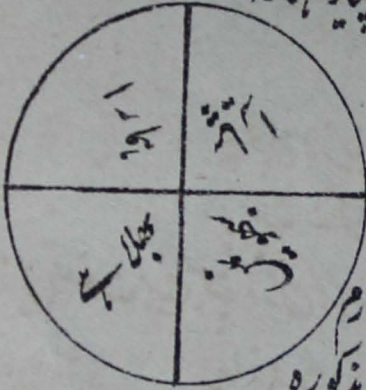
دریافت آن می تواند نمود مگر چهار صورت برای بتدایاں نوشته می شود۔ مصرع

ہمارا پیارا سبھوں میں بھلا ہے

پیارا ہمارا سبھوں میں بھلا ہے

سبھوں میں بھلا ہے ہمارا پیارا

بھلا ہے سبھوں میں پیارا ہمارا



صورتش در دائرہ بدیں پنج است۔

دیگر مثلث ایں صفت آنست کہ شاعر

مصرع رباعی باین طریق گوید کہ بعضی الفاظ

آن ہرستہ مصرع را کہ با ہم جمع کنند مصرع چہارم

پیدا شود۔ لیکن قاعدہ ایں است کہ الفاظ مذکورہ

بسرخی می نویسند مثال آن۔ رباعی

تجھ سانہیں پیارا کوئی اے رشک قمر

محبوب کوئی نہ ہو گا تجھ سے بہتر

اے دلیرنا زنین تجھے کہتے ہیں سب

تجھ سانہیں محبوب کوئی اے دلیر

دیگر مشکلات ایں صفت مراد از استعمال لفظی بود کہ مخالف مقام و موافق

خواہش گویندہ باشد مثال آن۔ مثنوی

تن اُس کا ضعف تھا غیرت دو

غذا جو چاہتا ہو دل بتا دو

کھلا دیں آپ کو کھانا بٹھا کر

اور اُسکے ساتھ کوئی موٹا دوپٹا

کسی کے گھر گیا مکان مفلوک

کہا یہ میزبان نے دیکھ اُسکو

کہ پکوا دیں بورچی کو بلا کر

کہا اُس نے پکاوا ایک کڑتا



گرت و دوپٹہ با پنختہ شدن بیج علاقه ندارد لیکن دلالت میکند بر فرط خواہش  
 همان بیچارہ چون لباس نمداشته است و سوال صریح را عیب پنداشت  
 ادائے مطلب دریں لباس کرد۔



# شروع و بیان بدایع معنوی

کمی از انما تضا و است یعنی استعمال نمودن ضد لفظی که مذکور کنند مثال آں -  
 جو تھوڑا ہنسے گا سو بہت سارے ہنسے گا - ظاہر است کہ بسیار ضد اندک و گریہ ضد  
 خندہ است -

دیگر طباق کہ آں مراعات نظیر ہم گویند و آں استعمال لفظ موافق لفظ مذکور باشد  
 مثال آں ؎

فلانا ہندو بچا جو نیا نیا مسلمان ہوا ہے کل جو کسی نے اُسکے سامنے گنگا کا ذکر  
 کیا اور بزرگی اُسکی پوچھی تو اُسے شرم کے پانی پانی ہو گیا نزدیک تھا کہ چہرہ سے  
 اُسکے پسینے کے نالے بنے لگیں یا اگر ہو سکے تو چلو بھریانی میں ڈوب مرے ڈو

پانی و بھر وغیرہ ہمہ را علاقہ بادریاست -

دیگر ابہام طباق و تضا و یعنی آوردن لفظی کہ صاحب دو معنی باشد کمی قریب و  
 دیگر بعید جمیع درمند مشہور بہ جگت باز اند و ضلع بولنے والا نیز گویند و اینہا در ادراک دل  
 صنایع زیادہ از شعرا ہستند بیچ کلام شاں خالی از تجنیس و مراعات نظیر و ابہام نہا  
 در فارسی لقب ایں قوم بذکر شیخ و لطیفہ گو و در عربی بلیغ باشد - کسانیکہ عالم علم  
 بیان و بدیع اند و در جنب اینہا حکم اکہم دارند - زیرا کہ دانندہ ایں فن بعقد تمام و  
 و صرف ہمت عباتے درست می تواند نمود - و ایں فرقہ را بے سعی تلاش ایں  
 چیز ہا بر زبان باشد - بعد خرابی حضرت دہلی و در نزہت بنیاد لکھنؤ چند کس از ایں  
 جماعت صاحب نام و نشان بودہ اند - و در ایں زمان سعادت نشان کہ از سبب  
 اعتدال ہوا و روح نفسانی سکنت ایں بلکہ راقوت روز افزوں از سبب اُفیاض غایت



شدہ ہر طفل نابالغ بر بالغ کلامان زمان سابق میگرد۔ و سولے ضلع مناسبت دریا  
 دو چیز مخالف یکدیگر بہ یک لفظ بیان کنند و آنرا نسبت نام نند مثلاً اگر کسی پرسد کہ  
 کتوے اور آتشازی میں کیا نسبت ہے باید گفت کہ چرخ۔ یا پرسد کہ بندوق اور  
 ہاجن اور فرنگی میں کیا نسبت باید گفت کہ کوٹھی۔ یا اس کہ شمشیر و لپٹن با ہم چه  
 نسبت دارند باید گفت بارٹھ۔ یا میانہ چو پڑ و دوپٹہ چه نسبت است باید گفت کہ  
 گوٹ۔ مثال ضلع ذکر چیز ہائے مناسب یادریا۔

آپ کا بحرہ کچھ آج کھل گیا ہے۔ واللہ تمھاری بات پانی بہت مشکل ہے۔ ہمیں کل  
 سوتا چھوڑ گئے۔ ہر چند ضعف نالی کی تو بھی رتھ میں جگہ ندی۔ ایک باوئی رنڈی  
 کے کہنے سے ہماری چاہ دل سے اٹھا دی۔ بات کا نہ سنا آپ کے جد و آبا کا طریق  
 چلا آتا ہے۔ دو کبوتر کھئی اور ایک کھا گھر امر زاجان کے بیاہ کے دن تانبے کا  
 چنیل سیج کر مول لے تھے سو کوئی آدمی چرائے گیا ایک آدمی یوں کہتا ہے کہ سرکار کا غلام  
 لے گیا ہے پر وہ راوی کچھ رند مشرب سا ہے دن رات اسی سعی میں ہے کہ دو آدمیوں  
 کو لڑا دیجیے۔ مراد خاں تو تلاحیات خاں سے کہتا ہے کہ بیٹا اسکی ایک تہ نہ مانو ایسے  
 بندہ آپ سے بوتا نہیں اگر تحقیق ہو تو پھر سرکار کے غلام کو یہاں جبراً مشکل ہو جائیگا  
 میں تو بنارس چلا تھا اس واسطے اتک گیا کہ چور معلوم ہو جائے اس غلام کو آپ نے  
 اپنا زبدا ہے اور کوئی تو خاکروب کے برابر بھی نہیں جانتا ہے۔ سرکار عالی کے تو ایسے  
 ہی لوگ قوت بازو اور یار وفادار ہیں۔ دو چوڑہ شال محمد لیث کشمیری دزدیدہ بود اور  
 اسپر آپ کو یہ سمجھیر سمجھتا ہے کہ اللہ جس وقت کتاب کی قباہن کہ گرا گھوڑا کدانا ہو  
 اُس وقت شان اُسکی دکھا جائیے۔ آپ منہ نہ لگائیں تو پھر دھوبی کا کتا نہ گھر کا ہے نہ  
 گھاٹ کا لیکن خدا جانے اُس نے پار سال سے کیا جادو کیا ہے کہ آپ وار وار جاتے ہیں  
 کیوں نہ پھر پیاس پاٹ کا نیمہ پہنے۔ جب خاوند کی یہ صورت ہے اور سب باتیں تو درکار



کل کی بات ہے کہ ایک پیسے پر جھنڈا لال کو پچاس مچھیاں دیتا تھا اور  
 بات بات میں روتا تھا محلے والوں نے مرزا روڈ نام رکھا تھا۔ نہ ماتو تو میرٹھا  
 کے بیٹے میر جھنگ سے پوچھ لو۔ آپ کو کیا مناسب ہے کہ اس گھرے کو اس قدر مٹھا  
 لگایا ہے۔ قبلہ بہت گھنڈا کیجیے گا گھڑی میں گھڑیاں ہے۔ انگریز کے جاسوس جا بجا  
 ہیں۔ خدا نہ کرے کہ آپ کی بعض باتوں کی خبر ہو جائے تو اس کے سے نکلتا دو بھر ہو جائے۔  
 یہ فرمائیے کہ جہاز صاحب کی خدائی نے آپ کی جان بچائی یا کچھ روپیہ یا کوئی دوست  
 کام آیا۔ خدا کے واسطے پینس پر چڑھ کے خدا کو بھول جائیے۔ یہ باتیں کچھ اور  
 ہیں اور وہ بات رنڈی کے سامنے کچھ اور ہے کہ ذرا اطلبہ جو برا بکا تو کھنے لگے سچے  
 طبلے بجا کیوں نہیں۔ ایک غلام آپ کا ہے اور ایک غلام میاں فہیم تھے کہ ایک  
 پل بقدر چار پل وار بنا کر اپنا نام کر گئے آج تک اس کو فرار شیخ پر ڈال ڈالی  
 منہ سے صاف نہیں نکلتا اس دن جو دریا ہاں کے دو کبوتر پکڑے تو کھنے لگے کہ  
 کبوتر کے نام ایک پرندوں کا شعور دیکھیے کہ مسلم بوٹی ہرن کی دسترخوان پر دیکھ کر کہتا  
 ہے کہ قیام ہے ہم بھی ایک بات کہتے ہیں ہم کیا بلا ہیں اسی سوچ میں رہتے ہیں کہ  
 اگر کوئی پوچھ بیٹھے کہ برادر تو در مرغ دنیا چہ کشتی تو اس کا جواب کیا دیکھے۔ خدا  
 کی قدرت کا کیا بیان کریں کہ کل نوٹری کا پھول اتنا بڑا دیکھا کہ بلبلہ وہ شیخ  
 بھی کھڑا تھا جو سوت ہٹی میں رہتا تھا اور آپ اکثر نوٹری آکر بیجا کرتا تھا اور جھنڈا  
 لاہی کے تھان اُسکے ہاتھ بچتا تھا اور چند روز بڑی بھی پانوں میں غیب کے رہی  
 خدا جو چاہے سو کرے بڑے بڑے لمیوں کے پانوں میں زنجیر پڑتی ہے اور امانی  
 اُٹلی رو یا کرتی ہیں۔ بھی مرزا خیر اللہ بگ تم نہ چو تم سے بھی ناحق ناحق کو وال نے  
 ڈانڈ لیا تھا تم میں کوئی عیب نہیں بلکہ بہت سی خوبیاں رکھتے ہو خدا نے تمہیں بھی  
 ایک قسم رسا دیا ہے سزا



دیگر ابہام یعنی ایراد لفظ دلالت کند بر دو معنی باشد مثال آن شعر  
عش پر کیونکر نہ ہو تیرا دماغ دی گور ز نے تجھے کرسی پہ جا

مثال دیگر شعر

سب سے اونچا بیٹھا اچھٹیں ہاتھ سے مونڈھا ذرا کیجے جدا

دریں مقام ذہن سامعین اول معنی قریب درمی یابد و آن کرسی مقابل عش و  
شانہ مقابل دست است و بعد تامل معنی بعید کہ مقصود گویندہ است میرسد یعنی  
کرسی مناسب با گور ز و مونڈھا مناسب با نشستن۔

دیگر تلمیح و این صنعت مراد از ذکر رنگہا در شعر بطریق کنایہ باشد مثال۔ میرا قمر صبا  
نے پرسوں جو سُرخ پیرا بن موت کا پنا تھا سو اکی رات میں سبز ہو گیا۔ یعنی میر  
یا قمر کہ پری روز شہید شد نہ ہاں شب داخل بہشت شد نہ چہ لباس جو انان بہشت  
سبز است۔

دیگر اظہار مضمر یعنی ظاہر کردن بہ کیسے آنچہ در ضمیر او باشد و کنش این است کہ  
چند حرفے در مصرع جمع کنند و چار مصرع دیگر بر وزن رباعی بایں طریق گویند کہ حرفی  
از حروف جمع شدہ در مصرع اول کہ سولے ایں رباعی است در یک مصرع یادو  
مصرع یا سہ مصرع یا چار مصرع آن رباعی موجود باشد اگر در مصرع اول فقط شدہ  
حرف اول مصرع مذکور خواهد بود و اگر در مصرع دوم یافتہ شود حرف دوم آن و اگر  
اگر در اول و دوم باشد حرف سوم و اگر در مصرع سوم یافتہ شود حرف چہارم آن  
و اگر در اول و سیوم باشد حرف پنجم و اگر در دوم و سوم باشد حرف ششم و اگر در اول  
و دوم و سیوم باشد حرف ہفتم و اگر فقط در چہارم باشد حرف ہشتم و اگر در اول و چہارم  
باشد حرف نهم و اگر در دوم و چہارم باشد حرف دہم و اگر در اول و دوم و چہارم باشد حرف یازدہم و اگر در  
سیوم و چہارم باشد حرف دوازدہم و اگر در اول و سیوم و چہارم باشد حرف سیزدہم



و اگر در دوم و سیوم و چهارم باشد حرف چهاردهم و اگر در هر چهار مصرع باشد حرف  
پانزدهم در صورت مجموع حروف مصرع پانزده حروف بود بعد گفتن مصرعهای  
مذکور مصرع اول که در آن حروف جمع شده است پیش کسے بخوانند و بگویند  
که حرفی که از این مصرع خواسته باشد در خاطر نگاه دارند تا نشان می دهیم که قائل  
حرف است هرگاه طرف ثانی بگوید که گرفتم باز مصرع اول رباعی خوانده پرسند که  
حرف مذکور در این مصرع هست یا نیست اگر بگوید هست حرف اول این مصرع که  
جامع این حروف است نشان بدهند همچنین سوال از مصرع دوم و سیوم جدا جدا  
با اول و دوم و سوم بطریقیکه گفته آید مثال آن مصرع  
سخن عشق جز بسا رنگو

رباعی  
آن شاه تهاں نمود با حسن و جمال  
چو گان خط و گوے که آن نقطه خال  
شد هوش دلم چو جلوه گشت مشوق  
گفتم که مباد هرگز ت بیم زوال  
مثال دیگر در هندی - مصرع - ہے لب دوست مخزن شکر  
رباعی  
عاشق سا مہر واد را ز دل زار  
سوطح کا زیور اور خال رخسار  
سب آؤ کر وغور نشان دو صاحب  
مشتاق کا غم جان کر آخر کار

باید دانست که اصل قاعده کلیه دریافت و استخراج این چنین مضمر ظاهر المصنف را  
معلوم نبود لهذا ذکر نہ نمود - طالع آزمای نوید که بر هر چهار مصرع رباعی یک مرتبہ  
فرض کنند مثلاً بر مصرع اول یک بر دوم دو بر سوم چهار و چهارم ہشت پس حرف مضمر ہر مصرعہ نشان ہند ہند



مفروضہ آرا جمع نموده موافق آں از مصرع جامع حروف جواب دہند مثلاً  
کسی شین از مصرع ہندی جامع حروف گرفت و آں در مصرع اول رباعی و  
سیوم و چارم آنت و ہندسہ ہائے مفروضہ آں سیزدہ است جواب بدہند کہ  
حرف مضمر حرف سیزدہم از جامع حروف است و شین ہم چنین است۔

دیگر محتمل الصدین و آں این است کہ بیت یا ترا احتمال دو معنی داشتہ باشد  
کہ ہر دو صد یکدیگر باشند۔ و ہجولیم ہم قسمی از اں باشند انیکہ ہر چہ چنین بود مثل  
بر ہجولیم باشد و ہر دو معنی در تہ برابر باشند خوب و زشت آں بقریہ میتوان  
یافت و در بعضی جا قرینہ ہم گم شود و ہر دو معنی از اں مقصود و سامعان بر سبیل  
اختلاف باشند مثال آنچہ متضمن مدح و ذم بود۔

اک قطرہ ہے سمندر ترے منہ کے آگے

یعنی دہن تو آں قدر تنگ واقع شدہ کہ یک قطرہ آں سمندر معلوم می شود پس  
گنجایش معلوم ایں قدر فراخ کہ سمندر اشل یک قطرہ در دہن میگیری۔ مثال  
آنچہ جو زید باشد و اگر تامل کند راہ بہ ہجو عمر و یا بندہ ماند عمر کہتا ہے کہ ہجو زیدی کی کہ  
میں کہتا ہوں لعنت خدا کی اسپر۔

دیگر تجاہل العارف یعنی از چیزے کہ بدانند اظہار بخیری نماند و ایں بحر تردید  
حاصل آید و گاہے محذوف ہم گرد مثال شعر

آدمی ہے یا فرشتہ یا پری یا حور ہے

یا کوئی تصویر ہے یہ یا درخت نور ہے

مثال حذف تردید شعر

اُس شوخ کی دریافت ہوئی کچھ نہ کہ حقیقت

انساں ہے فرشتہ ہے پری ہے نہیں معلوم



صاحب مفتاح این صفت را سوق العلوم مساق غیرہ نامیدہ یعنی رواں کردن معلوم بجای رواں کردن غیر معلوم۔

دیگر لف و نشر و اصلش اللف و النشر باشد۔ لف بمعنی پیچیدن و نشر بمعنی پراگند کردن است و در اصطلاح ذکر چند چیز بطریق اجمال باشد این است لف و نشر بعد از آن تفصیل آں پروا از ند این است نشر۔ و ایں تفصیل گاہے بترتیب بود و گاہے بے ترتیب۔ انچہ بترتیب است آزاد و فارسی لف و نشر مرتب گویند و ہر چہ بے ترتیب باشد نام آں لف و نشر غیر مرتب۔ مثال مرتب فردوسی گوید قطعہ

بروز نبرد آں یل ارجمند  
بشیر و خنجر بگز و کند  
برید و درید و شکست دہشت  
یلاں را سر و سینه و پا و دست

مثال در ہندی قطعہ

کف بخشش سے تر معدن و دریا دہبار  
تینوں حاصل کریں سے سرور فرخندہ تبار  
لعل معدن کو ملے بحر کو درجوش آب  
دیکھے ہر لالہ و نسریں سے بہار اپنی کنار

مثال دیگر بیت

آہو و نافہ و نسریں کو سدا بخشتے تو  
نافہ و بوی خوش و رنگ ہو جتنا درکار

بعضی ایں را لف و نشر نگویند قطعہ اول را تفسیر چلی و قطعہ دوم را تفسیر خفی نامند قطعہ فردوسی ہم ازیں قبیل است۔ مثال برے لف و نشر بیت

سر و گل شوق میں تیرے قد و عارض کے سدا  
نالہ کرتے ہیں ہم قمری و لیل کی طرح



ایں لف و نشر مرتب است مثال غیر مرتب بیت

یا دین اُس طرہ و رخسار کے ہاتھ سر پر مارتا ہوں صبح و شام  
شام از روئے ترتیب بر صبح مقدم میاید لیکن بضرورت قافیہ موخر گردیدہ۔ مخفی نما  
کہ نزد سکا کی تفسیر را وجودے نیست ہمہ اش لف و نشر است و بعضی انچہ در ان  
تشبیہ مراعات نظر باشد آنرا لف و نشر خوانند مولے آں ہر جہ باشد دخل تفسیر از نہ  
دیگر جمع و ایں جمع نمودن چند چیز است در بیت۔ بیت

دولت و بخشش و علم اور صفائے باطن  
کرم اپنے سے بچھے حق نے دیا ہے سب کچھ

دیگر تفریق۔ بیت

ترے آگے میں لوں رستم کا کیا نام  
شندہ کے بودمانند دیدہ  
دریں بیت اظہار فرق در میان ممدوح و رستم مقصود گویندہ است۔

دیگر تقسیم۔ بیت

وہی دیوے گا مجھے صبر و سکون جس نے دیا  
رخ زیبا تجھے اور دیدہ گریبان مجھکو  
مور و قسمت رخ زیبا و دیدہ گریبان است دیگر اجمع مع التقسیم۔ بیت  
تیغ و افسر کا ہر تو مالک عنایت سے تری  
تیغ رستم لے گیا افسر مسکندر لے گیا  
دیگر اجمع مع التفریق۔ بیت

دونوں صاحب فیض ہو پس میں میناں اور تو  
پر وہ دیتا ہے صدف کو قطرہ تو مجھ کو گہر

دیگر اجمع مع التفریق و التقسیم۔ قطعہ



سب سنجی ہیں ابرو دریا اور وہ عالیجناب  
 پاویں فیض ان سے نباتات اور خواص و گذا  
 پر کرے ہے تالہ دریا ابرو سے وقت نفیض  
 بال لب خنداں وہ والا فر ہے ہے دانما  
 دیگر رجوع این عبارت است از رو صفتی جو کے صفتی کہ بالاترا ازاں باشد  
 مثال آں بیت

میرا وہ خرمین نسریں پری سے ہنس رہے  
 نہیں نہیں یہ خطا ہے پری سے بہتر ہے  
 دیگر حسن التعلیل یعنی بیان کردن سبب بطرز پسندیدہ - بیت  
 میں نے کہا کہ لب پسی تو نے کیوں ملی  
 بولاسی نہیں یہ چھری ہے نگاہ کی

دگر حسن التکریر مثال آں بیت

تو نے مجھے پیارے بُرا کر کہا کہا  
 یا بصلحت سے غیر کے مُنہ پر کہا کہا  
 دیگر القول بالموجب و این صفت مراد از برون لفظ بمعنی دیگر سولے مراد  
 گویندہ است مثال آں - شے در مجلس زن جو آنے از لولیاں شستہ بر صورت  
 نوجوانے نظری انداخت شخصے از مجلسیاں گفت کہ بی جی آپ کی تو آنکھ لگ گئی  
 گفت کیا کیجیے صاحب بنید آئی ہے - مراد گویندہ از آنکھ لگ گئی عاشق شدن  
 بود طرف ثانی برے اخفاء در از زنان دیگر آنرا بمعنی خواب بردہ جواب مناسب  
 آں داد -

دگر المذہب الکلامی و این عبارت از مدلل نمودن کلام است بر طرز متکلمان  
 و از متکلم در نیجا شاعر مقصود نیست بل ثابت کنندگان مقدمات عقلی لایل عقلی - مثال



کس طرح سنسے اُس دہن تنگ و شوخ

تقسیم پہ جڑ کے ہیں دلائل سبھی باطل

دیگر المبالغہ و ایں سہ قسم ہو دیا ایک موافق عقل و عادت راست بود و آرا تبلیغ  
نامند۔ یا از روئے عقل راست و از روئے عادت دروغ باشد یا از روئے  
عقل و عادت ہر دو دروغ باشد۔ اول را غواق و دوم را غلو خوانند مثال تبلیغ  
بیت کیا بیاں اُسکی سخا کیجے کہ سائل کو اگر

کچھ نہ پہنچے ہو طبیعوں کا بہت بازار گرم

یعنی از ہجان صفرے غضب تپ میکند ایں مبالغہ نزدیک عقل ممتنع نیست و تپ  
کردن از جهت ترک عادت است نیز کہ او عادت برد سوال ندارد۔ مثال غواق  
مصرع گدا کو بخشے تو ملک سکندر

یعنی ملک بقدر ملک سکندر گدا را می بخشی۔ ہر چند ایں قدر سخاوت عادت کسی نیست لیکن  
از روئے عقل محال نہیں و اندشد۔ ازیں جهت کہ ممکن است کہ پادشاہ تمام ملک  
خود را ہائے بخشیدہ خود ترک دنیا نماید۔ مثال غلو در تعریف است۔ بیت

ہاں کہتے ہوئے یہ جست کرے وہ کہ وہاں

پہنچے دس لاکھ برس میں بھی نہ کان اُسکے تلک

دیگر تاکید المدح بامیشبہ الذم۔ مثال آں بیت

تو سراپا حسن ہے لیکن نہیں ہے آدمی

کوئی تجھ سا خوب تو یا پری ہو کیا ہے تو

دیگر تاکید الذم بامیشبہ المدح۔ مثال آں بیت

بڑا تجھ سا نہیں کوئی زمانے میں مگر کیا ہے

کہ گر صحبت میں کوئی بیٹھے تو وہ تجھ سا ہی بن جائے



لفظ لیکن در بیت اول و لفظ مگر در بیت ثانی دلالت بر مطلب مخالف جملہ اول نماید  
 زیرا کہ قاعدہ لیکن این است کہ در میان دو جملہ مخالف یا یکدیگر واقع شود چنانکہ در عبارت  
 سید صوبہ برابر خوبصورت زندگی آج لکھنؤ میں دوسری نہیں۔ لیکن تین بڑے عیب  
 ہیں اُس میں۔ ایک تو یہ کہ گھر اُسکا ہمارے گھر سے بہت دُور ہے دوسرے یہ  
 کہ ذرا بھی مروت سے آشنا نہیں تیسرے یہ کہ ہر پاجی سے مختلط ہو جاتی ہے۔  
 و مگر نیز مثل لیکن باشد و فرق میان ہر دو نازک است مثال  
 بنو چاہیے کہ کل ہمارے پاس آوے مگر ایک بات ہے کہ اگر محبوب لچھی کو بہکانے  
 تو پھر نہیں آسکتی۔

دریں ہر دو بیت کہ مذکور شدہ میں ہر دو لفظ معنی لیکن و مگر سامع را منتظر جو مدوح  
 و مدح شخص قابل الجو میازد۔ لیکن جملہ کہ بعد از یہاں مذکور شدہ باز جملہ اول را بدو  
 احسن ذہن نشین او میکند۔

دیگر حسن طلب این صفت آنست کہ شاعر از مدوح اپنے مطلوب است بنوع  
 طلب نماید کہ بر طبعش گرا نی نکند و سوال اورا بدرجہ قبول رساند مثال قطعہ

دل مرا مجھ سے طلب کرتا ہوں سودینار سُرخ  
 میں یہ کہتا ہوں کہ مفلس پاس اتنا زر کہاں  
 سُکے کہتا ہے کہ تم کو شرم بھی آتی نہیں  
 جھوٹے سے کیا فائدہ فرمائیے اے مہرباں  
 آپ ہیں مداح ایسے کے کہ جسکے ہاتھ سے  
 بھر کا تکیہ تھی ہے اور خالی جیب کاں  
 کسکو باور ہے کہ تم رکھتے نہیں ہواندوں  
 اس قدر دولت کہ رکھتے تھے سلاطین کہاں



دیگر تعجب ایں صنعت سامع را در عجب می اندازد۔ مثال شعر

فندق پا لگی کہ نہ دیکھا ہوگا

سرو کی بیخ سے پھولا گل اورنگ باتک

دیگر متضمن اللسانین متضمن الالسنہ یعنی میت یا عباتے در دو زبان یا چند زبان خواندہ شود مثال دو زبان فارسی - او نیز والی ولایت کو بودہ گوئی پاسبانی ہی آدم بہر دور کرے - مثال سہ زبان عربی کی سیرۃ بانۃ - فارسی کے بزخم یلہ - ہندی کی پریم ناتہ -

دیگر جامع اللسانین - یعنی عبارت در دو زبان وقت تلفظ معلوم شود - فارسی - یارا جائے تو بہتر - ہندی، یارا آجائے تو بہتر -

دیگر معما - آئیں صنعت حالابرستی است وطریق دریافت آں در رسائل ایں فن مذکور است برائے مثال شعرے نوشتہ می شود - شعر

کوئی سریشکر کا آگے لاؤ کہ ظاہر ہو پری ہندوستان کی

طابع گوید کہ شکر را در ہندی گنا گویند و سر آرا کہ گات است آگے لاؤ یعنی پیش کنند یعنی رخ دہند گنا شود کہ اسم معما ہے است -

دیگر لغز کہ آزاد فارسی چیتاں و در ہندی پہلی نامند شرح آں از سبب اشتہار ضرور نیست - مثال - شعر

کیا ہے وہ شمع کہ جس کا ہر دل خلق لگن  
ہر شب اسکی بوتلی سے نیا گھر روشن  
کبھی ایوان سلاطین کی ہو بزم افروز  
کبھی بالیس پہ گداؤں کے کرے شرب روز

یعنی زن کسی -



دیگر تلمیح و تلمیح ہم درست است و آں موقوف و شتن معنی شعر بردیافت قصہ باشد  
مثال - شعر

غیر اپنا اور اپنا غیر ہے دل ہی کے ساتھ  
ماں نے بیٹی سے اٹھایا ہاتھ آخر ہمارے کر

یعنی گناہ پاس خاطر سب برتن کہ حق پرورش اور گردن داشت در دیوان عدالت  
با مادر خود اظہار خشونت کرد و سرشتہ طرفداری پرورندہ از دست نداد آخر مادر  
دست بردار شد و راضی نامہ در عدالت العالیہ رسانید مضمونش اینکہ دختر خود بالذ  
و عاقلہ است ہر جا کہ دلش خواستہ باشد باز من مزاحم او نیستم۔

دیگر حشو و آں عبارت از لفظ زیادہ بر مطلوب باشد و آں سہ گونہ است - یلمح  
و متوسط و قبیح - مثال حشو یلمح - شعر

زیب و زینت حسن کو کیا چاہیے پنچہ خور طالب غا تم نہیں

زیب و زینت ہر دو مترادف است لامحالہ کی زیادہ بر مطلوب باشد لیکن از کثرت  
استعمال ہر دو لفظ با ہم خوشنما بود۔ مثال حشو متوسط بیت

تو ہے بھر بکراں میں تشنہ و تفتیدہ لب

اے جہان جو دو ہمت پیاس کو میری گنجیا

یکے از جو دیا بہت حشو است لیکن نہ باعث زینت کلام است و نہ موجب قبح - مثال

حشو قبیح - بیت

اگر تو نے ستم مجھ پر کیا تو کیا ہوا پیا رے

جفا معشوق اور محبوب کا ستم ہے عیش و عشق

لفظ محبوب زائد و قبیح است بالفظ معشوق۔



# باغ دل آرا بنای پر است بر تقسیم میوه اقسام نظم و جنانین شاخ شکوفه فواید دیگر

باید دانست که نظم بدیهه قسم منقسم است - غزل و قصیده و فرد و رباعی و مسقط و مثنوی و تشبیب و ترجیع و مستزاد و قطعه - غزل عبارت است از کلام موزون که بیت اول آن مقفی باشد و آنرا مطلع نامند باقی ابیات باین صورت باشند که میان هر دو مصرع بیت قافیه ضرور نیست لیکن مصرع ثانی هر بیت در آخر رجوع بقافیه بیت اول نماید چنانچه شعر آ نظم ظاهر است - و در بیت آخرین قاعده اهل نظم است که شاعر تخلص خود را در آن ذکر کند - و آن بیت متمم غزل و موسوم بمقطع باشد و در آن ابیات سوائے ذکر شایده و شراب شکوفه الم مفارقت و بیان جفا و خوئے بد معشوق زیبا نباشد - و هر چه خلاف آنست غزل نبود و تصرفات یاراں اعتبار ندارد - و کسانی که اشعار غزل بر لے اظهار رعب بر الباس و ملقب شدن بصاحب طرز جدید معما ساخته اند کلام آنها همه غیر فصیح است و دور از پائیه قبول و شهرت در لبید طبعاں هرگز زود عقل معتبر نیست - و شعر لے رنجته در کلام تتبع شعر لے فارسی میکنند معشوق ایشان احمق است بخلاف بجا کھا که آنجا معشوق کافران نارستانند - اگر در رنجته آئی و ده دلربا بجای آید و ده دلربا بسته شود غلط محض است - و اگر کسی مفتون زنی باشد بگوید مختار است لیکن کلام مجانبین اتباع را نشاید و این طرز مخصوص بگوینده است - و این هم گفته اند که هر چه قائل عدا گوید از غلطی پاک باشد زیرا که خطا در عبارت و کلام از عدم معرفت یا نسیان حاصل آید - و ارباب رنجته چهار غزل در یکین مین گویند و در آخر هر غزل اشاره بغزل دیگر نمایند - و زمین غزل مراد از ردیف و قافیه آن غزل است با قید سحر - و اگر آن ردیف و قافیه در بحر دیگر



هم گنجایش پذیر باشد زمین دیگر گفته شود زمین آن غزل نمیگویند که در بحر دیگر است -  
 شعر فارسی هم غزلها در یک بحر گفته بعضی اشاره در آخر غزل اول بغزل دوم  
 کرده اند و بعضی بر سبیل نمدت تخلص در مطلع نیز بیان کنند و در همان غزل در مقطع  
 نیز مکرر آردند - و اگر تخلص را باین طریق در مقطع ذکر کنند که بے معنی دیگر بوده شود  
 و دال برین نبود که تخلص شاعر است نزد عوام پسندیده و خواص را هر آئینه از آن  
 گریز باشد ازین سبب که از چنین شعر معلوم نمی شود که قائل آن فلانی است تا قیاس  
 قائلش خود نگوید یا خواننده ظاهر نکند مثل لفظ تنا که بمعنی خواهش است اگر شاعر  
 متخلص باین لفظ گردد باید که این لفظ را در مقطع چنان آرد که دلالت بر آن کند  
 که تخلص شاعر است مثال آن بیت -

وعدہ ہر روز نیاکب تک لے وعدہ خلافت

آشتا باب کہ تمنا کی تمنا ہے یہی

نہ انیکہ سامع در مدت العمر تا از دیگرے نرسد دریافت نہ نماید - مثال آن بیت

عاشق خستہ کی رخصت دم آخر ہے ضرور

ہے اُسے تیرے ہی آنے کی تمنا باقی

این شعر سوائے تمنا کہ از روی فرض تخلص قائل است اگر بسودا ہم منسوب نمایند

مانع چیست بخلاف شعر اول - و رختہ گویاں تصرّفی چند در آن کرده اند و ہماں

مطبوع است - از انجملہ مطلعے در زمین غزلے کہ میگویند و بنا کہ مقطع سازند و بعضی

زمین دیگر نیز - و این چیز با قباح نہ ارد - و ابیات غزل از پنج کمتر نمی شود و جانب

دیگر بیشتر ہفت و نہ و یا زودہ است لیکن تا چہل بیت ہم در کلام متاخران فارسی گو

یافتہ نمی شود و درین امر اعتراض نرسد آدم خوب بگوید بگوید مختار است -

قصیدہ بیتے چند است متضمن مدح ممدوح و این بیشتر است و کمتر مشتمل بر حال انشا







گفته مصرع رابع را بجا قافیه اول در آن راج ساخته به بند دوم موسوم سازند  
 همچنین بند سوم و چهارم و پنجم تا هر قدر که اتفاق افتد - درینولا اکثر موزدان بند  
 که قوت شعر در طبیعت ندارند و بر آن شهرت و مدح شدن در جاهلا و جذب  
 منافع از امر آن سخیف الراس شروع بر نشی گوی کتند مراعات مربع مرکوز  
 خاطر دارند - و در مخمس پنج مصرع بهین طریق گفته شود - و حال مصرعه آخر بند  
 مخمس بعینه حال مصرعه آخر مربع در قافیه باشد - و بعضی مصرع آخر بند اول را  
 مصرع آخر هر بند سازند و سبب آنست که در آن مصرع بهین طریق تسبیح از هفت مصرع و شش از هشت  
 مصرع و تسبیح از نو مصرع و متشتر از ده مصرع - و رنجته گویاں سدس چیز دیگر  
 سوائے این قرار داده اند و آن این است که چهار مصرع به یک قافیه گفته دو  
 مصرع دیگر در قافیه دیگر گویند و بآن چهار مصرع اول ملحق گردانند و بند اول نام  
 بند من بعد از چهار مصرع در قافیه دیگر گفته دو مصرع در قافیه دیگر بآن ملحق  
 نمایند و بند دوم خوانند هم چنین بند سوم و چهارم - و از سبب تا معشر در قدما راج بود  
 حالا کسی نمیگوید - و حال سبب و نظائر آن بقیاس مخمس و سدس فارسی محتاج  
 بیاں نیست و فرق میان اینها و هر چه مذکور شد باعتبار عدد مصابع است - و سورا  
 زبان رنجته مسطر را هشت قسم ساخته اند یعنی مثلثی بر آن زیاده کرده اند و آنرا  
 به زبان خودشان تکرار کسرتا و تشدید کاف و آء ثقیل گویند - مثال یکے از  
 رنجته گویاں گفته - تکرار

اگر چه سیکڑوں اس جاپے کھڑن و مرد  
 نشد ثقیل زیاراں کہ یک کس از سر درد  
 سرے پش من خستہ جاں بجبناں

و شبنوی مشهور است با حصر آن در هفت بحر - یکی متقارب شبن مقصور از ر و  
 رکن آخری یا محذوف از ر و رکن مذکور و این بحر مخصوص است بذکر محاربات



سلاطین با سلاطین - لیکن میر حسن مرحوم ریخته گو قصه بنظیر و بدر منیر را در همین وزن  
 موزون کرده است از حق نباید گذشت خدایش بیامرز خوب گفته است - دیگر  
 ہرج مسدس مقصور الآخر یا محذوف الآخر اس وزن خصوصیت دارد و دیگر عاشق  
 و معشوق شیریں خسرو نظامی و یوسف زلیخاے جامی در همین وزن است - دیگر  
 ہرج مسدس احرب مقبوض مقصور الآخر یا محذوف الآخر مع الشرائط المذكورہ  
 فی العروض اس وزن ہم مانند قبل خود اختصاص بہ بیان حالات طالب مطلوب  
 دارد و لیلی مجنوں نظامی و لکھنؤ فیضی ناگوری در همین وزن است - دیگر خفیف مخبول  
 مقصور الآخر یا محذوف الآخر در اس وزن بیشتر مواضع و حقائق و علم مذکور شود و  
 حدیقہ حکیم سانی غزوی و سلسلہ الذہب مولوی جامی در همین وزن است - دیگر  
 رمل مسدس مقصور الآخر یا محذوف الآخر در اس وزن ہم ذکر حقائق و حکایات علماء  
 و اہل اللہ خوشنما است و بیان سوزش شوریدہ سراں ہم مخالف آن نیست - دیگر  
 رمل مسدس مخبون مقصور الآخر یا محذوف الآخر در اس وزن نیز ذکر بزرگان دین  
 و ارباب حکمت پسندیدہ باشد تقطیعش نیست فعلاتن فعلاتن فعلن - دیگر سریع  
 مسدس مطوی مقصور الآخر یا محذوف الآخر اس وزن سولے ذکر حالات عاشق  
 و معشوق طرف ہر چیز است و مخزن اسرار نظامی و قرآن السعدین امیر خسرو در  
 ہمیں وزن است - سولے اوزان مذکورہ ثنوی در پنج وزن و دلچسپ نباشد  
 برے ہمیں استادان محصور کردہ اند در ہمیں ہفت وزن مثل اوزان رباعی کہ  
 مخصوص است بہ رباعی الامیر ابوالحال نجات صفایانی در گل کشتی اس حصر را  
 بر ہم زدہ لیکن برد لہامنی خورد - و تشبیب ہان است کہ در ذکر قصیدہ گذشت  
 و ترجیع مراد از برگردانیدن بیتے بود و بعد غزلے و مجموع را بند نامند - لیکن اگر بعد ہر  
 غزل ہاں یک بیت مکرر آید آنرا در اصطلاح ترجیع بند گویند - و اگر بعد ہر بند



بیت جداگانه افتد ترکیب بنده نامند. مثل بند مضمون کاشی علیه الرحمه. و این  
 ترکیب بنده اقسام دیگر هم دارد. و مسدس مصطلح ریخته گویان هم داخل است  
 از آنجمله است اینکه بعد هر بند مسطری از مربع تا مشربیه بقید قافیه می آورده باشند  
 و هم بند پشت مصرع مثل مسدس ریخته گویان از آن بیرون نیفتد و واسخت حشی  
 از این قبیل است. و مستزاد بیشتر مراد از ملحق ساختن پاره از وزن رباعی  
 باشد با هر مصرع رباعی و این مشهور است و متقدماں پاره از وزن غزل با مصاعف  
 غزل هم الحاق نموده اند. و قطعه مراد از بیت چند است که در مصرع اول  
 بیت اول آل قافیه نباشد پس بنای قافیه بر مصرع ثانی بیت اول بود و دیگر  
 ابیات در قافیه تابع این مصرع باشد. و بعضی قصیده مختصر را هم قطعه گویند  
 این است اقسام نظم.

و دیگر مخفی نماند که هر لفظی که در اردو مشهور شد عربی باشد یا فارسی یا ترکی یا سُرانی  
 یا پنجابی یا پودی از روی اصل غلط باشد یا صحیح آل لفظ لفظ اردو است اگر  
 موافق اصل مستعمل است صحیح است و اگر خلاف اصل است هم صحیح است صحت  
 و غلطی آن موقوف بر استعمال پذیرفتن در اردو است زیرا که هر چه خلاف اردو  
 است غلط است گو در اصل صحیح باشد و هر چه موافق اردو است صحیح باشد گو در اصل  
 صحت نداشته باشد. اگر چه پیش ازین هم ضمناً اشارت باین معنی کرده شد لیکن  
 درین مقام تصریح آن بعمل می آید با جمله بے مثال لفظی چند نوشته می آید همین  
 قدر کافیت و حصر جمع الفاظ از احاطه علم فقیر بیرون است و الفاظ مذکوره مثل  
 دلی و قند و سفیل و منقر و چکر و چار و مجاز و معنی و شیر و سچا و اوصاف صفا و ارقیم



واما ونگا ومانبا ونبورا وپالا و سارا وگل لالا و برقا و یار غار و المست و التوکل  
 و پر قینچ و شولا و چیل و متابی و سیو و شگرف و آبخورا و قلنی و قدر و کاک و غدر و  
 صدر و عذر و سسی - و هم چنین پیدا است که دلی و هلی است لیکن اگر سوسله شعر یا عبارت  
 فارسی در وقت اختلاط به زبان هندی بر زبان کسی میگردد باعث برخاش سمع سامع  
 می شود - فته در اصل فن است لیکن اعراض بفتح معنی مکر و عذر نمیرسد و سفیل  
 در اصل فضیل است و در استعمال قابلیت دستگاهال همین است لیکن هر چه بر زبان  
 قایل و ناقابل میگردد و سامعه پسند اهل اُردو است سفیل است گو غلط باشد - و  
 منصر منخر است در اصل و این از زبان بعضی زنان و مردان سموع است و  
 زبان اهل لیاقت و استعداد منخر است لیکن منصر هم سامعه خراش نیست - و مچکر  
 بر وزن منغل لفظ است هندی معنی گردش کننده این تصرف اگر چه تقلید بیان  
 غلط محض است لیکن صحیح است زیرا که در اُردو مروج است - و همچنین چاڑ بضم  
 مبالغه معنی چوڑ باز - و مجاز بجای مزاج لفظ جاهاان است مثل منصر - و ماعنی  
 بجای معنی لفظ فصیح و مستعمل زبان دانان اُردو است و در اصل غلط است و معنی  
 بایا معروف مبالغه در آخردر اصل صحیح لیکن خلاف اُردو واقع می شود و آنچه مستعمل  
 اُردو است همان لفظ غلط است یعنی ماعنی - و شیر بر وزن خیر بجای شعر در استعمال  
 اهل اُردو است و بفتح حرف اول بر وزن جعد یعنی شعر لجه دها قین باشد - و بجا و  
 بجای پزاده که تنور خشت پزان است - و صفا صفا معنی صفائی یعنی خالی شدن  
 نیز غلط است لیکن در اُردو همین مستعمل - و اَرزق چشم در اصل تقدیم زاده بر او است  
 لیکن در اُردو همین فصیح است که گفته آمد - و انا در اصل آنکه - و نگا آنکه بوده است  
 و تانبا بجای طعمه باز و غیره - و پیالا و سارا بجای پیاله و ساره و باء در آخر جمع الفاظ  
 فارسی در اُردو با الف تبدیل شود - و گل لالا بسکون لام بعد کاف و تبدیل با با



الف گل لالا باشد کسر لام - و برقا در اصل برقع بوده است لیکن در اردو ہاں غلط  
صحیح بود از سبب فصاحت و لفظ صحیح جز بر زبان و باقین وقت تکلم در ہندی جاری نہ ہو  
و بار غار بغیر کسرہ راء لفظ اول در اردو فصیح باشد - و پر قیخ بمعنی پر بریدہ اینجا قیخ بمعنی  
تفنی متصل است - و شولا در اصل شلہ است و آن قسمی از طعام باشد - و میل بجائے  
چنبر است - و تہابی بجائے تہاب آتش بازی - و سیو بجائے سیب - و شگرف برادر  
مسطر ہماں است کہ در تحقیق حروف مذکور شد - و آنچہ را بجائے آنچورہ لیکن در اردو  
لفظ مذکور بر اصل خود نیز کثیر الاستعمال است - و قلنی بجائے قفلی - و قدر حرکت حرف  
دوم بمعنی مرتبہ بجائے قدر بسکون حرف دوم - و کلک حرکت لام بجائے کلک بسکون  
آن - و قدر حرکت حرف دوم بجائے قدر بسکون حرف دوم - و قدر حرکت حرف دوم بمعنی حرکت  
حرف دوم بجائے صدر بسکون دوم - و سہی در اصل صحیح است و در کتابت الفاظ  
صحیحہ غلط متصل شدہ بہ زبان اردو مختلف است و در بعضی الفاظ رعایت اصل  
ملفوظ دارند و در بعضی نہ - ظاہر است کہ طرح حرکت و سکون حرف دوم بمعنی  
روش و آئین در اردو متصل شدہ لیکن در کتابت مراعات اصل بکار برند بمعنی باطا  
و جانوسیند و سہی را ہندی تہودہ بجائے صا و سین و بجائے خا و خطی ہا ہوز آرنڈ و  
حا آخریں نیز محدودت نمایند و بنوعیکہ در عربی توالی حرکات الربعہ در یک کلمہ ممنوع  
است در ہندی توالی حرکات ثلاثہ ہیں حال دارد شل شرف النساء کہ بسکون را  
تلفظ آن نیکو باشد و بفتح آن غلط و پُر مکر وہ گو در اصل صحت دارد - بچنیں شکرانہ بفتح  
شین و بسکون کاف - و نظروں میں بسکون ظا و واو عطف - در دو لفظ ہندی  
یا مختلفین مثل کسرہ اضافت ہم غلط است لیکن در عبارت فارسی وقت بیان حقیقت  
چیز با ہر دو صورت جواز دارد چوں ایں عبارت کہ چھو چھو ہو جا و کافر ہو جا و ہر دو  
در اردو بمعنی یہاں سے جاؤ باشد و چھو چھو ہو جا و اور کافر ہو جا و نیز جائز باشد و امنا



در دو لفظ ہندی و فارسی ہم در عبارت صحت دارد مثل چھوچھو ہو جاو بمعنی جاو  
صحیح باشد۔ و اعلان نون در شعر ہندی در صفت و مضاف الیہ اگر با مضاف  
و موصوف مذکور شوند غلط باشد مثل دیدہ گریاں و سر و گلستاں کہ اینجا اعلان  
نون غلط است۔ فقط

— ❖ ❖ ❖ —

قطعة تاریخ اتمام این کتاب زمولف مع عبارتے خارج از کتاب بہ ختم کمی از نسخہ  
موجودہ دید شد بعینہ نقل می شود۔ قطعة تاریخ تکمیل این کتاب در قواعد اردو  
حساب ارشاد جناب عالی متعالی وزیر الممالک ناظم الملک مین الدولہ نواب سعادت علی خان  
بہادر تصنیف احقر العباد راجی اللہ استعان سید انشاء اللہ خاں چنین بسلاک  
نظم آورد۔

چون حسب حکم ناظم ملک و جانبیاں نواب مستطاب وزیر فلک جناب  
شد منتظم قواعد اردو و بسلاک نظم اردوے ناظمی شدہ تاریخ این کتاب  
یک ہزار او دو صد و سبت و سہ ہجری نبوی صلی اللہ علیہ آلہ وسلم



ALLAMA IQBAL LIBRARY



57962

J. & K. UNIVERSITY LIB.

Acc. No. 57962

Date 27.4.65



